

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОХАММЕД СУЛАЙМАН

УДК 72. 025.4

ДИСЕРТАЦІЯ

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ (VII ст.-поч. XX ст.)

191 – Архітектура та містобудування

19 – Архітектура та будівництво

Науковий керівник Івашко Юлія Вадимівна, доктор архітектури,
професор, нострифікований доктор хабілітований

Digital signature: MDK

Distinguished name: kelani

E-mail = Mohammed88kelany@gmail.com

Date: 11.06.2024, 17:41:12

Київ – 2024

DocuSigned by:

C1E4A3D837C84AF...

Мохаммед Сулайман. Особливості архітектури мечетей Лівії (VII ст. – поч. XX ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 - Архітектура та містобудування спеціалізація 19 - Архітектура та будівництво. – Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ, 2024.

У дисертації розглядалися архітектурні особливості та найвидатніші відмінні риси лівійських мечетей, їх формування під впливом національних архітектурно-будівельних традицій, зовнішніх архітектурних впливів і кліматичних умов і як це відбилося на загальному вигляді ісламських будівель мечетей. Визначено співвідношення між послідовними історичними періодами, а також архітектурними періодами будівництва мечетей. Процес характеризувався трьома основними періодами.

У **ВСТУПІ** сформульовано важливість теми дослідження, мету та завдання, пояснено методи дослідження, тему та об'єкт дослідження, наукову новизну роботи, теоретичне та практичне значення роботи, апробацію та публікацію результатів дослідження. дисертація здобувача.

У першому розділі **«ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ ПІД ВПЛИВОМ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ФАКТОРІВ»** визначено тему дослідження ісламської архітектури в Лівії, сформульовано проблеми дослідження, природно-кліматичні та історичні вимоги до формування та проаналізовано розвиток ісламської архітектури в Лівії і вивчення відмінних рис лівійської ісламської архітектури і її зв'язок з іншими ісламськими школами, на додаток до проведення порівняльного аналізу історичних періодів, правлячих династій та архітектурних періодів мечетей відповідно до конкретних архітектурних та структурних змін .

Сформульовано основні проблеми дослідження.

У другому розділі **«МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ»** було описано розроблену методологію дослідження та

вказано на важливість лівійських мечетей у європейській та арабській літературі та джерелах, визначено вплив екологічних, соціальних і культурних факторів на створення мечетей у Лівії, політику, якої дотримуються відповідні органи влади щодо захисту мечетей, і роль мечетей Лівія як основи культурної спадщини. Вивчалися культурні традиції архітектури мечетей у Лівії та їхні відносини з сусідніми країнами. Метод системно-структурного аналізу використовувався для регіональних характеристик лівійських мечетей, аналізу міських і будівельних планів для лівійських мечетей у різні періоди часу та методів збереження ісламської міської спадщини (мечетей) у Лівії.

У третьому розділі **«МІСТОБУДІВНА РОЛЬ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ»** досліджується планувальна та об'ємно-просторова композиція лівійської мечеті, визначено основні і декоративні елементів лівійської мечеті та їх форми, вивчено розвиток образу і регіональні особливості мечетей у Лівії. Завдяки висновкам попередніх трьох розділів можна визначити та сформулювати найвидатніші ознаки та регіональні особливості. Отримано докази розвитку архітектури мечетей у Лівії.

Вперше було доведено, що дисертація узагальнила дослідження відмінних рис та характеристик архітектурних періодів мечетей у Лівії, оскільки на кожен період вплинули особливі обставини, які сприяли формуванню особливості мечетей, починаючи з простої традиційної арабської мечеті квадратної або прямокутної форми (Лівійська мечеть з Аль-Кубайбатом) і закінчуючи Османською мечеттю, яка має характерну архітектурну форму, естетичні та декоративні елементи, привабливі кольори. Архітектурний розвиток планів і форм мечетей у Лівії залежав не від політичної системи та послідовних періодів правління, а скоріше від ступеня розвитку та змін, що відбувалися у формі та загальному плануванні ісламської архітектурної школи. у сусідніх країнах та ісламських країнах Інші, і ці архітектурні періоди можна узагальнити в три основні періоди, кожен з яких включає другорядні періоди:

Мечеті першого періоду запровадження ісламу в Лівії (641 - 749 рр.) Плани мечетей цього періоду були простими за формою і спиралися на основні елементи мечеті, такі як молитовний зал, який має вміщати відповідну кількість віруючих, а простий міхраб, позбавлений прикрас, що вказує напрямок молитви. Кібла була позбавлена складності та декору. Прості матеріали, використані для будівництва, та погодні фактори відіграли важливу роль у формуванні ісламської архітектурної школи в Лівії того періоду.

Мечеті другого періоду (750-1550 рр. н.е.) - це продовження та розширення першого періоду, але цей період включав різні системи правління, а плани та архітектурні форми мечетей не відрізнялися суттєво. Цей період характеризувався планами мечетей з особливою прямокутною та квадратною формою, на додаток до системи покрівлі з невеликими куполами, з відсутністю прикрас та покриттів, за винятком деяких каліграфічних прикрас, представлених віршами Корану в простих рядках на входах або в молитовному залі, а також появою мінаретів квадратної форми і декору в мавританському стилі.

Мечеті третього періоду (1551-1911 рр.н.е.) - цей період поділяється на три вторинні етапи (перший османський період, період Караманлі та другий османський період), але він включав ті самі османські архітектурні характеристики та традиції та більшу увагу до декоративних та естетичних елементів, таких як арки, великі куполи та нави, а також декоративних та каліграфічних смуг, які змішувалися з місцевими традиціями та стилем будівництва мечетей.

Аналізуючи внутрішні та зовнішні чинники, які вплинули на розвиток ісламської архітектурної школи в Лівії в різні періоди від початку запровадження ісламу в Лівії до кінця османського панування, ми помічаємо різницю в планах і формах мечетей. і тенденцію від приділення уваги основним елементам мечеті до переходу до зосередження на естетичних елементах і оздобленні. Це зрозуміло в деяких елементах, таких як мінарети,

куполи, арки, внутрішнє мармурове облицювання елементів молитовного дому, входи. і складні геометричні фігури.

Аналізуючи внутрішні та зовнішні чинники, які вплинули на розвиток ісламської архітектурної школи в Лівії з сьомого століття до 1911 року нашої ери (у різних регіонах та періодах), ми помічаємо різні плани та форми мечетей і тенденцію від приділення уваги основним елементам мечеті до переміщення та зосередження на естетичних елементах та оздобленні, і це виявляється чітко в деяких елементах, таких як мінарети, куполи, арки, внутрішній мармур облицювання елементів молитовного дому, входів, складних геометричних форм.

Особливості національної ідентичності лівійських мечетей можна виразити через традиційну лівійську мечеть (мечеть з невеликими куполами), прямокутний або квадратний план мечеті та квадратний мінарет, навіяний мавританською архітектурною школою та мавританського типу, але з деякими османськими модифікаціями та використанням елементів із стародавніх пам'яток в інтер'єрі, а також прості плани мечетей суто регіонального типу через клімат пустелі (подібно до регіонального типу мечеті Ібаді в долині Мзаб в Алжирі). Його основу становлять плоска дерев'яна покрівля і невеликий виступаючий мінарет або у вигляді виступу, що виступає зі стелі.

На кожному періоді існувало багато типів структурних і планувальних планів для лівійських мечетей, і найпоширенішим типом плану був традиційний стиль (з куполами), який за формою подібний до анатолійських османських мечетей. Це сітка з чарунок квадратної форми, з яких виходять колони, увінчані арками, і все об'єднане вінчаючи ми куполами. Мечеть виглядає як будівля квадратної форми, покрита куполами, розподіленими в кілька рядів паралельно або перпендикулярно стіні кібли, це геометрична композиція, яка є результатом розміщення елементів однакового розміру між ними, тоді як другий і третій періоди здебільшого характеризуються нерегулярними планами та більшою складністю першого періоду з увагою до декоративних декоративних елементів та естетичних цінностей.

Було визначено три основні регіони для формування ісламської архітектури в Лівії та появи національних особливостей і зовнішніх впливів через кілька періодів правління в Лівії та історичні події, через які пройшов кожен регіон:

а) Західна Лівія (регіон Триполі), внаслідок безперервних воєн і кількох систем правління на початку запровадження ісламу, на додаток до контролю османів над правлінням протягом чотирьох століть, більше місцевих архітектурних традицій, менше османських і Магрибських, що можна спостерігати в деяких архітектурних елементах, таких як мінарети та кронштейни.

б) Східна Лівія (провінція Кіренаїка), в результаті численних завоювань і вторгнень ми помічаємо особливості місцевих архітектурних традицій, змішаних у деяких випадках з османськими та андалузькими традиціями (Аждабія, Бенгазі, Дерна).

в) Південь (провінція Феццан), що зберігає особливості національної ідентичності та вплив жарких кліматичних умов і будівельних матеріалів, що використовуються на стилі та форми мечетей (Гадамес, Сабха, Авджіла).

Вивчаючи архітектурні елементи мечетей у різні архітектурні періоди, стає зрозумілим, що основним елементом, який виражає лівійську національну ідентичність, є невеликі, симетричні куполи, які відрізняють лівійський традиційний стиль покрівлі мечетей від інших сусідніх країн та інших ісламських країн, оскільки вони стали відмінною та унікальною рисою, що походить від місцевих традицій, які зберегли свою спадкоємність, незважаючи на демографічні та політичні зміни протягом століть.

Були також вивчені зміни та відмінності, які відбулися у формі та стилі будівництва та оздоблення в лівійській архітектурній школі протягом послідовних періодів правління, а також вплив іноземних традицій та культури в результаті кампаній вторгнення та зворотної міграції з та до сусідніх країн та залучення досвідчених майстрів з інших архітектурних шкіл в Андалусії, Тунісі, Марокко та Туреччині, де вони виникли. Виникли деякі

нові особливості, такі як мавританський мінарет квадратної форми з балконом, османський мінарет із квадратною основою та циліндричним корпусом, який завершується балконом для муедзина та конічним куполом, а також зала з великими центральними склепіннями та куполами, на додаток до тенденції від зосередження лише на функціональному стилі будівлі до звернення уваги на естетичні та декоративні елементи та арки.

Вивчалася роль мечетей у формуванні структури лівійських міст, оскільки мечеть відігравала ключову роль у формуванні плану міста як орієнтир для розподілу різноманітних архітектурних просторів, таких як школи, ринки та дороги, які називається мечеть Аль-Атік), оскільки мечеті були побудовані на видних місцях, доступних кожному. Роль мечеті не обмежувалася місцем поклоніння та молитви, а включала всі інші аспекти соціального та культурного життя. Мечеті стали найважливішими орієнтирами, які репрезентують образ і риси, що відображають ідентичність міста, що мало явний вплив на загальну форму навколишніх будівель, громадських просторів, вулиць і провулків, а також на естетику міста. Ми можемо визначити роль мечетей в управлінні водними ресурсами, особливо в південній Лівії, де багато з них містили колодязі або резервуари, які були одним із найважливіших життєво важливих ресурсів, що обслуговували всі компоненти міста.

Кожне місто або регіон мав свої природні та кліматичні умови, крім наявних у кожному з них матеріалів, які відрізнялися від інших, і все це відбивалося на загальній формі мечетей, структурній структурі та загальних рисах кожного міста.

Доведено, що архітектурно-планувальні, композиційно-конструктивні стилі мечетей Лівії подібні до країн Магрибу (Туніс, Алжир) і частково (Марокко), і можна вважати, що землі цих країн є одна архітектурна школа, яка відрізняється деякими традиціями, місцевими стилями та історичними розробками, але вони відображають ступінь взаємозв'язку, що є результатом історичних впливів та культурного та економічного обміну між ними, а також

досвіду, який передається через техніків і майстрів, оскільки це спільне Основа допомогла у створенні узгодженого стилю та принципів планування, які характеризувались конструкціями простих і складних геометричних візерунків та декоративних робіт, які сприяли гармонійній інтеграції мечетей з навколишнім середовищем.

Всі ці фактори сприяли формуванню лівійської ісламської архітектурної школи та інших шкіл Магрибу, крім прямого впливу османської, меншою мірою андалузської та перської шкіл.

При проєктуванні сучасних мечетей Лівії рекомендується враховувати наступні архітектурно-планувальні та композиційні закономірності та прийоми з урахуванням найбільш поширених типів мечетей, якими є (лівійська купольна мечеть, мечеті в Османській імперії і мавританський стиль):

- Ісламські архітектурні принципи: дотримання ісламських архітектурних принципів, які підкреслюють простоту, симетрію та геометричні візерунки. Це включає в себе включення в дизайн таких елементів, як арки, геометричні мотиви та каліграфія.

- Планування мечеті: планування мечеті відповідно до традиційних ісламських принципів. Це включає в себе розміщення молитовного залу (мусалла) обличчям до кібли (напрямок на Мекку) і влаштування окремих місць для омивання для чоловіків і жінок.

- Конструкція купола: включення малих і великих куполів у дизайн мечеті. Купол може увінчувати центральний молитовний зал або визначати положення міхрабу. Форма та кількість використаних куполів, таких як напівсферичні, конічні чи цибулеподібні, може змінюватись залежно від регіональних чи історичних впливів.

- Матеріали: вибирати відповідні будівельні матеріали, які відображають навколишнє середовище та місцеві традиції. Звичайні матеріали включають місцевий камінь, глиняну цеглу, дерево та штукатурку для декоративних елементів.

- Оздоблення: оздоблення мечеті традиційними декоративними елементами лівійських мечетей. Декоративні прикраси часто включають геометричні візерунки, каліграфію та квіткові орнаменти. Ці елементи можна вставити в купол, стіни, вхід і внутрішні приміщення.

- Внутрішній двір і портик: внутрішній дворик можна інтегрувати в дизайн мечеті, оточений критими портиками (riwaq). Порттик може забезпечити тінь, доступ до молитовного залу та простору для громадських заходів.

- Дизайн мінарету: мінарет включає в себе мінарет, як у мечетях в османському стилі, або будучи окремим у мавританському стилі, мінарет діє як візуальний фокус і місце для заклику до молитви. Конструкція і висота мінарету повинні гармоніювати із загальним архітектурним стилем мечеті (квадратна основа і циліндричний корпус, османський, квадратний, мавританський).

- Природне освітлення та вентиляція: мечеть спроектована таким чином, щоб забезпечити природне освітлення та взаємну вентиляцію, враховуючи розміщення вікон, мансардних вікон та схеми повітряного потоку, щоб забезпечити комфортне середовище для віруючих.

- Доступність: переконайтеся, що проєкт мечеті забезпечує доступність для всіх осіб, включаючи входи та коридори, придатні для інвалідних візків, і місця, призначені для людей з обмеженими можливостями.

- Екологічність: враховуючи принципи сталого дизайну, такі як енергоефективне освітлення, природна вентиляція та системи економії води, це сприяє екологічно свідомій архітектурі та зменшує вплив мечеті на навколишнє середовище.

Враховуючи ці архітектурно-планувальні та композиційні прийоми, можна створювати традиційні лівійські мечеті, які втілюють культурну та релігійну спадщину. Не рекомендується будувати мечеті типів, які не сумісні з природними, кліматичними та культурними особливостями Лівії, враховуючи особливі національні традиції будівництва сучасних мечетей у Лівії,

враховуючи триваючу занедбаність та руйнування, яким вона піддавалася під час завоювань, безперервних воєн та послідовних періодів правління.

Ключові слова: архітектура, мечеті в Лівії, регіональні особливості, національні особливості.

ANNOTATION

Mohammed Sulayman. Features of the architecture of mosques in Libya (7th century - beginning of 20th century) – The qualification scientific work on the rights of a manuscript.

The thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 191 - Architecture and Urban planning specialization 19 - Architecture and Construction. - Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, 2024.

The thesis discussed the architectural features and most prominent distinctive features of Libyan mosques, and how they were formed under the influence of national architectural and structural traditions, external architectural influences, and climatic conditions. How was it reflected in the general appearance of Islamic buildings (mosques). The relationship between successive historical periods was determined, as well as the architectural periods for building mosques. It was characterized by three main periods.

In the **Introduction**, the forms the importance of the research topic, purpose and objectives, explains the research methods, topic and object of the research, the scientific novelty of the work, the theoretical and practical significance of the work, testing and publication of the results of the thesis of the applicant.

In the first chapter, "**The formation of the regional features of Libya's mosques under the influence of external and internal factors**", defining the topic of research in Islamic architecture in Libya, formulating the research problem, the natural, climatic and historical requirements for the formation and development of Islamic architecture in Libya, and studying the distinctive features of Libyan Islamic architecture and its connection with other Islamic schools, In addition to conducting

a comparative analysis of historical periods, ruling dynasties, and architectural periods of mosques according to specific architectural and structural changes.

The main problems of research are formulated.

In the second chapter, "**Methodological Approaches to Researching Mosques in Libya**", the developed research methodology was described, and the importance of Libyan mosques in European and Arab literature and references was pointed out, the impact of environmental, social, and cultural factors on the formation of mosques in Libya, the policies followed by the relevant authorities in protecting mosques, and the role of mosques. Libya as a basis for cultural heritage. The cultural traditions of mosque architecture in Libya and their relationship with neighboring countries were studied, the method of structural analysis was used for the regional characteristics of Libyan mosques, the analysis of urban and construction plans for Libyan mosques in different time periods, and methods for preserving the Islamic urban heritage (mosques) in Libya.

In the third chapter, "**The role of city building and the regional features of mosques in Libya**", the planning and spatial volumetric composition of the Libyan mosque, the identification of the main and decorative elements of the Libyan mosque and their shapes, and the development of the image and regional features of mosques in Libya, were studied. Through the conclusions of the previous three chapters, the most prominent signs and regional features can be identified and formulated. Evidence of the development of mosque architecture in Libya.

The conclusion of the thesis presents the summarizing provisions, revealing the results of the research.

It was proven for the first time that the thesis is one of the few that summarized the study of the distinctive features and characteristics of the architectural periods of mosques in Libya, as each period was affected by special circumstances that contributed to the formation of the special features of mosques, starting with the simple traditional Arab mosque with a square or rectangular shape (the Libyan Mosque with Al-Qubaybat) and ending with the Ottoman Mosque, which has a distinctive architectural form, aesthetic and decorative elements, and attractive

colors and cladding. The architectural development of the plans and shapes of mosques in Libya did not depend on the political system and successive periods of rule, but rather on the extent of development and change taking place in the form and general planning of the Islamic architectural school in neighboring countries and Islamic countries. The other, and these architectural periods can be summarized into three main periods, each of which includes secondary periods:

Mosques of the first period of the introduction of Islam to Libya (641 - 749 AD): The plans of the mosques in this period were simple in form and relied on the basic elements of the mosque, such as the prayer hall, which must accommodate the appropriate number of worshipers, and the simple mihrab, devoid of decorations, which indicates the direction of prayer. The qibla was devoid of complexity and decoration. The simple materials used in construction and weather factors played a major role in shaping the Islamic architectural school in Libya in that period.

Mosques of the second period (750-1550 AD): It is a continuation and extension of the first period, but this period included different ruling systems, and the plans and architectural forms of the mosques did not differ significantly, and the move from a focus on decoration to ornamentation. This period was characterized by the plans of mosques with special The rectangular and square shape, in addition to the roofing system with small domes, with a lack of decorations and coverings, with the exception of some calligraphic decorations represented by Qur'anic verses in simple lines on the entrances or in the prayer hall, as well as the appearance of minarets devoid of square-shaped decoration in the Moorish style.

Mosques of the third period (1551-1911 AD): This period is divided into 3 secondary stages (the first Ottoman period, the Karamanli period, and the second Ottoman period), but it included the same Ottoman architectural characteristics and traditions and a greater focus on decorative and aesthetic elements such as arches, large domes, and naves. And decorative and calligraphic bands, which blended with the local traditions and style of building mosques.

By analyzing the internal and external factors that influenced the development of the Islamic architectural school in Libya during different periods from the

beginning of the introduction of Islam to Libya until the end of Ottoman rule, we notice the difference in plans and shapes of mosques and the trend from paying attention to the basic elements of the mosque to moving on and focusing on the aesthetic elements and decoration. This appears clear in some elements such as minarets, domes, arches, internal marble cladding of elements of the prayer house, entrances, and complex geometric shapes.

By analyzing the internal and external factors that influenced the development of the Islamic architectural school in Libya from the seventh century until beginning of 20th century (in different regions and periods). We notice the different plans and shapes of mosques and the trend from paying attention to the basic elements of the mosque to moving and focusing on the aesthetic elements and decoration, and this appears clear in some elements such as minarets, domes, arches, internal marble cladding of elements of the house of prayer, entrances, and complex geometric shapes.

The features of the national identity of Libyan mosques can be expressed through the traditional Libyan mosque (the mosque with small domes), the rectangular or square plan of the mosque, and the square-shaped minaret inspired by the Moorish architectural school, and the Moorish type, but with some Ottoman modifications and the use of elements from ancient monuments in the interior. As well as simple plans for purely regional type mosques due to desert climate conditions (similar to the regional type of the Ibadi Mosque in the Mzab Valley in Algeria) (al atiq mosque). It is based on a flat wooden roof and a small protruding minaret or in the form of a protrusion protruding from the ceiling.

There were many types of structural and planning plans for Libyan mosques during each period, and the most common type of plan was the traditional style (with domes), which is similar in shape to the Anatolian Ottoman mosques. It is a grid with square-shaped nodes from which columns topped by arches emerge, and the whole is integrated with aligned domes. Apparently, the mosque appears to be a square-shaped building roofed with domes distributed in several rows parallel or perpendicular to the qibla wall, but in reality it is a geometric composition resulting

from the placement of equal sized elements between them, while the second and third period were mostly characterized by irregular plans and more Complexity of the first period with attention to decorative decorative elements and aesthetic values.

Three main regions were identified for the formation of Islamic architecture in Libya and the emergence of national features and external influences, due to the multiple periods of rule in Libya and the historical events that each region went through:

a) Western Libya (Tripoli region), as a result of the continuous wars and multiple ruling systems at the beginning of the introduction of Islam, in addition to the Ottomans' control of the reins of government for a period of four centuries, features of more local architectural traditions, Ottoman and Maghreb, to a lesser extent, can be observed, represented in some prominent architectural elements such as minarets and Brackets.

b) Eastern Libya (Cyrenaica Region), as a result of the multiple conquests and invasions, we notice features of local architectural traditions mixed at times with Ottoman and Andalusian traditions (Ajdabiya, Benghazi, Derna).

c) The South (Fezzan Region), preserving the features of national identity and the impact of hot climate conditions and the construction materials used on the styles and shapes of mosques (Ghadames, Sabha, and Awjila).

By studying the architectural elements of mosques in various architectural periods, it becomes clear that the main element expressing the Libyan national identity is the small, symmetrical cupolas, which distinguish the Libyan traditional style of roofing mosques from other neighboring countries and other Islamic countries, as they have become a distinctive and unique feature stemming from Local traditions, which have maintained their continuity despite demographic and political changes throughout the ages.

The changes and differences that occurred in the form and style of construction and decoration in the Libyan architectural school during successive periods of rule were also studied, and the influence of foreign traditions and cultures as a result of the invasion campaigns and reverse migration to and from neighboring

countries and the attraction of experienced craftsmen from other architectural schools in Andalusia, Tunisia, Morocco and Turkey, where they emerged. Some new features, such as the square-shaped Moorish minaret with a balcony, the Ottoman minaret with a square base and a cylindrical body that ends with a balcony for the muezzin and a conical dome, and large central vaults and domes, in addition to the trend from focusing on the functional building style only to paying attention to aesthetic and decorative elements and arches.

The role of mosques in shaping the structural structure of Libyan cities was studied, as the mosque played a pivotal role in shaping the city plan as a reference point for the distribution of various architectural spaces such as schools, markets, and roads, which is called (al atiq mosque), as mosques were built in prominent locations that everyone can access. The role of the mosque was not limited to being a place of worship and prayer, but rather included all other aspects of social and cultural life. Mosques became the most important landmarks that represent the image and features that reflect the identity of the city, which had a clear impact on the general form of the surrounding buildings, public spaces, streets and alleys, and the aesthetics of the city. We can ignore the role of mosques in managing water resources, especially in southern Libya, where many of them contained wells or tanks, which were one of the most important vital resources serving all components of the city.

Each city or region had its own natural and climatic conditions, in addition to the materials available in each of them, which differed from others, and all of this was reflected in the general form of the mosques, the structural structure, and the general features of each city.

It has been proven that the architectural, planning, compositional and constructive styles of mosques in Libya are similar to the Maghreb countries (Tunisia, Algeria) and partly in (Morocco), and it can be considered that the lands of these countries are one architectural school that differs in some traditions, local styles and historical developments, but they reflect the extent of interconnection resulting from Historical influences and cultural and economic exchange between

them, as well as the experiences that were transferred through technicians and craftsmen, as this common basis helped in creating a coherent style and planning principles that were characterized by designs of simple and complex geometric patterns and decorative works, which contributed to the harmonious integration of the mosques with the surrounding environment. .

All of these factors contributed to the formation of the Libyan Islamic architectural school and other schools in the Maghreb, in addition to the direct influence of the Ottoman, Andalusian, and Persian schools to a lesser extent.

It is recommended to take into account the following architectural, planning and compositional patterns and methods when designing modern mosques in Libya, taking into account the most widespread types of mosques, which are (the Libyan mosque with domes, and mosques in the Ottoman and Moorish styles):

- Islamic Architectural Principles: Adherence to Islamic architectural principles that emphasize simplicity, symmetry and geometric patterns. This includes incorporating elements such as arches, geometric motifs, and calligraphy into the design.

- Mosque Planning: Plan the layout of the mosque according to traditional Islamic principles. This includes placing the prayer hall (musalla) facing the Qiblah (the direction of Mecca) and arranging separate places for ablution for men and women.

- Dome design: Incorporating small and large domes into the design of the mosque. A dome can crown the central prayer hall or define the position of the mihrab. The shape and number of domes used, such as hemispherical, conical, or onion-shaped, can vary depending on regional or historical influences.

- Materials: Choose appropriate building materials that reflect the environment and local traditions. Common materials include local stone, clay brick, wood and plaster for decorative elements.

- Decoration: Decorating the mosque with traditional decorative elements in Libyan mosques. Decorative decorations often include geometric patterns,

calligraphy, and floral designs. These elements can be incorporated into the dome, walls, entrance, and interior spaces.

- Courtyard and portico: A courtyard can be integrated into the design of the mosque, surrounded by covered porticoes (riwaq). The portico can provide shade, access to the prayer hall, and spaces for community activities.

- Minaret design: Incorporating the minaret into the design, as is the case in Ottoman-style mosques, or being separate in the Moorish style, the minaret acts as a visual focal point and a place for the call to prayer. The design and height of the minaret must be in harmony with the general architectural style of the mosque (square base and cylindrical body, Ottoman, square, Moorish).

- Natural lighting and ventilation: The mosque is designed to allow natural light and mutual ventilation, taking into account the placement of windows, skylights and air flow patterns to provide a comfortable environment for worshipers.

- Accessibility: Ensure that the design of the mosque provides accessibility for all individuals, including entrances and corridors suitable for wheelchairs, and spaces designated for individuals with disabilities.

- Sustainability: Incorporating sustainable design principles, such as energy-efficient lighting, natural ventilation, and water-saving systems, this promotes environmentally conscious architecture and reduces the mosque's environmental footprint.

By considering these architectural, planning and compositional methods, it is possible to create traditional Libyan mosques that embody the cultural and religious heritage. It is not recommended to build mosques of types that are not compatible with the natural, climatic and cultural characteristics of Libya, taking into account the special national traditions of building modern mosques in Libya, given the continuing neglect. And the destruction it was exposed to during the conquests, continuous wars, and successive periods of rule.

Keywords: architecture, mosques in Libya, regional features, national features.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації Статті у наукових фахових виданнях України та наукових періодичних виданнях інших держав

1. **Mohammed Sulayman.** Formation of Regional Features of Libyan Mosques under the Influence of External and Internal Factors , «Wiadomości Konserwatorskie – Journal of heritage conservation», № 74, 2023, pp. 51-59.

2. O. Kozakova, I.L. Kravchenko, **M. Sulayman**, D. Kuśnierz-Krupa, S. Wang, M. Abdulgani Mustafa, M. Lisińska-Kuśnierz, L. Bednarz, M. Budziakowski, The Role of Photographic Documentation in the Process of Conservation of Destroyed Architectural Monuments and Centres of Historic Cities. «International journal of conservation science», № 15, 2024, pp.3-16.

Особистий внесок здобувача: опрацювання існуючої джерельної бази і виявлення недосліджених питань.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Мохаммед Сулайман, Івашко Ю.В., Мечеті та їх роль у структурі лівійського міста, Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Філософія науки, техніки та архітектури в гуманістичному вимірі», Київ національний університет будівництва та архітектури, 10-11 листопада 2023. С.54-57.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. **Мохаммед Сулайман,** Мечеті Лівії як основа культурної спадщини, Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Філософія науки, техніки та архітектури в гуманістичному вимірі», Київ національний університет будівництва та архітектури, 12-13 листопада 2021. С.59-61.

Особистий внесок здобувача: текстова частина, яка стосується мечетей Лівії.

ЗМІСТ	
СЛОВНИК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ	21
ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ ПІД ВПЛИВОМ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ФАКТОРІВ	30
1.1 Стан дослідження ісламської архітектури Лівії і її значення в європейських та арабських джерелах	30
1.2 Природно-кліматичні, історичні, соціальні і культурні передумови становлення і розвитку ісламської архітектури в Лівії	33
1.3. Періодизація мечетей Лівії	41
Висновки	64
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ	69
2.1. Методи дослідження мечетей Лівії	69
2.2. Використання методу системно-структурного аналізу для регіональних характеристик лівійських мечетей	71
2.3. Мечеті Лівії як основа культурної спадщини і методи їх збереження та реставрації	75
Висновки	91
РОЗДІЛ 3 МІСТОБУДІВНА РОЛЬ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ	94
3.1. Роль мечетей у структурі лівійського міста	94
3.2. Планування та об'ємно-просторова композиція	114
3.3. Основні елементи лівійської мечеті і їх форми	127
3.3.1. Розпланування молитовної зали	127
3.3.2. Типи куполів, склепінь, арок	130
3.3.3. Декоративне оздоблення мечетей	140
3.3.4 Типи мінаретів у різні архітектурні періоди	151

3.4. Еволюція образу і регіональні особливості мечетей Лівії	155
Висновки	164
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	193
ДОДАТОК А.	193
Список опублікованих праць за темою дисертації	193
ДОДАТОК Б	194
Б.1. Джерела ілюстрацій до розділу 1	194
Б.2. Джерела ілюстрацій до розділу 2	194
Б.3. Джерела ілюстрацій до розділу 3	194
Б.4. Джерела ілюстрацій до загальних висновків	195

СЛОВНИК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ

Аглабіді – історична арабська династія, заснована сином хорасанського воєначальника Ібрахімом Ібн Аль Аглабом, який отримав в дарунок від халіфа Харуна Ар-Рашида провінцію Іфрікію (сучасний Туніс).

Альморавіди – автентична правляча військова династія берберів родом із Західного Магрибу (Марокко). В різні часи Альморавіди були володарями Західного Магрибу (Марокко), Середнього Магрибу (Алжир) і територій Піренейського півострова (сучасної Іспанії). Значна роль династії Альморавідів відображена в історії Іспанії. Панування Альморавідів в Іспанії тривало з XV століття і завершилось в XIII столітті витісненням їх берберською династією Альмохадів.

Джамаа, Джаме або *Джума* – П'ятнична мечеть, де збираються вірні для традиційної п'ятничної молитви. На відміну від Джамаа Ель Кебір, П'ятнична мечеть в місті може бути не одна.

Джамаа Ель Кебір (араб. الجمعة مسجد, від арабського *al-jum'a* الجمعة) – зібрання та al-masjid (المسجد) – мечеть) – традиційна назва головної П'ятничної мечеті, що підкреслюється її особливим статусом (Ель Кебір), *мінбаром* – кафедрою для виголошення проповіді справа від міхрабу і *мінаретом* – одним або кількома.

Касба (араб. قصبة) – назва фортифікації країн Магрибу періодів правління Альморавідів і Альмохадів.

Кібла (араб. قبلة) – в буквальному сенсі те, що знаходиться навпроти) – напрям на на Каабу, цей напрям вказує спеціальна ніша в задній стіні мечеті – *міхраб*.

Ксар – назва стародавнього міста хариджитів оборонного типу, яке знаходиться в долині р. Мзаб на території Алжиру. Ксарями є міста Гардайя, Бені-Йезген, Бунура, Маліка, Ель-Атеф, які часто називають містами пентаполісу. Специфікою розпланування таких міст було наявність фортечних мурів і специфічний розвиток від мечеті на найвищому місці спіралеподібно вниз. Розмланування ксару мало нерегулярний характер.

Мавританська культура – традиційна ісламська культура, насаджена маврами. Мавританією називали території на півночі Марокко. Водночас, сучасні вчені вважають, що особливі риси цієї культури з одночасною присутністю елементів культури Північної Африки, Арабського Сходу та Андалузії характерні для територій Магрибу в цілому.

Магриб (араб. المغرب – там, де захід) – започаткована арабськими завойовниками назва територій Північної Африки з умовним поділом на Західний Магриб (Марокко), Середній Магриб (Алжир) і Східний Магриб (Туніс).

Максура (араб. maqṣūrah) – почесне місце в мечеті для правителя, яке особливо пишно декорується для підкреслення статусу.

Масджид – квартальна мечеть, де вірні здійснюють п'ятиразову молитву кожного дня.

Медина (араб. العتيقة المدينة) – історична назва торговельно-ремісничих діляниць міст Магрибу періодів правління берберських династій.

Мерініди – назва правлячої військової династії берберського походження, яка мала столицею місто Фес у Марокко і проіснувала до 1465 року. Мерініди трактували себе як нащадків Альмохадів. Період їх панування відзначився війнами на території сучасної Іспанії з християнами і з військами династіями Абдалвадидів та Хафсидів на територіях Центрального та Східного Магрибу.

Мечеть (араб. مسجد [ˈmæsdʒɪd]) – традиційне місце групової молитви мусульман згідно сакрального прообразу – молитовного двору Пророка Мухаммеда (МБА) в Медині.

Мінарет (араб. منارة – джерело світла або маяк), ми'зана (араб. منذنة) інакше саума'а (араб. صومعة) – висока споруда башто подібного характеру при мечеті, з якої лунає заклик на молитву до мусульман. Щодо прообразу мінарету існує кілька версій, найпоширенішою є версія про їх походження від оборонних сигнальних башт. Деякі науковці вбачають в мінаретах

походження від ранньохристиянських дзвіниць. Мінарети виникли пізніше мечетей і відзначаються регіональними особливостями в різних країнах.

Мінбар (араб. منبر – трибуна, кафедра) – кафедра для виголошення проповідей в Джамаа, до якої ведуть сходи з огорожею і декоративний вхід.

Міхраб (араб. محراب) – символічна ніша в задній стіні мечеті – орієнтир на Каабу. Саме в цій ніші під час молитви молиться імам. Перші згадки про появу міхрабів в мечетях датовані раннім періодом становлення ісламу, а саме початком VIII століття (датою виникнення ісламу вважають 610 рік). Символічне сакральне значення міхрабу підкреслюється його особливо пишним декоруванням. Стрільчасте завершення міхрабу символічно фіксує точну основної «ісламської осі». Первний символ закладений і в необхідності доброго освітлення міхрабу. Найчастіше для цього робили вікна в куполі перед ним або вішали світильник.

Мусалла (араб. المصلى, намазгох, намазга) – специфічний тип міської мечеті у вигляді відкритого майданчику для групової молитви на свята Курбан-байрам або Ураза-байрам.

Туареги (араб. طوارق – вільні люди) – назва групи берберських племен кочовників з регіону долини Тарга у Лівії. Туареги мешкають на землях пустелі Центральної Сахари і сповідують іслам. Устрій життя – феодальний з виділенням окремих соціальних груп воїнів, їх васалів і ремісників (імаджаган, імхад, інеслемен, інаден).

Умма (араб. أمة – громада) – термін, який означає молитовне зібрання вірних.

Фатиміди – арабська правляча династія, відома з X століття, назва якої походить від імені доньки Пророка Мухаммеда (МБА) Фатими. Були засновниками Фатимського халіфату, були правителями Магрибу до 969 року на землях Алжиру і Тунісу.

ВСТУП

Актуальність теми.

Важливість об'єкту і предмету дослідження, а саме ісламської спадщини Лівії, визначається фундаментальною роллю ісламу в суспільному житті ісламських країн. Попри загальні тенденції глобалізації у світі, це не зменшило ролі ісламу в суспільстві, яке об'єднується навколо релігії. Іслам відіграє фундаментальну роль у громадській діяльності багатьох країн, а збереження старовинних мечетей і будівництво нових мечетей традиційно виступає в ролі стрижня для ісламських суспільств. Від давніх часів і до сьогодні мечеть є ключовим символічним елементом міського середовища ісламських країн, до числа яких належить і Лівія.

Збереження ісламської спадщини в Лівії стикається з рядом проблем: військова ситуація негативно позначилась як на економічному потенціалі країни в цілому, так і на збереженні і реставрації історичних мечетей зокрема, враховуючи небезпеку доступу до обстежень мечетей на певних територіях, потребу в спеціалізованих реставраційних і науково-дослідних організаціях з досвідом проведення таких робіт і необхідність розробки комплексних програм виявлення та збереження об'єктів ісламської спадщини в Лівії.

Необхідно створити загальну базу об'єктів ісламської спадщини на території Лівії, враховуючи брак креслень, матеріалів обстежень та спеціалізованої проєктної документації по багатьох мечетях. Військовий конфлікт призвів до неможливості доступу до історичних мечетей, а відтак до відсутності ґрунтових наукових видань, присвячених мечетям Лівії. Ще одна проблема пов'язана з необхідністю врахування природно-кліматичних умов Лівії і специфіки умов певних регіонів з високими температурами і обмеженими водними ресурсами.

Отже, комплексна програма дослідження, обстеження та збереження історичних мечетей Лівії повинна тривати паралельно з вирішенням інших

завдань, таких як модернізація інфраструктури, інженерних мереж і розвиток транспортних комунікацій.

Ісламська архітектура Лівії є невід'ємною складовою ісламської спадщини усєї Північної Африки, яка відзначається як спадкоємністю з сусідніми державами, так і певною регіональною специфікою. Її дослідження є важливим не лише для розвитку держави, її культурно-мистецького та туристичного потенціалу, але й для підготовки кваліфікованих фахівців і освіти архітекторів, реставраторів, будівельників, мистецтвознавців, істориків та археологів, тим більш що недослідженість ісламської архітектури на теренах Лівії, виявлення її зв'язків з архітектурою сусідніх країн і регіональних особливостей, обстеження маловідомих мечетей переважно в малих містах відкриває горизонти для нових наукових досліджень.

Тема представленої дисертації відповідає лінії уряду на популяризацію ісламської спадщини Лівії як в межах країни, так і в цілому в світі. Як і ісламська архітектура сусідніх країн Магрибу - Алжиру та Тунісу, меншою мірою Марокко, ісламська архітектура Лівії відчула на собі вплив мультикультуралізму, тобто нашарувань привнесених зовні культур на місцеву культуру. Саме тому важливим аспектом представленої роботи є необхідність аналізу мечетей Лівії з точки зору їх подібності до типів мечетей сусідніх країн і відтак виявлення регіональних особливостей.

Враховуючи відсутність ґрунтовних наукових видань, які б аналізували ісламську архітектуру Лівії саме з точки зору проявів мультикультуралізму і регіоналізму, автор визначив наступне коло недосліджених питань:

- 1) не визначено архітектурну періодизацію мечетей Лівії відповідно до історичної періодизації країни, аби аргументувати зміни в архітектурі мечетей та поширення певного типу мечетей;
- 2) не простежено вплив природно-кліматичних умов на формування вигляду мечетей в різних регіонах Лівії;
- 3) не проведено комплексне дослідження мечетей Лівії починаючи від укрупненого містобудівного рівня до рівня елементу чи деталі;

4) не визначено регіональні типи мечетей Лівії і за можливості території регіональних шкіл ісламського будівництва;

5) не аргументовано спільне і відмінне між архітектурою мечетей Лівії і інших країн.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Тема дослідження безпосередньо пов'язана з такими визнаними документами, як Венеційська хартія 1964 року, Паризька конвенція про захист всесвітньої і природної спадщини 1972 року, Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1975 року, Гранадська конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи 1985 року, Вашингтонська міжнародна хартія з охорони історичних міст 1987 року, Африканська культурна хартія 1990 року, Конвенція про охорону і заохочення форм культурного самовираження 2005 року, Міжнародна конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини 2006 року.

Метою дослідження є виявлення особливостей архітектури мечетей Лівії на основі аналізу джерельної бази, природно-кліматичних особливостей, історичної періодизації, містобудівної специфіки розташування мечетей, їх композиційних, планувальних, поелементних особливостей.

Завдання дослідження полягають в наступному:

– визначити архітектурну періодизацію мечетей Лівії відповідно до історичної періодизації, аби аргументувати зміни в архітектурі мечетей та поширення певного типу мечетей;

– визначити регіональні типи мечетей Лівії, які сформувались в різних природно-кліматичних умовах, і їх ознаки;

– провести комплексне дослідження мечетей Лівії від укрупненого містобудівного рівня до рівня елементу чи деталі;

– розробити методiku дослідження мечетей Лівії;

– надати рекомендації щодо збереження історичних мечетей Лівії і проєктування нових мечетей в національних традиціях;

– аргументувати спільне і відмінне між архітектурою мечетей Лівії і інших країн.

Об’єктом дослідження є мечеті Лівії.

Предметом дослідження є особливості мечетей Лівії.

Межі дослідження: хронологічні – VII ст.- поч. XX ст., територіальні – Лівія.

Методи дослідження: задачі дослідження зумовили вибір загальнонаукових методів дослідження, зокрема це: метод історичного аналізу для виявлення зовнішніх чинників впливу на формування ісламської школи Лівії, іконографічний метод для опрацювання джерельної бази, метод фотофіксації і графо-аналітичний метод для отримання доказової бази висновків і метод системно-структурного аналізу для виявлення особливостей архітектури мечетей Лівії на різних ієрархічних рівнях.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

Вперше:

– аргументовано архітектурну періодизацію мечетей Лівії відповідно до історичної періодизації для доказової бази змін в архітектурі мечетей та поширення певного типу мечетей;

– визначено регіональні типи мечетей Лівії і їх ознаки;

– аргументовано спільне і відмінне між архітектурою мечетей Лівії і інших країн.

Удосконалено:

– розроблено методику дослідження мечетей Лівії;

– проведено комплексне дослідження мечетей Лівії від укрупненого містобудівного рівня до рівня елементу чи деталі;

Отримало подальший розвиток:

– надано рекомендації щодо збереження історичних мечетей Лівії і проєктування нових мечетей в національних традиціях.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані:

– в релігійних інституціях – для поглиблення освіти релігійних діячів з метою усвідомлення національних і регіональних ознак ісламської культурної спадщини і відповідних пам'яткоохоронних і реставраційних заходів, без спотворення автентичного вигляду мечетей;

– у пам'яткоохоронних і реставраційних інституціях – як теоретична і доказова база для розробки комплексних програм охорони і реставрації мечетей Лівії і їх внесення до місцевих і світових пам'яткоохоронних баз;

– у наукових установах – для поглиблення і корегування свідчень про лівійську спадщину часів ісламу;

– в новому будівництві – з метою будівництва нових мечетей з урахуванням національних ісламських форм Лівії;

– в учбовому процесі – для підготовки реставраторів, архітекторів, істориків, культурологів, мистецтвознавців і будівельників, діяльність яких пов'язана з ісламською архітектурою Лівії.

Особистий внесок здобувача. Дисертант виявив і аргументував процес формування ісламської школи Лівії під впливом історичних, природно-кліматичних і культурних чинників, визначив спільне і відмінне між архітектурою мечетей Лівії і сусідніх країн, виявив характерні ознаки мечетей в різних частинах Лівії, що становить собою теоретичну базу як для реставрації і відбудови історичних мечетей, так і для проектування нових мечетей в національних формах. Отримані дисертантом висновки також є доказовою базою для діяльності спеціалізованих пам'яткоохоронних і реставраційних інституцій, а також для фахової підготовки реставраторів, архітекторів, культурологів, мистецтвознавців та істориків. Статті одноосібні – 1, в співавторстві – 1.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, які викладені в дисертації, були представлені на 2 наукових конференціях, з них 2 – міжнародні, – загальноукраїнські.

Міжнародні наукові конференції: III Міжнародна наукова конференція «Філософія науки, техніки та архітектури в гуманістичному вимірі», Київ

національний університет будівництва та архітектури, 12-13 листопада 2021, IV Міжнародна науково-практична конференція «Філософія науки, техніки та архітектури в гуманістичному вимірі», Київ національний університет будівництва та архітектури, 10-11 листопада 2023.

Публікації. Результати дисертації були опубліковані в 2 наукових працях: 2 в іноземних фахових виданнях, які входять до науко метричної бази, з них одна у співавторстві, 2 тези наукових доповідей, одна у співавторстві.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з анотацій, зі словника спеціальних термінів, вступу, трьох розділів з висновками до них, загальних висновків та додатків. Загальний обсяг роботи – сторінка, з них сторінок основного тексту, сторінок ілюстрацій, сторінок списку використаних джерел (найменувань), додатки на сторінках, з них стор. актів впровадження результатів дисертації.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ ПІД ВПЛИВОМ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ФАКТОРІВ

1.1. Стан дослідження ісламської архітектури Лівії і її значення в європейських та арабських джерелах

Основна проблема дослідження ісламської спадщини Лівії полягає в недостатній кількості інформації про мечеті в наукових джерелах, оскільки популярні сайти не можуть виступати в ролі серйозної наукової бази. Саме тому з метою видалення прогалин в вивченні мечетей Лівії залучались джерела, присвячені ісламській спадщині країн Північної Африки, де коротко згадано і про Лівію. Опрацювання джерел з ісламської спадщини Марокко, Алжиру та Тунісу дозволило глибше простежити трансформацію образу мечеті в різних регіонах Лівії, виділити спільне і відмінне з мечетями сусідніх країн і визначити регіональні типи мечетей.

Враховуючи тему дослідження, опрацьовувались джерела, присвячені законам ісламської архітектури [1,2,10]. Цій проблематиці були присвячені наукові праці таких європейських дослідників-сходознавців, як В.В. Бартольд [6,7], В.Г. Власов [10], Л. Голвін (L. Golvin) [70-72], О. Грабар (O. Grabar) [45, 73, 74], Дж. Дики (J. Dickie) [45], Дж. Педерсен (J. Pedersen) [90], Ж. Соваже (J. Sauvaget) [96], Г. Фехеварі (G. Fehervari) [62], Р. Хілленбранд (R. Hillenbrand) [64]. Їх дослідження виступають в ролі базових в представленій дисертації відносно канонічного значення священних елементів мечеті і принципів їх влаштування.

Окремо опрацьовувались наукові праці Л. Голвіна [70-72], присвячені ісламській архітектурі і мистецтву Алжиру, Марокко і Тунісу. Звідси можна отримати відомості про спадщину Алжиру, Орану, Константиїни, Фесу. Цінність цих публікацій полягає в тому, що вони засновуються на матеріалах натурних досліджень і наукових експедицій. Власні дослідження дозволили

вченому навести власну аргументацію походження форм мечетей, визначити основні форми, зосередитись на функціональному наповненні комплексів мечетей і акцентувати на особливій ролі мечете ті у міському середовищі [70-72].

Те, що Л. Голвін підкреслив відносно Алжиру, а саме недослідженість мечетей багатьох історичних міст, навіть найбільших, ще більш актуальне для мечетей Лівії. Опрацювання його публікацій автором дисертації довело необхідність дослідження і для мечетей Лівії аспекту впливу політичних подій на ісламське будівництво і на поширення певних типів мечетей.

Дослідженнями історичних мечетей Алжиру, зокрема об'єктів в Тлемсені, займався Ж.А.Марсель. На основі власних натурних досліджень він детально дослідив об'ємно-планувальні, конструктивні, декоративні особливості, а також займався загальнотеоретичними питаннями, зокрема виклав свій погляд на формування ісламських шкіл, взаємовпливи ісламської і християнської архітектури, тощо.

Дослідженням автентичних міст «ксарів» хариджитів в долині р. Мзаб займався А. Раверо, який особливо детально дослідив м. Гардайя. Йому варто завдячувати зверненням світової уваги до історико-культурної спадщини Алжиру, до збереження історичної фортеці Касба – об'єкту зі списку ЮНЕСКО, він сприяв розробкам комплексних програм охорони і збереження історичних об'єктів Алжиру, надання статусу об'єкту зі списку ЮНЕСКО місту хариджитів Гардайя і мечеті Сіді Окба в Біскрі.

З огляду на необхідність дослідження мечетей Лівії в контексті ісламської спадщини Північної Африки, важливим є ознайомлення з публікацією А. Лезине (A. Lézine) [83], присвяченою об'єктам в Тунісі.

Розуміння архітектурно-планувальної специфіки мечетей неможливе без канонічного усвідомлення принципів її влаштування, що детально простежено в праці А. Мюллера [21].

Оскільки мечеті Лівії досліджуються під кутом впливу на їх повстання історико-політичних подій та природно-кліматичних умов, було проаналізовано публікацію О.Б. Раллева з аналогічних питань [24].

Наступним укрупненим аспектом ісламського будівництва є аналіз ролі мечеті в міському середовищі від часів виникнення ісламу і до сьогодні. Відповідним теоретичним підґрунтям представленої дисертації в цьому аспекті є публікації М. Баха [46], А. Бахнасі [47], Б. Бенюсефа [50], Х. Буссури [52], Саліма Аль Хасані [3]. Ці джерела також цікаві з точки зору аналізу взаємовпливів ісламської і християнської культури.

Також залучались відомі джерела, присвячені архітектурі мечетей Північної Африки [12, 39, 40].

Враховуючи невисвітленість в наукових джерелах ісламської архітектури Лівії і впливи сусідніх країн, опрацьовувались публікації, які стосуються Північної Африки часів ісламу, зокрема країн Магрибу. Цими дослідженнями займались Р. Буруїба (Bourouiba Rachid) [53-55], Ш. Брослар (Brosslard Ch.) [56], А. Далду (Dahdouh A.L.) [59], А. Хеліфа (Khelifa Abderrahmane) [80], Е. Вайсеттес (Vayssettes Eugène) [99].

Оскільки мечеті Лівії досліджуються на різних ієрархічних рівнях, опрацьовувались публікації, присвячені безпосередньо архітектурі мечетей – історії, формотворенню, конструктивним схемам та декору. Цими аспектами займались А. Бахнасі (Bahnasi Afifi) [47], Ф. Бегуїн (Beguін François) [49], Б. Бенюсеф (Benyoucef Brahim) [50], Р. Буруїба (Bourouiba Rachid) [53-55], Х. Буссура (Boussora Chikh Kenza) [52], Самія Хергуї (Chergui Samia) [58], А. Дахду (Dahdouh A.L.) [59], Р. Гарауди (Garaudy Roger) [66], Н. Гхахем (Ghachem Narjess) [68], Л. Голвін (Golvin Lucien) [70-72], А. Лезіне (Lézine A.) [83], М. Хатштейн (Hattstein Markus) [63], Дж. Марсе (Marçais Georges) [84, 85], Н. Олебсір (Oulebsir Nabila) [89], Р. Проспер (Prosper Richard) [94], П. Рінгенберг (Ringgenberg Patrick) [93], А. Руаджія (Rouadjia Ahmed) [95], Р. Юманс (Yeomans Richard) [100].

До нових наукових джерел слід віднести праці Резги К. і Івашко Ю. [25-36, 77, 78], Ремизової О.І. і Шахіна Н.Н. [37,41].

Отже, аналіз існуючої джерельної бази виявив коло недостатньо досліджених питань, а саме:

- не проведено порівняння між історичними періодами розвитку Лівії і періодами будівництва мечеті з метою виявлення архітектурних періодів ісламського будівництва;
- не простежено вплив природно-кліматичних умов і зовнішніх впливів на формування мечетей регіонального типу;
- не проаналізовано еволюцію образу лівійської мечеті і спільного і відмінного з мечетями сусідніх країн;
- не сформульовано сконцентрований перелік ознак лівійської мечеті на різних територіях країни.

1.2 Природно-кліматичні, історичні, соціальні і культурні передумови становлення і розвитку ісламської архітектури в Лівії

Сьогодні ісламський світ охоплює понад п'ятдесят мусульманських країн на Близькому Сході та Заході Азії аж до Північної Африки та Африки на південь від Сахари та Південно-Східної Азії. В сучасних умовах найбільш поширений іслам в Африці, Азії, частині Європи, його сповідує мусульманська меншість і на інших континентах.

Попри те, що ісламська спадщина в світі є надзвичайно численною, її здобутки та значення залишаються недостатньо висвітленими, тим більше, відомими широкому загалу, як, наприклад, ісламська архітектура Лівії. Поступово склався найбільш поширений перелік канонічних елементів, які поширились в більшості мечетей світу – це наявність відкритого двору з фонтаном по центру, куполи, мінарети, міхраб в гіпостильній молитовній залі, арки, декор у вигляді арабесок, каліграфія, яскрава поліхромія. Варто підкреслити, що, крім великих архітектурних шкіл ісламу – арабської,

перської, османської, магрибської, індійської існує велика кількість місцевих регіональних шкіл, які трансформували привнесені чи запозичені риси однієї з основних шкіл відповідно до місцевих природно-кліматичних умов та власних культурно-мистецьких традицій. Крім цього, багато регіональних ісламських шкіл (і серед них лівійська) сформувались на стику одразу багатьох зовнішніх впливів, що відповідно наклало відбиток на архітектуру мечетей.

На формування мечетей у Лівії впливають різноманітні екологічні, соціальні та культурні фактори. Ось деякі з ключових факторів, які вплинули на розвиток мечетей у Лівії:

1. Фактори навколишнього середовища: фізичне середовище в Лівії вплинуло на розташування та дизайн мечетей. Наприклад, жаркий і сухий клімат у багатьох частинах Лівії призвів до будівництва мечетей з товстими стінами та маленькими вікнами, щоб зберегти прохолоду всередині. Крім того, наявність будівельних матеріалів у різних регіонах Лівії також вплинула на проектування та будівництво мечетей.

2. Соціальні фактори: Соціальний і політичний клімат у Лівії також мав значний вплив на формування мечетей. Наприклад, в епоху Каддафі уряд контролював будівництво та експлуатацію мечетей, і багато з них були побудовані в рамках державних проєктів. Після падіння Каддафі відбулося відродження ісламської ідентичності та поширення нових мечетей, побудованих незалежними групами.

3. Культурні фактори. Культурні традиції різних регіонів Лівії також вплинули на проектування та будівництво мечетей. Наприклад, бербери із західної Лівії мають особливий архітектурний стиль, який відображено в їхніх мечетях. Крім того, вплив інших ісламських культур, таких як Османська імперія, також помітний у дизайні деяких мечетей у Лівії.

Загалом формування мечетей у Лівії формується складною взаємодією екологічних, соціальних і культурних факторів. «Це призвело до великої різноманітності проєктів і стилів мечетей по всій країні, важливо зазначити, що вплив цих факторів може відрізнятися в різних регіонах Лівії через

різноманітні ландшафти, демографічні та історичні впливи» [103, с 109-142]. Крім того, політичні та економічні фактори також можуть опосередковано впливати на формування та розвиток мечетей у країні.

Порівняно з ісламською архітектурою інших країн ісламського світу, ісламська архітектура Лівії відома значно менше, а внаслідок сучасних політичних подій на території країни велика частина пам'яток на сході залишається недоступною для їх дослідження та реставрації. В результаті військових дій на території країни частина пам'яток була пошкоджена і зруйнована.

Разом з тим, сьогодні спостерігаються спроби звернути увагу світової громадськості на історико-культурну спадщину Лівії і її збереження. Водночас зауважимо, що наукові дослідження культурної спадщини доби ісламу на території Лівії розпочались значно раніше, починаючи з 1969 року.

Однак, великий пласт залишився недослідженим, оскільки найкраще висвітленим виявився період панування династії Фатимідів і пам'ятки цього періоду, тоді як пам'ятки інших історичних періодів залишаються або недостатньо, або взагалі невисвітленими.

Відчувається помітна нерівномірність в ступені дослідження мечетей різних періодів, і хоча мечеті, зведені в X-XI століттях є важливими в історико-культурному сенсі об'єктами, проте практично недосліджені мечеті більш пізніх часів теж є важливою складовою ланкою історико-культурної спадщини Лівії.

Навіть в ґрунтовних виданнях, присвячених саме архітектурі та мистецтву ісламу, в виданні «Бібліографія архітектури, мистецтва та ремесел ісламу» від КАС Creswell від 1 січня 1960 року та додатків до неї де немає згадок про ісламську архітектуру Лівії за винятком деяких досліджень Кресвелла в Тріполі. І коли ми говоримо, що висвітлення питання ісламської архітектури Лівії розпочалося в 1960-х роках, це ствердження є досить умовним, оскільки перелік і обсяг опублікованих наукових матеріалів саме по Лівії залишається незначним. Лише в 1984 році видання Кресвелла було в

черговий раз доповнене, і це спричинило зростання інтересу до ісламської спадщини Лівії. В подальшому, всі наукові дослідження ісламу не лише в Лівії, а й в Північній Африці в цілому, в тому числі і опубліковані, базувались в тому числі і на працях попередників 1969-1984 років.

Наукові дослідження стали відправною точкою для так званого «ісламського туризму», оскільки це питання обговорювалося на Міжнародній конференції з туризму в ісламських країнах (Тегеран, Іран, 2007 рік), і відповідно було прийнято ряд рекомендацій щодо управління розвитком інфраструктури, зовнішньої політики та розвитку туризму, а також відповідних засобів масової інформації.

І тут ми повинні звернути увагу на досить специфічне використання пам'яток архітектури, оскільки «ісламський туризм» – це досить специфічний туризм, який спрямований на популяризацію саме ісламської спадщини як втілення ісламської ідентичності шляхом відвідування мечетей та інших святих місць, розповіді про ісламську спадщину, історію, мистецтво та культуру в цілому.

Основні пам'ятки архітектури ісламу, в тому числі і на теренах Лівії, датовані VII-XVIII століттями. В Лівії існує велика кількість мечетей – як старих, так і нових, як правило, на більшості вулиць і площ є своя мечеть. Назви мечетей пов'язані з назвами племені, що побудувало мечеть, з іменем святої людини, або впливового правителя.

Для нас особливо важливим є дослідити ісламську спадщину на теренах Лівії на різних періодах, співставивши історичні і архітектурні періоди, і таким часом показати, як відбувалась трансформація образу мечеті в часі. Для цього було відібрано знакові мечеті різних історичних періодів.

Як і в більшості інших країн ісламського світу, безпосередній вплив на виникнення та розвиток школи ісламського будівництва в Лівії вплинули і природно-кліматичні умови, і історичні події, пов'язані з завоюваннями та зміною правлячих династій.

Лівія розташовується в північній частині Африки і має територію майже 1,76 мільйона квадратних кілометрів. Країна межує з Єгиптом на сході, Алжиром і Тунісом на заході, Середземним морем на півночі, Чадом на півночі, Суданом на південному сході і Нігером на південному заході. Більшу частину території займає пустеля Сахара. Клімат на узбережжі Середземного моря м'який, на більшості інших територій переважно посушливий і спекотний з прохолодною та вологою зимою. Найбільшими містами є столиця – місто Тріполі.

Природно-кліматичні умови вкупі з історико-політичними подіями прямо вплинули на розвиток міст, наприклад, таких як Тріполі, Бенгазі, Гадамес, Хун і Аль-фога та їх забудову. Традиційно основна концентрація населення спостерігалася поблизу берегової лінії, оскільки дуже велика частина території сучасної Лівії утворена пустелею Сахара, площа якої охоплює 90 % території країни. Несприятливі житлові умови на більшості території країни зумовили постійні військові сутички за володіння територією Середземноморського узбережжя, що відомо з історії.

Для розуміння фактів численних нашарувань в ісламській архітектурі Лівії необхідно звернутись до аналізу зовнішніх чинників впливу, які до цього призвели і дозволили говорити про ісламську архітектуру Лівії як результат мультикультуралізму (Рис.1.1).

Можна визначити кілька основних історичних періодів, які позначались на змінах політичного і культурного розвитку країни.

Найдавніший період – це період панування берберських племен, які селились на території Лівії вздовж Середземноморського узбережжя приблизно з 8 тис. до нашої ери і займались раннім землеробством. Отже, на ранньому історичному періоді культура Лівії формувалась під безпосереднім

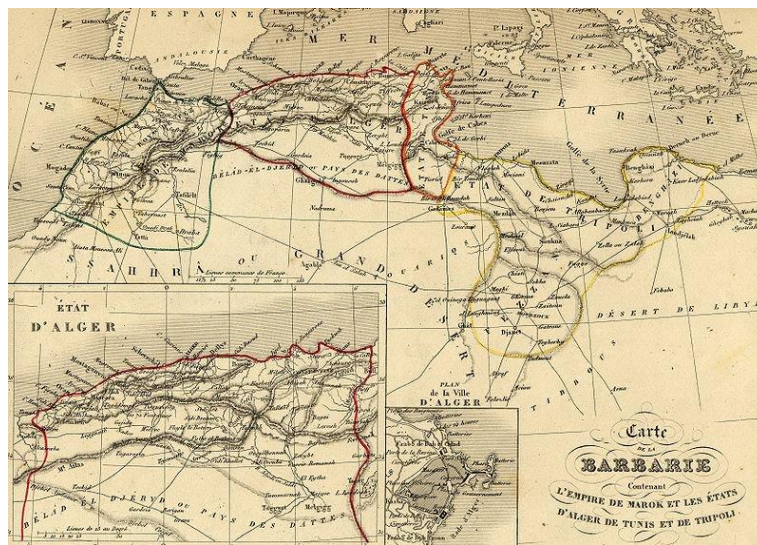
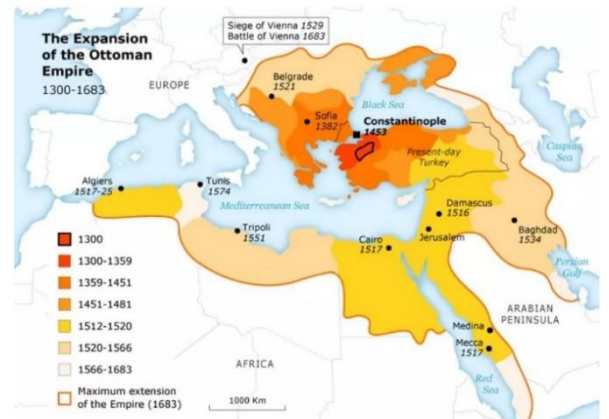

Лівія фінікійського та грецького періодів

Лівія в римський період

Лівія в період ісламського халіфату

Лівія в османський період разом з державами Магрибу (Марокко, Алжир, Туніс)

1.1. Територія Лівії на різних історичних періодах

впливом берберських племен, що пояснює її певну спільність з культурою інших країн Магрибу – Марокко, Алжиру та Тунісу.

Окремий період пов'язаний з пануванням представників античного світу – римлян, а згодом греків, що також повинно розглядатись як вплив античних традицій на культуру Лівії цього періоду. Давньоримський період в історії Лівії представлений розкопаними в 1994 році римськими руїнами Лептіс Магна на Середземноморському узбережжі. В столиці, місті Тріполі, збереглася одна пам'ятка доби римського панування – арка Марка Аврелія. Давньогрецький період представлений забудовою міста Кірена на Середземноморському узбережжі (внесене до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО).

Наступний період – це так званий період ісламського іноземного панування – спочатку персів, згодом арабів і потім османів. Тут варто зазначити, що ці три завойовники відзначались розвиненими власними культурними (а відтак і архітектурними) традиціями, тому при більш детальному аналізі ісламської архітектурної школи Лівії необхідно аналізувати її на предмет подібності з школами Персії, заснованої на поєднанні привнесених ісламських і місцевих доісламських традицій, арабських країн, де власне і виник канонічний тип арабської багатоколонної мечеті, яка мала прообразом молільний зал пророка Мухаммеда, і Османської імперії, ісламська школа якої знаходилась під певним впливом архітектури Візантії на її теренах. Масштабне османське панування тривало з середини XVI століття і до 1911 року.

Арабська цивілізація поширила іслам на території різних держав. Арабські завойовники прибули до Північної Африки в першій половині VII ст.н.е. У 640 р. Амр ібн аль-Ас (Амро бен алаас) захопив територію Єгипту, потім дійшов в 641 р. з військами до м. Кіренаїки, де він заснував свою базу в м. Барка. В Тріполітанії він переміг візантійські гарнізони і в 642 р. взяв під свій контроль Тріполі. Слідом за Амр ібн аль-Ас пішов з військами Укба (Окба) ібн Нафі, історична постать, знакова в ісламській історії не лише Лівії,

а й всіх країн Магрибу, який пішов у напрямку до Феццана в 663 р. і зайняв Герму, згодом захопив римську провінцію Африки в 670 р., заснувавши свою військову базу в Кайруані (Кайраван), готуючись до подальшого знищення Візантійського Карфагену.

До 647 р. н.е. арабські війська витіснили з території Лівії Візантію та берберські племена. Водночас, сприйнявши від них канонічні засади нової релігії ісламу, ці народи прагнули зберегти і власну культурну та національну ідентичність, в тому числі і в ісламській архітектурі, яка уособила синкретизм запозичених релігійних канонів і модифікованих місцевих архітектурно-будівельних традицій. Під впливом численних зовнішніх архітектурно-будівельних традицій і місцевих традицій ісламська архітектура Лівії поступово сформувалась в усталену концепцію архітектури, стилів та форми.

Важливим періодом для становлення і розвитку ісламської архітектурної школи Лівії став період правління Аббасидів (750-1258 рр.), коли паралельно з активним будівництвом мечетей триває розвиток освіти в школах при мечетях.

Внаслідок численних військових дій більшість ісламських пам'яток на території країни датується османським періодом. Прикладом є забудова столиці – міста Тріполі, де залишилось багато будівель османської доби, найвідомішою з яких є величезний палацовий комплекс Ассарайя аль-Хамра (Assaraya al-Hamra) з видом на всю територію міста.

Історія Тріполі – це історія змін панування. Спочатку це панування фінікійців, потім візантійців, згодом османів. Ми не торкаємось при цьому італійського панування ХХ століття, оскільки обмежуємось тільки періодами, пов'язаними з розвитком ісламського будівництва на території країни. Італія керувала Лівією з 1912 по 1927 рік як «Італійською Північною Африкою», зокрема, двома окремими частинами країни, Тріполітанією та Кіренаїкою. Італійське правління часто було варварським.

Попри повстання шейха Ідріса I проти італійців між Першою та Другою світовими війнами, лише наприкінці Другої світової війни було встановлено

британсько-французький контроль над територією Лівії. Повна відмова Італії від претензій на лівійську територію відбулась в 1947 році, однак панування Великої Британії в колишніх італійських колоніях продовжилось до 1951 року. Незалежність Лівія отримала тільки в 1951 році, було короновано Ідріса I і період з 1951 до 1961 року став найбільш стабільним і позитивним для розвитку економіки, іноземних інвестицій через винайдення в 1959 році великих родовищ нафти. Втім, з часом це також призвело до внутрішньополітичних і військових конфліктів всередині країни.

Сучасні військові дії негативно позначилися на стані історичної забудови столиці, багато об'єктів в межах старого міста знаходяться в аварійному стані, а частина – в руїнах.

Помітною проблемою сьогодні є влаштування нових транспортних мереж, місць паркування транспорту в історичних містах, що змінює їх історичну усталену забудову і негативно впливає на збереження автентичного характеру. Відмічені випадки руйнування історичних об'єктів навіть високого історико-культурного значення заради нового сучасного будівництва, невідповідного історичному оточенню. Ці процеси є стихійними через слабку відповідальність пам'яткоохоронних установ, які повинні слідкувати за збереженням історико-культурної спадщини. Так, часто добудовуються сучасними елементами і доповненнями історичні будівлі, що негативно впливає на їх автентичність (музей-палац Ассарая аль-Хамра, житлові та громадські об'єкти в старому місті Тріполі).

1.3. Періодизація мечетей Лівії

Мечеть як унікальне явище мусульманської сакральної архітектури відіграє домінуючу роль в духовному, громадському, культурному і освітньому житті ісламського світу. В ході історичної еволюції починаючи від часів виникнення ісламу в VII столітті мечеть змінюється в напрямку

удосконалення архітектурно-семантичного образу, посилюється її значення не тільки як духовної, а й як урбаністичної домінанти [101, с 243-248].

Спочатку основним був тип арабської колонної мечеті, розміри мечетей в більшості випадків були невеликими, навіть без внутрішнього двору, але поступово під впливом місцевих природно-кліматичних, етнографічних, культурних особливостей та історичних подій формуються окремі ісламські архітектурні школи (арабська (сирійсько-єгипетська), магрибська, перська, індійська, османська) з притаманними їм регіонально-національними особливостями, урізноманітнюються планувальні рішення, типи об'ємно-просторових композицій, збільшується розмір мечетей і ускладнюється їх декоративне оздоблення [102].

В арабських і іноземних джерелах є багато згадок про стародавні мечеті Лівії:

1. Велика мечеть Кайруан: ця мечеть розташована в місті Кайруан в Тунісі, який колись був частиною Лівійського регіону. Він вважається одним із найважливіших ісламських місць у Північній Африці, і згадується в багатьох арабських літературних творах. Наприклад, вчений XIII ст. Ібн Халдун багато писав про мечеть у своїй книзі «Мукаддіма», описуючи її як «велику мечеть, побудовану в найчистішому ісламському стилі.

2. «Зелений купол» Бенгазі: ця мечеть розташована в Бенгазі, Лівія, і відома своїм характерним зеленим куполом. Його згадують як в арабській, так і в європейській літературі, включно з роботами відомого лівійського поета Ахмада Матара. Мечеть також була предметом кількох картин і фотографій.

3. Мечеть Укба (Велика мечеть Тріполі): ця мечеть, розташована в старому місті Тріполі, Лівія, є однією з найвідоміших архітектурних пам'яток країни. Вона була заснована у VII ст. та з часом розширювалася. Протягом історії мечеть зазнавала численних ремонтів і реконструкцій, відображаючи різні архітектурні стилі.

4. Мечеть Сабрата: розташована в стародавньому місті Сабрата, поблизу середземноморського узбережжя Лівії, ця мечеть має історичне значення.

Спочатку це був римський храм, присвячений богу Серапісу, але в ісламський період він був перетворений на мечеть. Архітектурні особливості мечеті поєднують римський та ісламський впливи.

5. Мечеть Сіді Мухаммеда ібн Алі ас-Сенуссі: розташована в Байді, Лівія, ця мечеть пов'язана з орденом Сенуссі, відомим суфійським мусульманським рухом у Лівії. Мечеть була побудована в ХІХ ст. і служить мавзолеєм для засновника ордену Сіді Мухаммеда ібн Алі ас-Сенуссі.

6. Мечеть Червоного замку (Al-Masjid Al-Ahmar): ця мечеть, розташована в Червоному замку (Assaraya Al-Namra) у Тріполі, є важливим історичним місцем. Червоний замок був палацовим комплексом, побудованим за часів Османської імперії, а мечеть у ньому датується ХVІ ст., це османський архітектурний стиль.

Було названо лише кілька прикладів значних історичних мечетей Лівії, які згадуються в європейських та арабських джерелах. Мечеті не лише мають релігійне значення, але й відображають різноманітні архітектурні впливи та історичні періоди, які сформували культурну спадщину Лівії.

Загалом лівійські мечеті відіграли важливу роль у формуванні культурної та літературної спадщини регіону та залишаються важливими місцями поклоніння та мають історичне значення.

Вплив природно-кліматичних умов зумовив концентрацію основних па'мяток архітектури Лівії різних історичних вздовж узбережжя, в містах Сабрата (Sabratha), Тріполі (Tripoli), Гхаруан (Gharyan), Лептіс Магна (Leptis Magna), Містрата (Misrata), Сірте (Sirte), Старий Сірте (Old Sirte), Султан (Sultan), Бен Джаввад (Ben Jawwad), Адждабійя (Ajdabiya), Бенгазі (Benghazi), Алмердж (Almerj), Албайда (Albayda), Кірене (Cyrene), Дарнах (Darnah), Тобрук (Tobruk), Алджахбуб (Aljaghboub), Алкуфрах (Alkufrah), Авджіла (Awjila), Бунджим (Bounjeem), Гхадамес (Ghadames), Сабха (Sabha), Убарі (Ubari), Гхат (Ghat).

Ісламський період в Лівії тривав з 641 року (початок арабського панування) і формально до 1911 року Лівія знаходилася у складі Османської

імперії. Однак як хронологічні межі дослідження прийнято 641-1815 роки, оскільки після 1815 року почалися політичні проблеми в управлінні і зумовлені падінням рівня життя людей народні повстання, що негативно позначилося і на будівництві мечетей. Ситуація з будівництвом мечетей після 1815 року аналізується побіжно, це завершення середнього і пізній період османського правління.

Ранньоісламський період арабського панування в Лівії представлений м. Аждабією – це період панування династії Фатимідів. До цього періоду належать залишки фортів в м. Харуба, м. Медінат Бухіндія та м. Кірена, кругла вежа в Сіді Хербіш у Бенгазі і дві будівлі в Кірені та в Дерні.

Насамперед охарактеризуємо мечеті ранньоісламського періоду панування Фатимідів.

Мечеттю Фатимідів є мечеть Сахнун, побудована Абу аль-Касімом між 934 і 946 роками. Вона має типову структуру арабської колонної мечеті – прямокутний план з внутрішнім двором, має розміри близько 31 метра як по довжині, так і по ширині, головний вхід розташований в центрі стіни в північно-західному куті. Мечеть має плоский дах з кількома куполами. На північній стороні мечеті мінарет восьмикутної форми з розміром кожної сторони в плані близько 1,5 м. Міхраб традиційно акцентований напівкруглою нішею та підковоподібною аркою.

Ще однією мечеттю Фатимідів є мечеть Аждабійя (Ajdabiya Fatimid Mosque), яка збереглася також в руїнах і датована X ст. (один із написів, який експонується в музеї Кірени в Кіренаїці, датований 932 роком). Вона також має традиційну схему арабської колонної мечеті, тобто прямокутний план з внутрішнім двором, оточеним аркадою, прикрашенням фасаду святилища масивними опорами з традиційними сам для Фатимідів напівкруглими нішами. Внутрішній простір розілений колонами таким чином, що наві розташовано перпендикулярно кіблі.

Біля міста Бен Джаввад (Ben Jawwad) є руїни давньої мечеті в Умм Аль-Баракеем (Umm Al-Barakeem).

Важливим ісламським осередком є невелике лівійське село Ас-Султан (в давнину воно мало назви Іскінія і Макомадес) приблизно в 50 км на схід від Сірту (Sirt), яке також було відоме як «стародавнє місто Сірт». Це поселення мало важливе значення стратегічного пункту за часів правителів Фатимідів внаслідок його розташування між трьома провінціями Лівії: Кіренаїкою, Тріполітанією та Феццаном. В самому Сірті в 1963-1964 роках було знайдено археологічні залишки мечеті часів Фатимідів. Мечеть Султана (Sultan Mosque) була побудована близько X ст. і її розміри в плані склали 41 м в довжину і 31 в ширину.

В Західній Лівії було знайдено залишки старовинної мечеті Албароуні в горах Нафуса (Albarouni Mosque, Nafousa Mountain). В Східній Лівії в берберській оазі Авджіла була також згодом зруйнована давня мечеть, так звана мечеть Авджіла (Awjila). Ісламське будівництво в Авджілі було зумовлене історичними подіями, коли араби розпочали в 632 р. військові дії проти Візантійської імперії, в 643 р. завоювали Олександрію, в 644 р. – Кіренаїку, в 646 р. Тріполі, в 663 р. Феццан. Безпосередньо територія навколо Авджіли була захоплена Абдуллою бін Саадом бін Абі Аль Сархом (Abdullah bin Saad bin Abi Al Sarh), там він і був похований. Арабський історик аль-Бакрі каже, що в одинадцятому столітті навколо оазису вже було багато мечетей.

Нині існуюча мечеть Алатіік (Alateeq Mosque, Awjilah), інакше – Велика мечеть в оазі Джаллоу (Jallow) в м. Авджіла в пустелі Сахара (Great Desert) в місцевості Кіренаїка (Cyrenaica region) на сході Лівії була побудована дещо пізніше, в XII ст., хоча і є найстарішою в цьому регіоні. Особливого значення мечеть набула в період розквіту караванної торгівлі із заходу на схід і з півночі на південь, оскільки подорожуючі знаходили тут притулок і відпочинок.

Площа мечеті в плані становить 400 (456) кв.м. (Рис 1.2), загальна площа з внутрішнім двором і зовнішньою стіною 827 кв. м. Вона має нетрадиційної форми 21 конічний купол з саману та вапняку з невеликими отворами для пропуску світла і забезпечення природного кондиціонування повітря. Їх

специфічна форма призначена для відбиття від поверхні сонячних променів і збирання прохолодного повітря в порожнині куполу всередині.

Рис 1.2 Мечеть Алатіік, Авджіла.

Давня мечеть Алатіік в Гхадамі (Alateeq Ghadames Mosque) на території Старого міста Гхадама є найстарішою мечеттю Північної Африки з часів ісламського завоювання Лівії арабами, однією з двадцяти старих мечетей міста і однією з найбільших. Місцеві жителі називають її «П'ятничною мечеттю» або «Великою мечеттю». Вона збудована в 1258 році з глиняної цегли і мало декорована, є рідкісним зразком існуючої мечеті доосманського періоду. Побілені зовні і всередині товсті стіни зберігають прохолоду в мечеті навіть в умовах спекотного пустельного літа. План мечеті має форму напівтупого прямокутника довжиною 24 м і шириною 19 м, з чотирьох сторін оточеного внутрішнім двориком шириною близько 4 м. Мечеть розділена на п'ять видовжених частин, визначених розміщенням колон і арками. До мечеті ведуть три входи, ва з східного фасаду, один з південного. Двері та входи у вигляді півциркульних арок, двері з деревини пальм. Основний вхід з східного фасаду. Для будівництва використовували червону глину, білу глину з домішками, камінь, деревину пальм та пустельного тамариску.

У складі комплексу мечеті є мінарет конічної форми, подібний до конічної форми куполів. Різниця полягає в наявності отворів в куполах, а

мінарет спереду вищий, а ззаду нижчий, оскільки в передній частині було кругле вікно для закликів на молитву. В середині мінарету є сходи-драбина.

Мечеть сильно постраждала під час Другої світової війни, однак потім була відновлена в 1980 р. і реконструйована в 2006 році.

Мечеті до-османського періоду дійшли до нас переважно у вигляді руїн. Натомість османський період будівництва мечетей на території Лівії (цей період тривав з 1531 до 1911 року) представлений досить широко і варто визначити найважливіші з них.

Мечеть Мурада Аги (Murad Agha Mosque) розташована в Таджурі (Tadjura), яке зараз перетворилося на передмістя Тріполі, приблизно за 15 км на схід від центру столиці (Рис 1.3). В Таджурі тоді розташовувалась турецька військова база.

Рис 1.3. Мечеть Мурада Аги (Murad Agha Mosque)

Говорячи про ісламську спадщину м.Таджура, варто підкреслити, що тут також знаходяться руїни давньоримського міста Лептис Магна (Leptis Magna). Особливе значення мечеті Мурада Аги (Ага означає полководець) пояснюється ще і особистістю її засновника, турецького офіцера, який був відправлений в Таджуру в 1551 році Османським султаном, щоб допомогти лівійцям покласти край правлінню лицарів Святого Іоанна в Тріполі, яке

почалося в 1510 році. Мурад Ага розташував свій штаб і командування в Таджурі, щоб він міг уважно стежити за тим, що відбувається за стінами сучасного Старого міста Тріполі. Після завоювання Тріполі в 1551 році Мурад Ага був призначений першим османським Валі, губернатором нової османської провінції на південному березі Середземного моря. Спочатку він планував побудувати в Таджурі фортецю, але згодом змінив плани і побудував мечеть, яка збереглася досьогодні.

Мечеть не випадково має риси традиційної магрибської мечеті, оскільки зводили її провідні магрибські архітектори під наглядом туніських інженерів силами понад 300 рабів-лицарів ордену Святого Іоанна. В архітектурі мечеті берберські риси поєдналися з античними, оскільки в інтер'єрі 48 мармурових колон було взято з римських руїн Лептіс Магна, що за двісті кілометрів на схід від Тріполі. На колонах влаштовані традиційні підковоподібні магрибські арки, що підтримують склепіння. Мінарет з боку двору також має риси магрибської архітектури.

Отже, тут ми стикаємось з цікавим фактом, коли на ранньому етапі панування османські намісники не будували мечеті в османському стилі, як це було згодом, а запрошували магрибських архітекторів та інженерів, які добре знали умови будівництва в місцевому кліматі і місцеві будівельні матеріали.

До османської доби належить Стара мечеть в Бенгазі, на Муніципальній площі, датована 1577 роком і одна з найстаріших у місті. За переказами місцевих старожилів, її побудував Абд аль-Самі аль-Каді. Географічно розташована в низині: в цьому факті дослідники вбачають пізніше датування, оскільки місто розвивалось історично з верхніх частин. Ймовірно, її збудували наприкінці XVIII століття і вона стала відома як Велика мечеть через значну площу і дуже високий мінарет.

Мечеть неодноразово змінювала свій вигляд. Як видно по архівних світлинах, спочатку мінарет був циліндричним з барабаном і конічним завершенням, а після реконструкції 1973 року він став восьмигранним з балконом.

В цілому виділяють такі етапи розвитку мечеті:

Перший етап (з кінця XVIII ст. до 1897 р.) – згідно описів, станом на 1881 рік це була мечеть з дуже високим мінаретом, в 1881 р. Хайман описує її як невелику, а Аль-Хашаші в 1894 р. як простору і світлу.

Другий етап (1897 – 1973) – зафіксовано, що причиною аварійного стану є розташування мечеті в низині. В 1897 році стара будівля мечеті була розібрана і на її місці збудували нову, залишився первісний мінарет і фонтан. Нову мечеть будували протягом 1897-1905 років, але в тому ж році через зливи обвалився купол мечеті. У 1908 році турки відносили купол, але він набув іншого характеру.

До османського періоду належить мечеть Амр ібн Аль-Аас, абу Абу Калаз в Бенгазі в регіоні Кіренаїка, яка датована XVIII ст. і є однією з найстаріших в місті. За історичними свідченнями її збудували в 1740 році представники племені Аль-Барагат, і мечеть отримала назву Абу Калаз. В 1882 році османський намісник Кіренаїки Рашид паша зруйнував стару мечеть і збудував на її місці в 1883 році нову, центрально-купольну, з круглим в плані мінаретом з конічним завершенням, яка існує до сьогодні, однак знаходиться в край аварійному стані і є недіючою.

Особливу роль в становленні ісламської архітектурної школи Лівії відіграло місто Тріполі з великою кількістю мечетей, медресе та завія, які трактувались як основа збереження та консолідації ісламської ідентичності.

Окремо варто згадати про мечеті арабської та османської доби на території Старого міста Тріполі. Найдавнішою є мечеть Аль-Нака (Al-Naqah), крім неї згадуються мечеті Мухаммада Паші (Muhammad Pasha), Ахмеда Паші Ал-Караманлі (Ahmed Pasha Al-Qaramanli Mosque), Махмуда (Mahmoud Mosque), Дархут (Darghut Mosque), Сіді Салем (Sidi Salem Mosque), Гурджі (Gurji Mosque). Частина мечетей розташована наближено до узбережжя Середземного моря – це мечеті Дархут (Darghut Mosque), Мухаммада Паші (Muhammad Pasha), Караманлі (Qaramanli), Аль-Нака (Al-Naqah), трохи далі – мечеті Сіді Салем (Sidi Salem Mosque), Гурджі (Gurji Mosque), Махмуда

(Mahmoud Mosque). Прямо на узбережжя виходить палацовий комплекс Ассарайя.

Мечеть Аль-Нака належить до поодиноких прикладів арабських мечетей ранньоісламського періоду, тому вона є особливо цінною. Мечеть була побудована за часів першого арабського правителя Тріполі, а саме Умера Ібн Аль-Ааса (Амр ібн аль-Ас, бл.5 - 664 р.). Ця мечеть розташована у південно-східному районі старого міста біля площі «Фінідга» ("Finidqa") у вузькій алеї, що відходить від неї, недалеко від мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі (Ahmed Pasha Al-Qaramanli Mosque) і позаду сералю. Мечеть розташована в південно-східній частині Старого міста біля площі Фніда, в вузькій вуличці, недалеко від мечеті Ахмеда Паші Аль-Караманлі.

Показово, що ця найдавніша мечеть в старому місті Тріполі була побудована раніше мечеті Аль-Азхар (Al-Azhar Mosque) в Каїрі. Назва «нака» означає, що кошти на будівництво привозили верблюдами (наках) (мечеть Верблюдиці). Інформація щодо її будівництва досить обмежена і суперечлива. Існує навіть народна легенда, що звели мечеть на місці, де ліг верблюд халіфа Омара (Умара) (роки правління 634-644). Інша легенда приписує зведення мечеті полководцю Амру Ібн аль-Асу, який очолював армію арабів, яка здобула Тріполі у 643 році. Начебто на гроші, зібрані мешканцями як викуп, він і збудував цю мечеть, першу в місті. Однак обидві ці версії виглядають досить фантастично, натомість більш ймовірною є версія про візит до Тріполі фатимідського халіфа Аль-Муїза Лі-Діна Аллаха Фатиміда 973 року, коли він йшов через Тріполі до Каїру віддячив містянам за теплий прийом скарбом, який віз один з його верблюдів. Саме ці кошти і пішли на прикрашення і розширення вже існуючої на той час мечеті, типової для архітектури фатимідів.

Мандрівник Аль-Тіджані свідчив, що коли він відвідав Тріполі між 1306 і 1308 роками, мечеть знаходилась за жвавим торговельним районом, її оточували старі будівлі – невеликі крамниці з продажу ювелірних виробів,

текстилю та шовку. Забудова була настільки щільною, що мечеть «губилась» серед неї.

Вона має чарункову гіпостильну схему розпланування, квадратний план площею близько 900 кв.м поділений на квадратні чарунки, кожна з яких завершена простим за виглядом куполом на колонах, взятих з більш ранніх, набагато давніших давньоримських споруд. Всього в мечеті 36 п'ятиметрових мармурових колон і 42 невеликі куполи. Деякі колони мають давньоримське походження. Молільний зал має квадратну форму розмірами 44 на 19 м. Площа внутрішнього двору майже дорівнює площі самої мечеті. Загальний архітектурний вигляд досить простий, безорнаментальний. Ця мечеть часто згадується в джерелах як приклад ранньоісламської архітектури лівійського стилю. Втім, мінарет Верблюжої мечеті має марокканський характер і мечеті в Каруйані, тобто раннього XII століття. В османський період до навісів внутрішнього двору додали айван.

В 1610 році ця мечеть була відреставрована Сефердаєм. Коло неї розташований двір з фонтаном. Біля північно-східної стіни мечеті знаходиться квадратний в плані (5,6 x 5,6 м) мінарет із зубчастим завершенням. Східна частина відкритого внутрішнього двору (площею 282 кв.м) мала два портики, один з яких був зруйнований під час Другої світової війни і згодом відтворений за зразком збереженого.

Останні обстеження і реставраційні заходи після Другої світової війни довели руйнування окремих частин бомбами. Молитовний будинок в північній частині ділянки складається з напівпрямокутної зали, де довжина стіни кібли 39,25 м, протилежної стіни 39,4 м, довжина північної стіни 19,35 м, південно-західної стіни 20 м. Міхраб розміщується посередині стіни кібли і акцентований двома колонами по боках. Над ним розташована прикрашена фітоморфним орнаментом мармурова панель з священними коранічними написами. Зліва розташований дерев'яний мінбар, до якого ведуть чотири сходинки.

Обстеження мінарету довели, що це квадратна в плані вежа висотою близько десяти метрів, з балконом, який трохи подібний до мінаретів мечетей Башті або Кеттані (Аль-Кудс), Аль-Джумхурія і Мулай Мухаммад.

Фонтань для омовінь розташований в кутку комплексу в південно-західній частині двору. Фонтан накриває дах у вигляді двох склепінь, які спираються на зовнішню стіну.

Мечеть Дархут або Даргут (Сіді Дархут) є першою османською мечеті в Тріполі. Вона була побудована в 1561 (1560) році Даргут Пашею (Dargot Pasha) після його прибуття в на посаду губернатора Тріполі в 1557 р. за наказом османського султана Сулеймана Пишного (Ottoman Sultan Suleiman the Magnificent) для звільнення городян від мальтійських лицарів Святого Іоанна.

Згідно іншого історичного джерела, словника Шейха Аль-Тахера Аль-Заві (Sheikh Al-Taher Al-Zawi), окремі роботи, зокрема оновлення даху, тривали в 1604 році через 42 роки після смерті Даргута Паші. Про відність вказаних фактів свідчить наявна невідповідність висот дахів добудованих частин.

Період правління Даргут Паші відзначився розвитком фортифікацій і розбудовою Тріполі, а також ісламським будівництвом. В районі поблизу Бабель-Бахр (Bab al-Bahr) у Тріполі він звів мечеть, яка носить його ім'я. Це також мечеть-усипальня, де було поховано засновника після того, як його було вбито в 1565 році під час великої облоги Мальти. Водночас зараз мечеть має не той вигляд, якою вона була в 1560-х роках, оскільки на початку XVII ст. Іскандер Паша провів реконструкцію мечеті з перебудовою мінарету і добудовою хаммаму.

Раніше на місці мечеті стояв католицький храм, його згідно ісламських традицій, не зруйнували, а зробили частиною комплексу мечеті, через що комплекс має нетрадиційний Г-подібний план, де є Т-подібна молитовна зала за типом планів мечетей Анатолії, а до складу комплексу включено колишню церкву Госпітальєрів – невелику, прямокутну в плані з дерев'яними балками,

які підтримують плоский дах, до якої під час перетворення її на частину приміщень мечеті по обидва боки добудували нові об'єми.

До нетипових для традиційної мечеті ознак належить:

- до напрямку кібли перпендикулярна менша сторона прямокутника плану мечеті, а традиційно має бути перпендикулярна більша сторона;
- згідно поширеної версії, центральна частина будівлі мечеті трансформована з молитовної зали католицької церкви з поділом на три нави, базилікального типу, що зумовило специфічний поділ на фіксовані колонами чарунки і не зумовлювало потребу в завершенні цих чарунок рядами однакових напівкруглих куполів невеликого розміру. Перетворення полягало в розбиранні даху церкви і влаштуванні рядів куполів над кожною чарункою.

По суті це не окрема будівля, а комплекс всередині трапеційної в плані огорожі, яка включає також і цвинтар, що згодом поширилось і інші мечеті цього регіону. Комплекс мечеті в її нинішньому стані складається з прямокутної площі, посередині якої знаходиться молитовний зал. Комплекс має внутрішній двір з фонтаном для ритуальних омовінь (мідха), в оздобленні фасадів мечеті застосовано рослинний декор та стилізований ісламський канонічний декор, кожна з двох бічних секцій будівлі власне мечеті (молитовної зали) площею приблизно 438 квадратних метрів складається з трьох частин, перекритих 12 круглими куполами на давньоримських колонах, які фіксують квадратні в плані чарунки. На північний захід простягається довгий двір з кам'яною стіною, що доходить безпосередньо до будівлі власне мечеті. Вона має статус Джума, два міхраба, коло одного з них знаходиться поховання засновника з родиною. Мечеть була обстежена в 1921 році Управлінням пам'яток і розкопок під час італійської окупації і реконструйована. Втім, в часи італійської окупації мечеті знаходились в занедбаному стані, не відновлювались, в кращому разі фарбували стіни.

Під час Другої світової війни як і більшість інших мечетей Тріполі сильно постраждала, особливо будівля власне мечеті з молитовною залою.

Втім, постраждав не лише молитовний будинок, а й інші будівлі. Вона була відновлена в 1946-1947 р. під керівництвом Алі Мохамеда Абу Зайана, однак з відхиленням від довоєнного вигляду. Роботами керував Департамент Аукаф (Awqaf Department), працювали на відновленні мечеті місцеві будівельники.

Первісно мечеть мала 27 куполів над молільною залюю, після реконструкції 1947 р. їх стало 32. Під час робіт було визначено місця розташування дерев'яних балок, які підтримували старий плаский дах. Частина з них була замінена бетонними балками відповідної довжини. Тоді ж було реконструйовано міхраб і мінбар.

Свідченням реставрації з певною перебудовою пошкодженого в часи війни мінарету є те, що раніше він був восьмикутним, а зараз є циліндричним з одним балконом.

Мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі збудовано в 1736 році, ця дата вказана на меморіальній плиті над головним входом на східній стіні. Ахмед-Паша був правителем Тріполі між 1711 і 1745 роками. Мечеть розташована біля входу до так званого Старого міста Баб Хавара (Баб аль-Мансія). Ринок Мушир відділяє мечеть Ахмеда Паші від фортифікації Червона Сарайя. Мечеть збудували на місці в'язниці Сан-Антоніо, де утримували бранців-європейців. Оскільки Ахмед Паша надавав цій мечеті особливого значення, він всіляко сприяв будівництву під наглядом інженера Аль-Кашталі (Al-Qashtali).

Загальна площа ділянки мечеті становить близько 2584 кв.м, в цю площу включено квадратний в плані молитовний будинок, власне мечеть з 25 однаковими куполами невеликого розміру, площею 400 кв.м посередині внутрішнього двору, який оточує його з трьох сторін. На території мечеті збереглися мавзолеї, серед них, як припускають, і поховання самого Ахмеда Паші. До мечеті ведуть п'ять окремих дверей, двоє в північній стіні, двоє в західній, одні в східній. Будівля мечеті освітлюється великою кількістю вікон, серед них вітражні.

Оскільки османська ісламська школа тяжіє до вишуканості і поліхромії, ці риси присутні і в мечеті Ахмеда Паші, де стіни молільної зали прикрашені

поліхромними фаянсовими кахлями складного орнаменту і священними написами, які повторюються.

Декоративними акцентами, розташованими поряд, є міхраб в стіні кібли, завершений магрибською аркою, коло якого знаходиться кафедра мінбар з підкреслено помпезними високими сходами, під якими є прохід. Інтер'єр справляє враження надмірного перенасичення декором. Смуга, яка оточує арку міхрабу, традиційно прикрашена рядками з Корану (коранічні айти), написаними в техніці кувейтського письма. Кафедра-мінбар має вигляд невеликого відкритого павільйону на чотирьох тонких колонах, які підтримують куполоподібне завершення. Над сходами також розміщені священні айти. Особливістю мечеті, крім підкресленої поліхромії, властивої османській ісламській школі, є наявність великої кількості колон, яких налічується понад сто. Колони мають різну форму в плані, як круглі, так і гранчасті, як мармурові більш стримані, так і перенасичено поліхромні, з керамічним облицюванням по боках міхрабу.

Окремо варто сказати про місце ритуального омовіння, які є невідомою складовою мечетей. Ці місця розташовані в кутку зовнішнього двору, а сама зона ритуального омовіння – це резервуар восьмикутної форми, накритий дерев'яним завершенням загостреної форми.

При мечеті знаходиться мінарет, що стоїть окремо від будівлі, з нього відкривається краєвид на ринок Аль-Мушир. Мінарет на квадратній бетонній основі, восьмигранний в плані, діаметром близько трьох метрів і висотою 18 м. Мінарет має завершення у вигляді восьмикутного балкончика, згідно з османською традицією. Двері мінарету також прикрашені віршами Корану із сури Аль-Джума. При мечеті Ахмеда Паші з давніх часів діє релігійна школа, одна з найстаріших і найвідоміших в Тріполі. Школа – це двоповерхова будівля навпроти власне мечеті, з келіями та класами.

Мечеть Гурджі була побудована Мустафою Гурджі, головою порту Тріполі, близьким другом і зятем Юсуфа Паші Караманлі (1795 – 1832 р.), в 1834 році. Мечеть розташована на квадратній ділянці, на захід від арки Марка

Аврелія і є одним з найкращих прикладів османської ісламської архітектури в Лівії, незважаючи на її невеликий розмір, проте вишукану ісламську кам'яну різьбу та рослинну орнаментику.

Оскільки мечеть належить до пізнього періоду османської архітектури, в її архітектурі помітні європейські впливи, зокрема, застосування інкрустованого мармуру і певних видів облицювальних плиток зовні і всередині.

Мечеть має два фасади, один зорієнтований на арку Марка Аврелія, другий на вулицю Аль-Акваш. Центральний вхід до мечеті акцентовано у вигляді порталу, обрамованого складним поліхромним керамічним орнаментом. До молільної зали ведуть троє арочних дверей, прикрашених мармуром і рельєфним різьбленням. Молільний зал має дев'ять високих мармурових колон з капітелями, похідними від тосканського ордеру. Мечеть має п'ятнадцять куполів.

Верхня та нижня галереї прикрашені керамічною плиткою та геометричними орнаментами, колонки, вікна та міхраб – з мармуру та інкрустовані кольоровим камінням. Молільний зал прикрашає мозаїчна підлога з природного каміння. Акцентним елементом інтер'єру є кафедра для проповіді імама – мінбар, прикрашена мармуром та різьбленням по каменю. Мінарет висотою 25 метрів восьмигранний в плані, що характерно для османської школи, білий з вставками зеленого мармуру, з двома балконами. У складі мечеті є школа і поховання засновника та його родини. В 1994-2005 роках було розроблено проект реставрації комплексу мечеті Гурджі.

Крім власне мечеті – молільного дому, в комплекс входить мінарет, цвинтар, де похований Мустафа Гурджі, місця для омовіння, інженерні споруди.

Мечеть Гурджі вважається однією з найрозкішніших мечетей Тріполі. Незважаючи на досить пізній період її будівництва, вона зберегла основні історичні ознаки османської школи. Її часто називають зменшеною копією мечеті Ахмеда Паші Аль-Караманлі 1736 року.

Розташування старих мечетей на плані Тріполі в одному масштабі дозволяє порівняти їх розміри в плані. Найменшою є мечеті: арабського періоду – Аль-Нака (Al-Naqah), османського періоду - Гурджі (Gurji Mosque), Махмуда (Mahmoud Mosque), Сіді Салем (Sidi Salem Mosque), найбільшими мечеті османського періоду - Дархут (Darghut Mosque) і Ал-Караманлі (Al-Qaramanli). Серед них квадратні в плані або близькі до квадрату всі мечеті, крім мечеті Дархут, яка Г-подібна в плані. Частина мечетей зорієнтована на набережну, вхід до інших – з другорядних вулиць. Вхід з набережної і з вулиць до мечетей Дархут (Darghut Mosque) і Караманлі (Qaramanli, Ahmed Pasha Al Karmanli Mosque), з другорядних вулиць до мечетей Аль-Нака, Мухаммада Паші, Махмуда, на перехресті вулиць розташовані мечеті Сіді Салем і Гурджі.

Це дозволяє сформулювати характеристики османської ісламської архітектури в Лівії: попри збереження загальних ознак османської архітектури, вона пристосована до місцевих природно-кліматичних умов. В архітектурі мечетей османського періоду поєднується простота куполів і форм мінаретів та декорування різьбленням по каменю, мармуру, дереву. Про приналежність мечеті до османського періоду говорить її назва: мечеть Ахмеда Паші (Караманлі), мечеть Даргут Паші, мечеть Османа Паші та ін. В цілому османський період виявився дуже позитивним саме для ісламського будівництва в Лівії, оскільки турки зводили багато мечетей з школами при них, а також займалися розвитком і укріпленням міст, будували палаци, ринки, будинки.

Окремо варто сказати про те, що після захоплення Лівії в 1551 році османи займалися фортифікацією міст і перебудуванням на мечеті деяких християнських церков, що також є особливістю ісламської школи Лівії. Так, в Старому місті Тріполі церкву св. Леонарда було перетворено на мечеть у складі Ассарая аль-Хамра (Assaraya al-Hamra).

Попри те, що в літературі можна знайти згадки про шість ісламських архітектурних періодів в Лівії, включаючи і період італійської колонізації в ХХ столітті, на наш погляд, таких крупних періодів два – арабсько-перський

і османський, які позначилися докорінною зміною архітектуро-стильових особливостей, а в межах кожного періоду можна визначити більш дрібні періоди.

Перший укрупнений період – це так звана епоха раннього ісламського завоювання 642-1510 років (панування арабів, берберів та місцевих племен). Мечеті цього періоду позначені простотою форм і декору, прямим запозиченням традицій багатоколонної арабської мечеті, використанням місцевих матеріалів. З цього періоду майже не збереглося мечетей в первісному вигляді, вони були або зруйновані, або перебудовані в османський період. Цей період включає два півперіоди – панування арабських правителів і панування берберських династій (до цього періоду відносимо період панування берберської військової династії Альмохадів (XII ст.)). Найвідомішими прикладами мечетей першого періоду є мечеть Сахнун (934-946) у місті Аджабіія та мечеть Аль-Нака в південно-східній частині Старого міста Тріполі (за деякими відомостями X-XI ст.) (Рис 1.4.).

За легендою, першу мечеть на цьому місці побудував четвертий халіф Фатимідського халіфату Аль-Муїзз Лідініллах (953-975). За другою легендою, будівництво мечеті Аль-Нака пов'язане з історією про навантаженого золотом верблюда, якого подарував халіф Аль-Азіз Біллах (за другою версією – його полководець Джаухар ас-Сакалі) жителям Тріполі для будівництва нової мечеті. Звідси в народі побутує друга назва мечеті – «Верблюжа мечеть». Існує версія про перебудовування мечеті Сафардаєм в 1019 році, оскільки саме ця дата значиться на знайденій при реставрації мечеті мармуровій таблиці. Водночас питання про первісну дату досі залишається спірним. Аль-Тіджані згадує про цю мечеть під час своїх відвідувань Тріполі в 1306 та 1308 роках. Водночас багато місцевих істориків стверджують, що мечеть має риси не арабської, а магрибської архітектури, що особливо помітно в простих не декорованих фасадах і в мінареті, тому ймовірно мечеть (або принаймні мінарет при ній) була

побудована не в період Фатимідів в X-XI ст., а пізніше, коли на початку XII ст. Тріполі захопила марокканська військова династія Альмохадів.

Рис. 1.4. Мечеть Аль-Нака (Al-Naqah Mosque).

Р. Куідер в своїх дослідженнях детально описав ісламський період доби Альмохадів в Алжирі (1121-1269 рр.) і аргументував, що цей період відзначався підкресленою релігійністю правителів, а відтак і будівництвом нових та реконструкцією і прикрашанням старих мечетей [2,3,7]. Це берберська етнічна військова династія (Альмохади берб. - Ті, хто славить унікальність Бога), відома з 1130 року, яка швидко захопила території Марокко, в 1145 році почали захоплення Аль-Андалус і перетворили Севілью на свою другу столицю [2,3,7]. Ця династія проіснувала до 1269 року, коли було захоплено їх столицю Марракеш.

Стилістика мечетей періоду Альмохадів в Алжирі, згідно його досліджень, зберігає ознаки попереднього періоду, однак мечеті стають вищими, з більш витонченими пропорціями, з прямокутним двором і

високими мінаретами у вигляді квадратних в плані башт, прикрашених простим геометричним візерунком. В мечетях Алжиру доби Альмохадів застосовується мотив підковоподібної зламчастої арки і багатолопастеві арки.

Отже, мечеть Аль-Нака логічно порівнювати з іншими спорудами доби Альмохадів – насамперед з фортецями в Магрибі (Марракеші, Рабаті, Тазі, Тлемсені) і Аль-Андалус [2,3,5,7]. Як зазначив Р. Куідер, окремі риси оборонної архітектури перейшли і в магрибські мечеті, де поширився похідний від фортифікацій прийом виділення головного входу підковоподібною аркою. Він виділив такі ознаки алжирських мечетей доби правління Альмохадів, які можна порівняти з ознаками архітектури мечеті Аль-Нака [2,3,7]:

- домінування типу арабської колонної мечеті з навами, перпендикулярними кіблі;
- застосування в інтер'єрі системи квадратних в плані або хрестових колон з арками;
- наявність елементів архітектури Кордовського халіфату (кутові арки, прикраси оболонок, пальмети);
- оздоблення міхрабу за зразком Великої мечеті Кордови в поєднанні з досить простим інтер'єром;
- застосування зламчастих арок;
- специфічний декор на нішах і фальшивих нішах, перехресні арки, написи, пальметти.

Приблизно в 1610 році мечеть зазнала останніх змін шляхом добудови нових об'ємів. В остаточному варіанті площа мечеті складає 282 кв.м, вона має 32 куполи і має статус Джума-мечеті (тобто соборної П'ятничної мечеті). Під час Другої світової війни вона зазнала руйнувань, однак згодом була відбудована.

До ранньоісламського періоду належить і мечеть Алатіік (Alateeq Mosque, Awjilah), інакше – Велика мечеть в оазі Джаллоу (Jallow) в м. Авджіла в пустелі Сахара (Great Desert) в місцевості Кіренаїка (Cyrenaica region) на

сході Лівії. Мечеть має статус Кабір, тобто Велика мечеть, і Джума мечеть, тобто П'ятнична. Вона побудована в районі Старого міста Авджіла і являє собою унікальний регіональний тип мечеті, повністю відмінний як від магрибського, так і від османського типу, однак дещо подібний до мечетей ібадітських міст (які пов'язані з правлінням перської династії Ростемідів) долини Мзаб – Гардайя, Ель-Атеф, Бунура, Бені-Йезген (в рос. джерелах Бені-Ескін), Меліка, Ель-Грара (Рис 1.5).

Традиції цієї архітектури йдуть вглиб віків, коли сильна держава Ростемідів з столицею в м. Тахерт володіла територією Центрального Алжиру.

До речі, хариджити-ібадіти до появи династії Фатимідів правили більшою частиною Магрибу від частини територій Марокко, гір Тлемсена в Алжирі, Седрати, столиці Ростемідів в м. Тахерт на заході до Тріполі в Лівії, крім прибережної частини.

Як дослідив Р. Куїдер, якщо проаналізувати вигляд Гардайї здалеку, зі старовинною системою оборонних стін, можна відмітити певну подібність до міст-фортець часів Альморавідів, що свідчить про автентичні витoki мозабітської культури і архітектури. Цей висновок є важливим і для даного дослідження, оскільки свідчить про спільність певних традицій в будівництві мечетей часів Альморавідів в Лівії і в країнах Магрибу, в Лівії та в долині Мзаб в Алжирі. Наприклад, в мечетях долини Мзаб застосовували для будівництва тільки будівельні матеріали - суміш місцевих піску і каменю з утворенням миттєво застигаючого місцевого розчину цементу “тимшент”, оптимального для спекотного пустельного клімату і перепаду температур, зберігаючий прохолоду всередині приміщень. Збереженню прохолоди сприяли і вікна-бійниці для освітлення та вентиляції, а для того, аби інтер'єри не були темними, стіни, опори і часом підлоги робили білими.

При будівництві мечеті Алатік в Лівії використано мурування товщиною 40 см з цегли-сирцю і вапняку та пальмові гілки, її площа в плані становить 400 кв.м, мечеть має 21 конічний купол з отворами для освітлення та вентиляції. Будівля має дев'ять входів, багатоколонний внутрішній простір,

де на колони спираються арки. Багато дослідників на основі аналізу будівельних матеріалів і конструкцій, підкресленої простоти, навіть аскетизму форм, обриси ніш мінбарів дотримуються версії, що мечеть будували ібадіти.

Рис 1.5. Мечеть Ель Грара. Гардайя, Алжир. Фото Р.Куідера, 2018.

Другий період – це османський період, коли відбувається заміна арабського типу мечеті типом османської купольної мечеті. На завершальному етапі османського періоду в архітектурі мечетей з'являється певний еkleктизм. Цей дрібніший етап, названий ерою Караманлі (1711-1835) характеризувався поєднанням османського стилю з рисами європейської та місцевої архітектури, що відчувається в мечетях цього періоду (наприклад, в мечеті Горгі).

Наприкінці цього періоду мечеті прикрашаються орнаментом, мінбар, мінарет та колони прикрашають керамікою та мармуром. Це варто проілюструвати на прикладі розташованої у південно-східному районі Старого міста Тріполі біля входу на центральний ринок, поблизу Баб-ель-Маншії (Bab al-Manshiyah) мечеті Ахмеда Паші Аль-Караманлі (Ahmed Pasha Al-Qaramanli Mosque) на честь турецького губернатора, який тут і був похований.

Фактично, це пишній комплекс меморіальної мечеті з медресе і гробницями родини засновника. Багатокупольна (25 маленьких куполів) квадратна в плані мечеть з трьома входами, внутрішнім двором, з витонченим восьмигранним в плані мінаретом, з колонами з арками і півциркульними вікнами була побудована в 1737 (1736) році і вважається однією з найбільш пишно декорованих елементами і написами, османських мечетей.

Хоча в літературі можна знайти твердження, що вона має риси мавританської архітектури, проте, на наш погляд, це не так, і тут можна провести певні аналогії з мечетями на сході Алжиру, які також найсильніше відчули вплив османських традицій. Як для магрибської архітектури, вона надто пишна, декорована, з великим внутрішнім двором (магрибські мечеті могли взагалі не мати двору), магрибські мінарети завжди прості, без завершень (через сейсмічні умови), кольору червоної цегли.

В 2014 році під час громадянської війни мечеть була пограбована, пошкоджено керамічне і мармурове оздоблення, згодом її відбудували.

Наприкінці османського періоду архітектура мечетей набуває рис еkleктизму, що помітно на прикладі мечеті Гурджі (Gurji Mosque) в Тріполі (1833-1834). Вона була зведена в центрі старого міста за ініціативою капітана турецького флоту, грузина за походженням Мустафи (Іосифа) Гурджі (Гургі). Площа мечеті в плані становить 16 кв.м, план квадратний, з трьома входами до внутрішнього двору через дев'ятиколонний портик. Мечеть має 16 маленьких куполів та восьмигранний в плані мінарет, найвищий в місті і єдиний з двома балконами для закликів муедзинів. Справа від входу знаходиться вестибюль з гробницею засновника і його родини. Інтер'єр прикрашають мармурові колони з Італії, керамічна плитка з Тунісу і кам'яні різьблені елементи з Марокко.

В окремих випадках численні перебудови османами мечетей більш ранніх періодів призвели до еkleктизму їх архітектури і поєднання різнорідних ознак. Таким прикладом є центрально-купольна мечеть Атік в Бенгазі в регіоні Кіренаїка з статусом Джума мечеті. Вона була побудована в

XVI ст., є найстарішою в місті і первісно була зведена шейхом Абд аль-Самі аль-Каді в 1577 році, однак неодноразово перебудовувалась і перепланувалась в османський період, потім відремонтована в 1970-х роках, знесено старий мінарет і побудовано новий.

Ми не говоримо при цьому про ситуацію в ісламській архітектурі в ХХ ст., оскільки в період італійської колонізації Лівії між 1911 і 1943 роками багато мечетей були зруйновані на самому початку цього періоду, а ті нові, що будувались, мали плоский дах із центральним куполом.

Висновки

Ісламська архітектурна школа Лівії сформувалась на стику магрибських (берберських), античних, арабських, перських і османських традицій, тому при ґрунтовному аналізі пам'яток ісламу Лівії, зокрема мечетей, необхідно застосовувати метод порівняльного аналізу з архітектурою інших ісламських країн для визначення спільності і регіональних особливостей в архітектурі.

До того ж, при аналізі архітектури мечетей Лівії необхідно водночас аналізувати вплив на архітектуру природно-кліматичних умов в різних частинах країни, оскільки зміни зовнішніх природних чинників найчастіше впливали на певні зміни в архітектурі.

Традиційними основними матеріалами будівництва в Лівії були природний камінь та цегла для мурування стін, гіпс та стовбури пальм для конструкцій дахів, а також формування компактної забудови.

Можна помітити спільність тенденцій в формуванні ісламської школи Лівії та Алжиру: враховуючи той факт, що Північ Африки належав ще до колоній Римської імперії, згодом постійну зміну династій, які правили Алжиром на протязі VII-XIX століть, серед яких були арабські династії, перські, місцеві берберські, османські династії, а також колонізацію іспанців, португальців, французів, різношаровий етнічний склад міст на узбережжі Алжиру в часи Османського панування, можна стверджувати, що архітектурна

ісламська школа Алжиру формувалась на стику одразу багатьох культур і мечеть стала основним елементом міської забудови.

Такий мультикультуралізм ісламської школи Алжиру підкреслений в багатьох публікаціях Резги Куідера, Юлії Івашко, Андрія Дмитренко і Чан Пена [25-36]. Це ж саме вірно і для архітектури Лівії, де спостерігається подібність з мечетями магрибського і османського типу держав Магрибу (Рис 1.6). В наступних розділах буде доведено присутність в лівійських мечетей рис арабської, магрибської і османської ісламських архітектурних шкіл разом з впливом греко-римських, візантійських і місцевих традицій. Порівняння лівійських мечетей з мечетями країн, звідки були запозичені ці традиції, доводить їх подібність, однак не-тотожність, що пояснювалось впливом місцевих природно-кліматичних умов, особливо в районах Сахари, яка займає 90 % території Лівії.

Рис 1.6. Алжир. Мечеть Алі Бетчин. Фото Резга Куідера, 2018.

На основі дослідження історичних чинників і особливостей формування ісламської архітектури Лівії можна зробити висновок про мультикультуралізм

ісламської архітектурної школи Лівії, що наочно простежується в змішуванні привнесених і місцевих архітектурно-будівельних традицій (Рис.1.7).

Від епохи до епохи змінювалась конструкція дахів - від плоских дахів, поєднання плоского даху і куполу до склепінчастих дахів і від мечетей з центральними куполами до мечетей з кількома куполами. Включно до періоду італійського панування мечеті в основному були багатокупольними, причому висота дахів мечетей, побудованих до італійської колонізації була низькою в порівнянні з дахами, побудованими під час і після італійського періоду.

Опрацювання існуючої джерельної бази визначило коло питань, які вимагають дослідження. Це зумовило перелік задач дослідження (Рис.1.8).

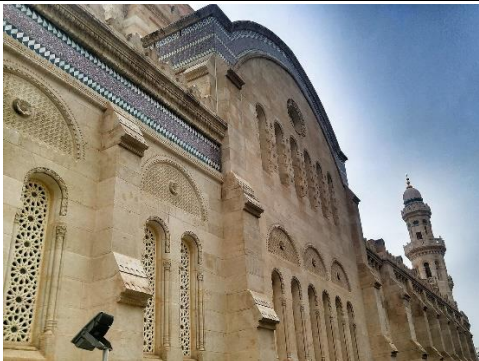

Архітектурні школи Магрибу	
Лівія	 <p>Мечеть Даргут-паші, 1560 рік нашої ери</p> <p>Мечеть Гурджі 1834 р. н.е</p>
Туніс	 <p>Мечеть Укба бін Нафі (670 р.)</p> <p>Мечеть Зітуна (698 р.)</p>
Алжир	 <p>ель Кебір (1097 р.)</p> <p>Мечеть Кетшауа (1612 р.)</p>
Марокко	 <p>Мечеть Бу Інанія (1351 р.)</p> <p>Мечеть Касба (1185 р.)</p>

Рис.1.7. Особливості архітектури мечетей у країнах Арабського Магрибу

Вимагас додаткового аналізу

1) не визначено архітектурну періодизацію мечетей Лівії відповідно до історичною періодизацією, аби аргументувати зміни в архітектурі мечетей та поширення певного типу мечетей;

2) не простежено вплив природно-кліматичних умов на формування вигляду мечетей в різних регіонах Лівії;

3) не проведено комплексного дослідження мечетей Лівії від укрупненого містобудівного рівня до рівня елементу чи деталі;

4) не визначено регіональні типи мечетей Лівії і за можливості території регіональних шкіл ісламського будівництва;

5) не аргументовано спільне і відмінне між архітектурою мечетей Лівії і інших країн.

Задачі дослідження

– визначити архітектурну періодизацію мечетей Лівії відповідно до історичною періодизацією, аби аргументувати зміни в архітектурі мечетей та поширення певного типу мечетей;

– простежити вплив природно-кліматичних умов на формування вигляду мечетей в різних регіонах Лівії;

– розробити методикку дослідження архітектури мечетей;

– провести комплексне дослідження мечетей Лівії від укрупненого містобудівного рівня до рівня елементу чи деталі;

– визначити регіональні типи мечетей Лівії і за можливості території регіональних шкіл ісламського будівництва;

– аргументувати спільне і відмінне між архітектурою мечетей Лівії і інших країн;

Рис.1.8. Визначення задач дослідження

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ

2.1. Методи дослідження мечетей Лівії

Методи, які використовуються для вивчення та визначення архітектурних особливостей і особливостей лівійських мечетей, відрізняються врахуванням багатьох їх складових елементів і зовнішніх і регіональних впливів. Вивчення характеристик лівійських мечетей можна проводити за допомогою різних наукових методів дослідження, які представлені в багатьох пунктах, що використовуються для отримання бажаного результату, і не нехтуючи будь-яким впливовим компонентом або елементом у формуванні лівійської мечеті,

Це надає багато переваг при вивченні характеристик мечетей, їх складових елементів та їх культурних впливів, на додаток до підкреслення об'єктивності та забезпечення того, що дані збираються, аналізуються та інтерпретуються неупереджено та систематично [101, с 243-248].

Наукові методи дослідження віддають перевагу відтворюваності, що означає, що інші дослідники можуть повторити дослідження, використовуючи ті самі методи, щоб підтвердити або оскаржити результати. Це сприяє накопиченню знань і гарантує надійність і надійність результатів дослідження.

«Крім того, можливість узагальнення дозволяє дослідникам робити ширші висновки про характеристики мечетей та їхній культурний вплив за межі конкретних вивчених випадків» [101, с 243-248].

Традиційно при проведенні досліджень мечетей науковці використовують методи історичного аналізу, опитування, спостережень, порівняльного аналізу, статистичного аналізу.

Метод історичного аналізу включає вивчення історичного контексту мечетей, включаючи їх будівництво, розвиток та еволюцію з часом. Це може

бути вивчення історичних записів, аналіз архітектурних стилів і вивчення культурних і релігійних впливів, які сформували розвиток мечетей.

Метод опитування є одним із способів зібрати інформацію про характеристики та особливості об'єктів через проведення опитувань відвідувачів мечетей, імамів та інших відповідних зацікавлених сторін. Опитування можуть надати інформацію з низки тем, таких як дизайн і планування мечеті, типи заходів, які там відбуваються, демографічні дані відвідувачів мечеті. Інтерв'ю з представниками мечеті, архітекторами та членами громади можуть надати уявлення про історію та культурне значення мечетей, а також про вибір дизайну та будівельні методи, використані при їх будівництві.

Метод спостережень передбачає систематичне спостереження та запис інформації про характеристики та особливості мечетей. Це може включати спостереження за архітектурою та дизайном мечеті, типами матеріалів, використаних для будівництва мечеті, розміщенням релігійних артефактів і прикрас, а також поведінкою відвідувачів під час молитви та інших заходів.

Метод порівняльного аналізу служить для порівняння характеристик і особливостей історичних мечетей і дає уявлення про унікальні культурні та архітектурні особливості.

Метод статистичного аналізу можна використовувати для аналізу даних, зібраних за допомогою опитувань або інших методів дослідження. Це може допомогти визначити моделі та тенденції в характеристиках та особливостях мечетей, а також відмінності між мечетями в різних регіонах або приналежністю до різних релігійних традицій.

Мета і завдання дослідження зумовили вибір загальнонаукових методів дослідження, серед яких було вибрано дещо інші, які відрізняються від загальноприйнятих для таких тем:

- метод історичного аналізу допомагає виявити зовнішні чинники впливу на формування ісламської школи Лівії;

- іконографічний метод використано для опрацювання існуючої джерельної бази;
- метод фотофіксації і графо-аналітичний метод слугують для отримання доказової бази висновків;
- метод системно-структурного аналізу використаний для виявлення специфіки архітектури мечетей Лівії на рівні різних складових – від укрупненого до дрібного.

Наукові методи дослідження забезпечують системний і об'єктивний підхід до вивчення характеристик і атрибутів мечетей, їх складових елементів, місцевих і регіональних культурних впливів.

Ці методи підвищують надійність, обґрунтованість і глибину результатів дослідження, сприяючи кращому розумінню теми та сприяючи міжкультурному обміну знаннями, проведення всебічного дослідження характеристик і особливостей лівійських мечетей, ймовірно, вимагатиме поєднання цих та інших методів дослідження, залежно від конкретних дослідницьких питань, які досліджуються.

2.2. Використання методу системно-структурного аналізу для регіональних характеристик лівійських мечетей

Метод системно-структурного аналізу можна використовувати для визначення регіональних характеристик лівійських мечетей шляхом вивчення фізичних характеристик їх архітектури та дизайну. Цей метод передбачає аналіз різних компонентів структури мечеті, включаючи її планування, матеріали, декорації та інші особливості, і порівняння їх з іншими мечетями в регіоні для виявлення спільних характеристик.

Об'єкт архітектури – мечеть розглядається як певна цілісність з сукупністю складових характеристик – композиційних (об'ємно-просторова композиція, розпланування, метро-ритмічні показники) і поелементних – від

укрупнених (дах, карниз, стіна) до більш дрібних (елементи даху, карнизу, стіни). Окремо розглядаються конструктивні схеми і декор.

Структура дослідження базується на вивченні розташування мечетей в структурі міст, планів мечетей (планування, розмір, просторова структура) на додаток до основних елементів, що складають мечеть (даху, куполи, вежі, двері, вікна, мінарети, прикраси, арки), що вкупі виявляє прояви національної ідентичності, зовнішніх впливів та відмінних рис архітектурних шкіл.

Важливим елементом архітектури лівійських мечетей є їхнє планування та орієнтація на Мекку. Багато мечетей мають центральний молитовний зал із міхрабом (молитовною нішею), який вказує напрямок молитви. Молитовний зал часто оточений меншими кімнатами та внутрішніми двориками, які можуть використовуватися для обмивання чи інших цілей.

Однією з ключових особливостей лівійських мечетей є використання місцевих матеріалів і традиційних будівельних технологій. Багато мечетей у Лівії будуються з використанням місцевого каменю та глинобитної цегли, які часто поєднуються з декоративною плиткою та штукатуркою для створення складних візерунків і малюнків [105]. Використання цих матеріалів відображає культурні та історичні корені регіону, а також його природне середовище.

Що стосується оздоблення, лівійські мечеті часто мають складні геометричні візерунки, каліграфію та інші орнаменти. Ці прикраси можуть бути вирізьблені на камені або наклеєні на стіни, вони часто мають яскраві кольори та високу деталізацію.

Метод системно-структурного аналізу може бути корисним для визначення регіональних характеристик лівійських мечетей. Вивчаючи фізичні особливості цих споруд і порівнюючи їх з іншими мечетями в регіоні, дослідники можуть краще зрозуміти культурні та історичні впливи, які сформували ці важливі релігійні споруди.

Другим напрямком використання системного підходу є аналіз мечетей починаючи від історичного контексту до сучасних проєктних пропозицій. Такий підхід передбачає такі послідовні стадії, які названі нижче.

1. Історичний контекст: починається із розуміння впливу історичних подій на формування і розвиток архітектури мечетей у Лівії, включаючи їх вплив вкупі з природно-кліматичними, соціальними і культурними чинниками на архітектурні стилі і процес будівництва мечетей.

2. Соціальний і культурний контекст: визначається соціальний і культурний контекст архітектури мечетей у Лівії, включаючи роль мечетей у житті громади, їхній зв'язок з іншими будівлями та спорудами в місті, а також вплив місцевих традицій і звичаїв на їх дизайн і будівництво.

3. Типологія мечетей: визначає різні типи мечетей, які зустрічаються в Лівії, такі як центральна мечеть, П'ятнична мечеть, сусідня мечеть і сільська мечеть. Кожен тип має свої унікальні характеристики, компонування та елементи дизайну.

4. Архітектурні особливості мечетей: включає їх планування, орієнтацію, використання куполів, мінаретів, внутрішніх дворів, молитовних залів, міхрабів та інших декоративних елементів, оздоблення та використані будівельні матеріали і конструкції.

5. Регіональні відмінності: досліджуються регіональні відмінності в архітектурі мечетей у Лівії, включаючи відмінності в техніці проєктування та будівництва між регіонами, такими як Тріполітанія, Кіренаїка та Феццан.

6. Порівняльний аналіз: передбачає порівняння архітектури мечетей Лівії з іншими ісламськими країнами регіону, такими як Єгипет, Туніс і Алжир, аби визначити подібності та відмінності в дизайні та будівництві мечетей.

7. Сучасні проєктні пропозиції: аналізуються сучасні проєктні розробки в архітектурі мечетей у Лівії, включаючи вплив сучасних архітектурних стилів і матеріалів, а також вплив нових технологій на проєктування та будівництво мечетей.

Гене́за лівійських мечетей є цікавим і інформативним дослідженням. Одним із методів аналізу є використання графічних зображень для візуалізації еволюції архітектури та дизайну мечетей. Процес представлення процесу генези лівійських мечетей відбувається в декілька етапів:

1. Збір інформації. Накопичуються дані про різні періоди розвитку мечетей у Лівії. Це має включати інформацію про архітектуру, дизайн, використані будівельні матеріали та соціальний та історичний контекст кожного періоду.

2. Створення хронології різних періодів розвитку мечетей у Лівії. Це можна зробити за допомогою простого графічного органайзера або програмних засобів, таких як PowerPoint або Google Slides.

3. Візуалізація. Створюють візуальні уявлення про різні стилі мечетей кожного періоду. Це можна зробити, зібравши фотографії, ескізи чи архітектурні креслення. Ці візуальні елементи можна організувати в хронологічному порядку та розташувати на часовій шкалі.

4. Аналіз отриманої інформації і її систематизація. Аналізують графічні зображення лівійських мечетей різного періоду з метою виявлення тенденцій та змін в дизайні та архітектурі.

5. Формулювання висновків. На основі проведеного аналізу формулюють висновки про еволюцію архітектури лівійських мечетей на різних періодах з урахуванням природно-кліматичних, соціальних, політичних та культурних факторів, які вплинули на проектування та будівництво мечетей.

Компоненти архітектурно-конструктивної системи мечетей Лівії є традиційними для ісламських країн, серед них є канонічні, архітектурно-конструктивні з канонічним нашаруванням, власне архітектурно-конструктивні і декоративні. До канонічних належать:

1) молитовна зала: це центральний простір, де віруючі збираються для молитви. Молитовна зала, як правило, відкрита з однієї сторони, з великим

килимом або іншим покриттям підлоги, на якому віруючі можуть ставати на коліна під час молитви;

2) стіна кібла в молитовній залі: це стіна, що зорієнтована на Мекку, до якої стикаються мусульмани під час молитви;

3) міхраб: це ніша в стіні кібли, яка позначає напрямок на Мекку. Під час молитви імам стоїть перед міхрабом;

4) мінбар: це кафедра в молитовній залі, з якої імам виголошує проповіді. До архітектурно-конструктивних, які несуть певне канонічне навантаження, можуть варіюватись і бути чи не бути належать:

5) купол: багато мечетей у Лівії мають купол, який часто розташований над молитовним залом. Купол символізує небесне склепіння, а також використовується для посилення акустики молитовної зали;

б) мінарет: це висока вежа, з якої лунає заклик до молитви (азан). Мінарет також служить візуальним символом мечеті;

7) внутрішній двір: багато мечетей у Лівії мають внутрішній двір (сан) перед молитовним залом. Внутрішній двір часто оточений критою аркадою (гіваq) і використовується для різних цілей, таких як обмивання та соціальні збори.

До архітектурно-конструктивних, які забезпечують статику будівлі мечеті, належать:

9) фундамент і стовпи: фундамент і стовпи мечеті призначені для підтримки ваги будівлі та рівномірного її розподілу;

10) стіни та арки: стіни та арки мечеті, як правило, зроблені з цегли або каменю та прикрашені складними геометричними візерунками та каліграфією.

Окрему групу становить декоративне оздоблення. Загалом архітектурна та структурна система мечетей у Лівії схожа на систему інших ісламських країн, з варіаціями стилю та оздоблення, що відображає місцеві традиції та культурний вплив.

2.3. Мечеті Лівії як основа культурної спадщини і методи їх збереження та реставрації

На архітектуру мечетей у Лівії вплинули різноманітні культурні традиції, в тому числі й сусідніх країн. Розташування Лівії на узбережжі Середземного моря історично зробило її перехрестям для торгівлі та культурного обміну, що призвело до різноманітного поєднання архітектурних впливів.

Одним із найзначніших впливів на архітектуру мечетей у Лівії був вплив сусіднього Єгипту. Єгипетські архітектурні стилі мали глибокий вплив на проєктування мечетей у Лівії, особливо в османський період, коли Єгипет був частиною Османської імперії [104, с 85-92]. Багато мечетей у Лівії мають елементи традиційної єгипетської ісламської архітектури, такі як куполи та мінарети.

Іншою сусідньою країною, яка вплинула на архітектуру мечетей у Лівії, є Туніс. Як і Лівія, Туніс має довгу історію ісламської архітектури з багатьма вражаючими мечетями, що сягають століть. Туніський і алжирський архітектурні стилі вплинули на лівійські мечеті різними способами, від використання підковоподібних арок і складної плитки до включення внутрішніх двориків і фонтанів.

Вплив османської архітектури також можна побачити в багатьох лівійських мечетях, зокрема у використанні куполів, мінаретів і складних декоративних елементів. Османська імперія контролювала Лівію протягом більшої частини XVI-XIX століть, і протягом цього часу османські архітектурні стилі були представлені та адаптовані до місцевих традицій.

Окрім цих регіональних впливів, архітектура мечетей у Лівії також була сформована місцевими традиціями та звичаями. Лівійські мечеті часто відрізняються унікальними елементами дизайну, такими як великі внутрішні дворики, просторі молитовні зали та вишукане оздоблення. Багато мечетей також включають елементи традиційної берберської архітектури, такі як використання глиняної цегли та каменю.

Культурні традиції архітектури мечетей у Лівії різноманітні та відображають довгу історію культурного обміну та адаптації. Розташування країни на узбережжі Середземного моря та її близькість до сусідніх країн сприяли багатій архітектурній спадщині, яка продовжує надихати та впливати на сучасний дизайн мечетей.

Культурний внесок мечетей із сусідніх країн справді вплинув на форму та стиль мечетей у Лівії, яка має культурні та історичні зв'язки з іншими країнами регіону, такими як Єгипет, Туніс, Алжир і Судан. Ці спільні впливи сформували архітектурний дизайн і художні елементи мечетей у Лівії.

Одним із помітних архітектурних стилів, який вплинув на лівійські мечеті, є арабо-ісламський стиль, який виник у ранній ісламський період і поширився в арабському світі. Для цього стилю характерні такі елементи, як куполи, мінарети та декоративна каліграфія. Арабо-ісламський стиль помітний у багатьох мечетях по всій Лівії з його відмінними рисами, включеними в дизайн будівель.

Крім того, близькість Лівії до Єгипту призвела до впливу єгипетських архітектурних стилів на лівійські мечеті на сході. Єгипет має багату ісламську архітектурну спадщину, а його мечеті відомі своєю величчю та складними деталями.

Лівійські мечеті черпали натхнення з єгипетських мечетей, включаючи такі елементи, як декоративні мотиви, складне різьблення по дереву та використання місцевих матеріалів, як-от вапняк

Крім того, культурні обміни з Тунісом також вплинули на дизайн лівійських мечетей на заході та південному заході. У Тунісі, який має історичні зв'язки з Османською імперією, є мечеті, які демонструють поєднання османського й арабського архітектурних стилів. Цей вплив можна помітити в деяких лівійських мечетях, наприклад у західних горах, зокрема у використанні різнокольорових плиток, геометричних візерунків і включення внутрішніх двориків і аркад [103, с 109-142].

Важливо зазначити, що хоча сусідні країни вплинули на форму та стиль мечетей у Лівії, лівійські мечеті також демонструють унікальні регіональні особливості та відображають власну культурну ідентичність країни. Поєднання різних архітектурних впливів призвело до виразного архітектурного стилю, характерного для лівійських мечетей.

Лівійська держава реалізувала різні заходи щодо захисту та розвитку ісламських архітектурних пам'яток, у тому числі мечетей, у різні періоди часу. Ці заходи здійснюються в різних напрямках:

1. Збереження та реставрація: Лівійська держава створила установи та організації культурної спадщини для збереження та відновлення ісламських пам'яток. Наприклад, Департаменту старожитностей і Лівійському національному центру документації та досліджень було доручено охорону та управління об'єктами культурної спадщини.

2. Юридичний захист: Лівійська держава прийняла закони та правила для захисту ісламських пам'яток від пошкодження чи руйнування. Ці закони забороняють будь-яку несанкціоновану зміну чи руйнування об'єктів культурної спадщини.

3. Просвітницькі кампанії: Лівійська держава запустила просвітницькі кампанії, щоб розповісти громадськості про важливість збереження об'єктів культурної спадщини. Ці кампанії спрямовані на виховання почуття відповідальності та причетності до культурної спадщини країни.

4. Фінансування та підтримка: Лівійська держава надала фінансування та підтримку для реставрації та підтримки ісламських пам'яток. Наприклад, уряд Лівії виділив кошти на відновлення історичного міста Гадамес, яке є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

5. Міжнародна співпраця: Лівійська держава співпрацює з міжнародними організаціями, такими як ЮНЕСКО, для захисту та збереження об'єктів культурної спадщини. Наприклад, уряд Лівії працював з ЮНЕСКО над створенням списку культурної спадщини та бази даних для документування та захисту об'єктів культурної спадщини.

Лівійська держава також реалізувала різні підходи та заходи для захисту та розвитку ісламських архітектурних пам'яток, включаючи мечеті, протягом різних періодів часу. Ці зусилля спрямовані на збереження багатой культурної спадщини країни для майбутніх поколінь і сприяння розвитку туризму та економіки.

Ісламська архітектура асоціюється з усіма історичними та релігійними будівлями Лівії від початку ісламу до теперішнього часу, тому вона мала особливий характер, що відрізняє її від інших архітектурних мистецтв.

Ісламська архітектура Лівії включає архітектурні стилі всіх будівель, пов'язаних з ісламом та ісламським регіоном, таким чином, вона включає як цивільні, так і релігійні стилі як з ранньої історії ісламу на початку VII ст. н.е., так і досьогодні, що вплинуло на сучасне проектування мечетей.

Мечеті є найважливішими та найпоширенішими ісламськими архітектурними об'єктами в Лівії та в усьому ісламському світі, вони мають особливий характер архітектури, який відрізняє їх від інших будівель.

Збереження ісламської міської спадщини, зокрема мечетей, у Лівії вимагає багатогранного підходу, який залучає різні зацікавлені сторони, включаючи уряд, приватний сектор і місцеві громади. Ось деякі заходи, які можна використовувати для їх збереження і реставрації:

1. Регулярне технічне обслуговування: мечеті потребують регулярного технічного обслуговування, аби забезпечити їх структурну цілісність і запобігти пошкодженню. Це включає усунення тріщин, витоків та інших форм пошкоджень, спричинених погодними умовами, віком або діяльністю людини.

2. Збереження: окрім регулярного технічного обслуговування, важливо зберегти оригінальний дизайн та архітектурні особливості мечеті. Цього можна досягти шляхом використання традиційних матеріалів і методів ремонту та уникнення сучасних перебудов, які можуть поставити під загрозу історичну цілісність мечеті.

3. Залучення громад: місцеві громади можуть відігравати важливу роль у підтримці та збереженні мечетей. Заохочення участі громади в утриманні та

реставрації мечеті може створити почуття власності та гордості серед членів громади, що призведе до більшої відданості збереженню мечеті.

4. Навчання та освіта: проведення навчання та навчання місцевих громад щодо важливості збереження мечетей і методів, які використовуються в процесі реставрації та обслуговування, може допомогти забезпечити довголіття цих історичних споруд.

5. Співпраця: співпраця між урядовими установами, організаціями приватного сектору та місцевими громадами може допомогти переконатися, що утримання та збереження мечетей є пріоритетом і що всі зацікавлені сторони працюють разом для досягнення цієї мети.

6. Фінансування: адекватне фінансування має важливе значення для утримання та реставрації мечетей. Уряди, неурядові організації та організації приватного сектора можуть надати фінансову підтримку цим зусиллям, що може допомогти забезпечити підтримку та збереження мечетей для майбутніх поколінь.

ЮНЕСКО (UNESCO) має багато угод, спрямованих на збереження культурної спадщини в усьому світі.

Хоча на даний момент немає конкретних конвенцій, присвячених виключно ісламській архітектурній спадщині, існують ширші конвенції, які включають усі форми культурної спадщини. У випадку Лівії, яка має багату ісламську архітектурну спадщину, наступні конвенції ЮНЕСКО мають особливе значення.

Найважливішою з них є Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.). Ця конвенція спрямована на виявлення, захист і збереження об'єктів культурної та природної спадщини, що мають виняткову універсальну цінність. Лівія може номінувати свої важливі ісламські архітектурні пам'ятки, включаючи мечеті, для включення до Списку всесвітньої спадщини та забезпечити їх визнання та охорону.

Важливою є Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.). Ця Конвенція зосереджена на охороні нематеріальної

спадщини, такої як традиційні звичаї, ритуали та ремесла. У контексті ісламської архітектурної спадщини в Лівії вона може включати традиційні будівельні техніки, декоративне мистецтво та інші пов'язані з ними культурні практики.

Лівія пройшла через кілька етапів правління, деякі з яких мали позитивний вплив на ісламську архітектурну спадщину, наприклад, період правління Фатімідів між 973 р. до 1145 р., османське правління з 1551 р. включно до 1911 р., оскільки архітектура мечетей досягла свого піку в цей період.

Протягом цього періоду було побудовано багато видатних османських мечетей, які все ще існують до нашого часу, а інші мають негативний вплив, наприклад, італійський колоніалізм у період між 1911 р. до 1934 р., який був спрямований на знищення ісламської культурної спадщини та не звертав уваги на ті історичні мечеті, які були знищені під час Першої та Другої світових воєн [105].

В період незалежності Лівії за часів короля Ідріса Аль-Сенуссі деякі археологічні пам'ятки були доглянуті та відреставровані, на додаток до відновлення деяких мечетей з нуля під час правління Каддафі та видалення того, що залишилося від деяких з них у випадковому порядку без урахування їх культурно-історичної цінності.

Під час правління Каддафі в Лівії кілька історичних мечетей справді було розібрано або значно змінено без належного врахування їх історичної та культурної цінності.

Муамар Каддафі дотримувався ідеології, яка мала на меті стерти елементи доісламської та ісламської історії Лівії, включаючи історичні мечеті.

Одним із найпомітніших прикладів було знесення мечеті шейха Абдул-Салама Аль-Асмара в Тріполі (X ст.) в 1978 році. Цей акт розглядався як спроба ребрендингу Лівії та зміни її культурної ідентичності відповідно до бачення Каддафі.

Крім того, режим Каддафі впроваджував проекти розвитку міст, які часто не враховували збереження історичних місць, зокрема мечетей. Основна увага була зосереджена на модернізації та будівництві нової інфраструктури та будівель. Такий підхід призвів до знищення або зміни багатьох історичних мечетей та інших об'єктів спадщини.

Видалення цих історичних мечетей без урахування їх історичної та культурної цінності стало результатом бажання Каддафі змінити ідентичність Лівії та придушити елементи її минулого.

Значна кількість історичних мечетей Лівії – це пам'ятки світового значення, державного або регіонального значення, що накладає відповідні вимоги до забудови навколо пам'яток, на кожну пам'ятку розробляється пам'яткоохоронна документація (рис 2.1, 2.2, 2.3).

Було наведено розроблені автором зразки пам'яткоохоронної документації на мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі, мечетей Алатіік (Ал-Атік) в Гхадамесі, Тріполі, Бенгазі, Авджілі.

В цих документах має бути коротка історична довідка про мечеть, обмірні креслення за наявності, планування, фото загального вигляду, інтер'єрів та деталей. Оскільки в готовому вигляді такої документації по цих мечетях немає, автор скомпонував такі таблиці, використавши матеріали з різних джерел і звівши їх в один рисунок.

Такий підхід до аналізу історичних мечетей з урахуванням всіх їх особливостей сприяє об'єктивним висновкам про характер регіональної ісламської архітектурної школи.

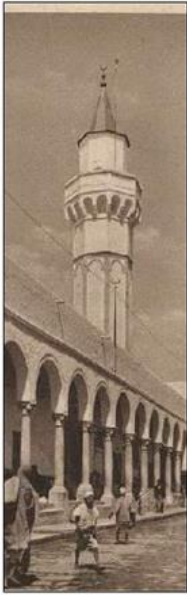

MURAD AGHA MOSQUE / TRIPOLI CITY		Period 1552: AD		dynastie: Othmans		
FRONT VIEW	ARCHITECTURE			DECORATION		
<p>The mosque has the attributes of a traditional Moroccan mosque since then. It was built by leading Moorish architects under the supervision of Tunisian engineers by more than 300 knights-slaves of the Order of St. John.</p> 	<p>HEIGHT</p> <p>a square tower with a length of 14m</p>	<p>LENGTH</p> <p>its area is approximately 759m</p>	<p>NUMBER OF ELEMENTS</p> <p>23dome + 48columns the wall thickness 0.40cm</p>	<p>MATERIALS</p> <p>traditional building materials such as adobe</p>	<p>In the architecture of the mosque, Berber features were combined with ancient ones, as the 48 marble columns in the interior were taken from the Roman ruins of Leptis, two hundred kilometers east of Tripoli. The columns are arranged in traditional Moroccan horseshoe arches that support the vault. The minaret on the side of the courtyard is characteristic of Moorish architecture</p> <p>Openings: The building is distinguished by its high walls covered with stone and medium windows for the lower floor, which number 12 windows, while the upper floor has 32 small windows distributed on the four sides it has 5 doors.</p> <p>Domes: 5 large rectangular domes in the middle of the roof and 18 small square domes distributed on both sides of the mosque</p> 	
	plan					
	outside look					
AHMAD PASHA AL QARAMANLI MOSQUE / TRIPOLI CITY		period 1736: AD		dynastie: Othmans		
FRONT VIEW	ARCHITECTURE			DECORATION		
<p>The mosque has a minaret that stands apart from the building and overlooks the Al-Mushir market. The minaret is on a square concrete base, octagonal in plan, with a diameter of about three meters and a height of 18m. The minaret ends in the form of an octagonal balcony, according to the Ottoman tradition. The doors of the minaret are also decorated with verses of the Qur'an from Surah Al-Jumua.</p> 	<p>HEIGHT</p> <p>a square tower with a length of 18m</p>	<p>LENGTH</p> <p>its area is 2584m</p> <p>5Doors</p>	<p>NUMBER OF ELEMENTS</p> <p>25dome + 100+ columns the wall thickness 0.40cm</p>	<p>MATERIALS</p> <p>traditional building materials natural</p>	<p>Since the Ottoman Islamic school gravitates towards sophistication and polychromy, these features are also present in the Ahmed Pasha Mosque, where the walls of the prayer hall are decorated with polychrome faience tiles with intricate designs and sacred inscriptions that repeat.</p> <p>Openings: Five separate doors lead to the mosque, two in the north wall, two in the west, one in the east. The mosque building is illuminated by a large number of windows, among them stained glass windows.</p> <p>Decorative accents located nearby are a mihrab in the wall of the qibla, completed by a Maghrib arch, around which is a minbar pulpit with an emphatically pompous high staircase, under which there is a passage. The interior gives the impression of oversaturation with decor. The strip that surrounds the arch of the mihrab is traditionally decorated with lines from the Koran (Qur'anic verses) written in the Kufic writing technique.</p> 	
	plan					
	outside look					

Рис 2.1 Зразок пам'яткоохоронної документації

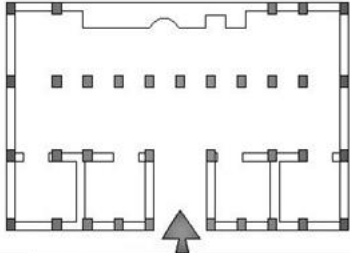

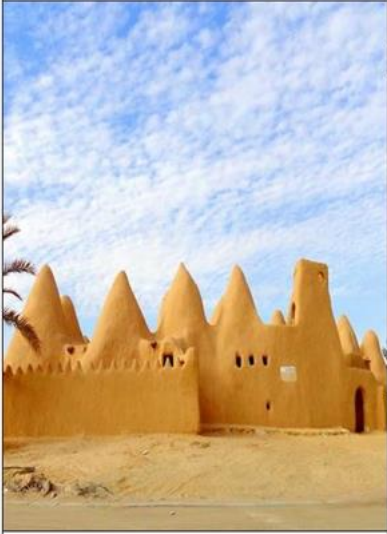
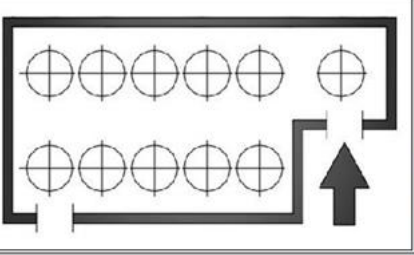

AL ATIQ MOSQUE / GHADAMS CITY		period 668: AD		dynastie: Islamic Conquest		
FRONT VIEW		ARCHITECTURE		DECORATION		
	HEIGHT	LENGTH	NUMBER OF ELEMENTS	MATERIALS	<p>Among the most prominent components and landmarks of the mosque is the House of Prayer, which is trapezoidal and has two minarets in the Moroccan style, with a square base and a rectangular body, with the difference in the shape of the balcony, which is in the style of Ghadamassi architecture. The old one and the other in the modern style</p> 	
	a square tower with a length of 8m	its area is approximately 300m	1dome 28columns the wall thickness 0.40cm	traditional building materials such as adobe.		
	plan					
outside look			<p>dome: its rests on a small square with one widow in each direction.</p> <p>external features of the elements of the mosque.</p> 			
						
						
AL ATIQ MOSQUE / Aujelah CITY		period 666: AD		dynastie: Islamic Conquest		
FRONT VIEW		ARCHITECTURE		DECORATION		
<p>It is a building with a very distinctive architectural shape, and it is in the form of a semi-rectangular obtuse angle, with a length of 124 (meters) and a width of 19 (meters) with a total area of about 458 (square meters). The mosque is surrounded on all four sides by a courtyard with a width of 14 (meters) and has 9 doors.</p>		HEIGHT	LENGTH	NUMBER OF ELEMENTS	MATERIALS	<p>Floors: It is dirt compact sand stones.</p>
		a square tower with a length of 7m	its area is 19 24 456m 9Doors	25dome 39columns the wall thickness 0.40cm	traditional building materials natural clay (red, white), limestone	
plan						
outside look			<p>Openings: They are considered very small to protect the building from high temperatures and air entering the building. It has 3 different entrances.</p> 			
						
						
				<p>Exterior color: The facades are clad with a clay material that reflects temperatures and it withstands dust.</p> 		
				<p>Domes: The mosque is distinguished by the presence of 25 conical domes inspired by the environment of African desert architecture, which disperses the sun's rays.</p> 		
				<p>Minarets: They are dominated by the conical-shaped minaret in a rustic style, which resembles domes.</p>		

Рис 2.2 Зразок пам'яткоохоронної документації

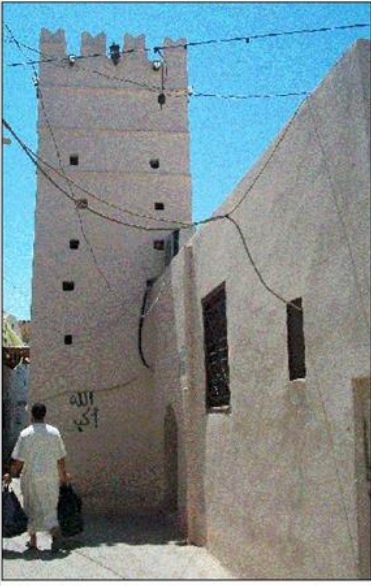

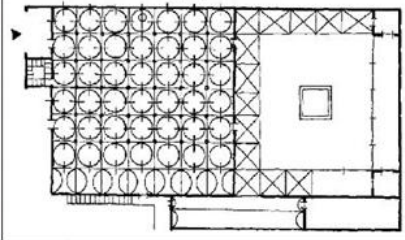

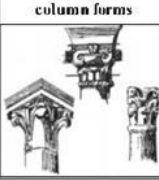
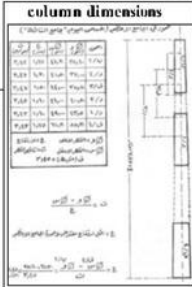

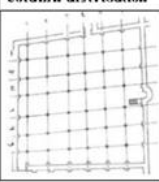

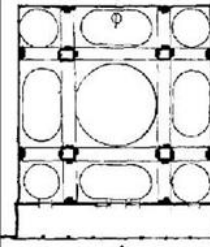

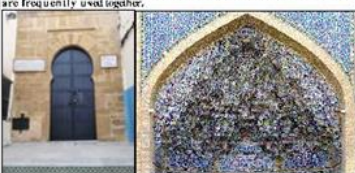

ALNAQA MOSQUE / TRIPOLICITY		period:med-tenth century		dynastie: fatimid	
FRONT VIEW	ARCHITECTURE			DECORATION	
	HEIGHT	LENGTH	NUMBER OF ELEMENTS	MATERIALS	
	a square tower with a length of 10m	39.40 + 29.35m 20.30 + 19.35m total area 900m	42dome 26column the wall thickness 0.40cm	traditional building materials such as adobe	
	plan				
					
	column forms		column dimensions		
					
	column distribution				
					
AL ATIQ MOSQUE / BENGHAZI CITY		period 1577:AD		dynastie: Othmans	
FRONT VIEW	ARCHITECTURE			DECORATION	
	HEIGHT	LENGTH	NUMBER OF ELEMENTS	MATERIALS	
	a square tower with a length of 13m	24 + 19 total area 456m	Grand dome 4small domes 16column the wall thickness 0.40cm	traditional building materials such as adobe	
	plan				
	 <p>It is one of the royal mosque with a central plan, where a large dome dominates surrounded by half domes to support it from the four axes, and four domes in the four corners of the house of prayer (with some minor difference that does not harm the essence).</p> <p>Although the architectural elements and form in these buildings reflects a well-known local architectural style before the Ottoman period, the Libyan mosque with a large dome, on the other hand, reflect the influence of the Ottoman architectural and artistic school.</p>				
	outside look				
			<p>the four main features that most mosques have are a mihrab (niche), minaret (tower), qubba(dome) and vahn (courtyard). Mihrabs and vahn are required for the functionality of all mosque.</p> <p>Islamic geometric patterns are derived from simpler designs used in earlier cultures: Greek, Roman, and Sasanian. They are one of these forms of Islamic decoration, the others being the arabesque based on curving and branching plant forms, and Islamic calligraphy; all three are frequently used together.</p>		
					
					

Рис 2.3 Зразок пам'яткоохоронної документації

У Лівії діє кілька законів щодо охорони ісламських пам'яток. «Закон про старожитності» 1971 року забезпечує загальний захист усіх старожитностей та пам'яток, у тому числі тих, що стосуються ісламської культури та історії. Закон вимагає, щоб будь-які розкопки, реставрація або зміна ісламських пам'яток проводилися під наглядом Міністерства культури або відповідного органу.

Крім того, «Закон про реєстрацію ісламської архітектури» 2005 року спеціально зосереджується на збереженні та просуванні ісламської архітектурної спадщини в Лівії. Цей закон передбачає, що всі будівлі, що мають цінність ісламської архітектури, повинні бути збережені, а будь-які зміни або реконструкції повинні виконуватися з дотриманням оригінального дизайну та структури.

Крім того, Лівійське національне управління у справах старожитностей і спадщини відповідає за нагляд за виконанням законів і постанов, пов'язаних з культурною спадщиною, включаючи ісламські пам'ятки. Управління має повноваження видавати дозволи на реставрацію чи розкопки та контролювати збереження ісламських пам'яток та інших об'єктів культурної спадщини, в той час як лівійський уряд вжив заходів для захисту ісламських пам'яток у країні через різні правові рамки та установи.

Кожен із конкретних міських центрів (Тріполі, Бенгазі, Гхадамес, Себха) має багату історію. Наприклад, місто Гхадамес було сформоване під впливом багатьох різних періодів, які воно пройшло, починаючи з карфагенян до нашої ери, а потім греків і римлян, поки воно не було завойоване мусульманами та підпорядковане османському правлінню, крім того, що воно було важливою станцією для торгових караванів і сполучало північ з півднем. У 1986 році на 10-й сесії Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) класифікувала стародавнє місто Гхадамес як історичне місто та охоронялося організацією. Воно досягло свого розквіту у вісімнадцятому столітті, коли було підпорядковане османському правлінню в Лівії, і стало

важливим центром для караванів і пунктом для торгівлі між метрополіями африканського континенту.

З іншого боку, існують різні аспекти співпраці між Лівією та ООН, спрямовані на збереження ісламської архітектурної спадщини в Лівії. Однією з ключових ініціатив у цій сфері стало створення об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Лівії.

Об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Лівії включають археологічну пам'ятку Сабрата, археологічну пам'ятку Лептіс Магна та пам'ятки наскального мистецтва Тадрарта Акака. Ці об'єкти містять численні зразки ісламської архітектурної спадщини, включаючи мечеті, громадські будівлі та житлові споруди.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) надала Лівії технічну та фінансову допомогу для збереження та реставрації цих місць. Ця допомога включала фінансування проектів збереження та реставрації, а також технічну експертизу та навчання для лівійських експертів із збереження.

Окрім цих зусиль, Програма розвитку ООН (ПРООН) також бере участь в ініціативах, спрямованих на збереження культурної спадщини Лівії. Наприклад, ПРООН підтримала створення кадастру культурної спадщини в Лівії, метою якого є документування та каталогізація об'єктів культурної спадщини країни, включаючи ісламську архітектурну спадщину.

Співпраця між Лівією та Організацією Об'єднаних Націй у збереженні ісламської архітектурної спадщини є багатогранною діяльністю, що включає ряд ініціатив, спрямованих на документування, збереження та відновлення важливих об'єктів культурної спадщини в Лівії.

Ініціативи ООН щодо Лівії можуть сприяти документуванню та збереженню ісламської архітектурної спадщини кількома способами:

Документування культурної спадщини: ООН може допомогти Лівії в документуванні її ісламської архітектурної спадщини, підтримуючи ініціативи, які зосереджуються на архітектурних дослідженнях,

картографуванні та документуванні. Це може включати проведення польових обстежень для ідентифікації та документування історичних будівель, пам'яток і місць, а також створення всеосяжних кадастрів і баз даних.

Розбудова потенціалу: ООН може надати технічну експертизу та програми розвитку потенціалу для навчання місцевих професіоналів, таких як архітектори, археологи та спеціалісти з охорони у сфері збереження культурної спадщини. Це підвищить здатність Лівії документувати та зберігати свою ісламську архітектурну спадщину, використовуючи міжнародно визнані методи та найкращі практики.

Консервація та реставрація: ООН може підтримати проекти консервації та реставрації значущих ісламських архітектурних об'єктів і будівель у Лівії. Це включає в себе надання вказівок щодо методологій збереження, матеріалів і методів, щоб забезпечити ефективне та стійке виконання заходів щодо збереження.

Обізнаність і освіта: ООН може допомогти підвищити обізнаність населення Лівії про цінність і значення їхньої ісламської архітектурної спадщини. Це можна зробити за допомогою освітніх програм, громадських кампаній і культурних заходів, які підкреслюють важливість збереження та цінування цих архітектурних скарбів.

Міжнародна співпраця: ООН може сприяти міжнародній співпраці та партнерству між Лівією та іншими країнами чи організаціями, які мають досвід збереження ісламської архітектури. Це може включати обмін знаннями, спільні дослідницькі проекти та обмін передовим досвідом для підтримки Лівії в її зусиллях щодо збереження.

Політика та законодавча база: ООН може допомогти Лівії у розробці та впровадженні політики, нормативних актів та законодавчої бази, які сприяють захисту та збереженню її ісламської архітектурної спадщини. Це може включати консультивання щодо законодавства про спадщину, правил планування та стратегій управління спадщиною.

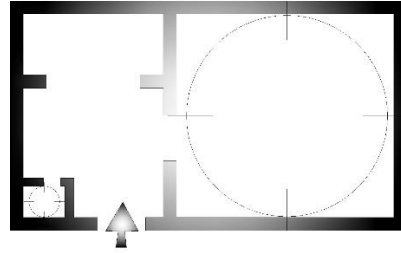
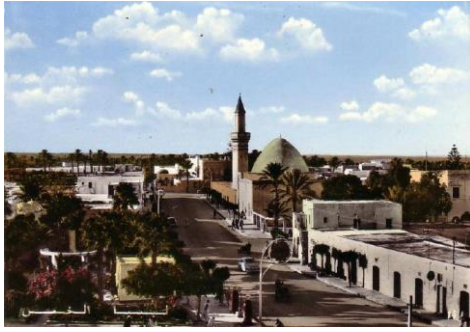
Беручи участь у цих ініціативах, Організація Об'єднаних Націй може зіграти вирішальну роль у підтримці зусиль Лівії з документування та збереження її ісламської архітектурної спадщини, гарантуючи, що ці культурні скарби будуть збережені для майбутніх поколінь.

Незважаючи на те, що в Лівії збереглася велика кількість історичних мечетей, значна частина з них знаходиться в незадовільному стані і потребує реставраційних заходів. Наприклад, мечеть Аль-Баша в Аль-Хумс, Мечеть Сіді Салем Аль-Машат у Джанзурі (рис. 2.4).

Деякі історичні мечеті з османської епохи та більш ранніх періодів все ще існують до нашого часу, але вони напівзруйновані та потребують реставрації, такі як мечет Аль-Нака, стародавня мечеть Гхадамеса, стародавня мечеть Авджілі, особливо після періоду італійської колонізації та Першої та Другої світових війн, під час яких більшість мечетей та історичних будівель були повністю зруйновані. Управління старожитностей провело прості реставраційні заходи на деяких з них, але відчувається відсутність спеціалізованих кадрів і досвіду в цій галузі, що негативно відбилося на загальному вигляді цих історичних мечетей після відновлення.

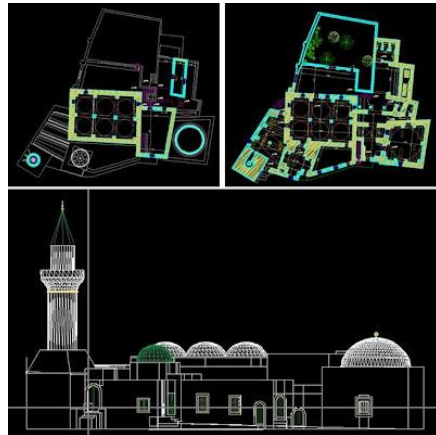
З кінця минулого століття та початку нового тисячоліття будівництво сучасних мечетей широко поширилося і привернуло велику увагу держави, однак ці процеси тривали наряду з нехтуванням необхідності відновлення історичних мечетей.

Держава Лівія не повною мірою спроможна проводити популяризацію своєї унікальної архітектурної спадщини у світі через триваючий політичний та збройний конфлікт у країні, незважаючи на спроби Управління старожитностей пролити світло на важливість цих історичних будівель. Таким чином, предмет дослідження відповідає політиці держави у сфері розвитку національної ідентичності, формування базових ознак, обміну культурними традиціями.

<https://mirathlibya.blogspot.com>

Мечеть Аль-Баша, місто аль-Хумс

Мечеть Салем Аль-Машат, місто Джанзур

Рис.2.4. Историчні мечеті. Проекти відновлення.

Висновки

1. Методологію дослідження було визначено відповідно до специфіки теми дослідження та його предмета.

Для виявлення характерних типів мечетей, які репрезентують національну ідентичність лівійської архітектурної школи, пропонується застосувати метод системно-структурного аналізу для аргументації регіональних особливостей ісламської школи Лівії. За допомогою цього методу мечеті можна аналізувати на різних ієрархічних рівнях, аби визначити спільні та подібні зв'язки між мечетями різних періодів, а також між мечетями одного періоду та мечетями сусідніх країн на рівні структурної системи, архітектурно-будівельної системи, інтер'єру, видів декоративного мистецтва.

Системно-структурний підхід передбачає, що мечеті аналізуються від містобудівного рівня (розміщення в міському середовищі) до рівня об'єкту (планування, комплексна забудова) та рівня елемента (основні складові елементи мечеті, конструктивні системи, декоративне оздоблення мечеті, фасади та інтер'єри, архітектурні простори та їх функції).

Характеристики мечетей потім порівнюються на різних рівнях з архітектурним періодом і географією місця, що дозволяє ідентифікувати національні особливості та зовнішні впливи в ісламській архітектурній школі в Лівії.

2. Структура дослідження та обрана методологія дослідження ґрунтується на створенні комплексної бази даних для здійснення заходів щодо охорони та комплексного відновлення пам'яток, а також для проектування та будівництва сучасних мечетей в національних формах.

На жаль, в силу ряду об'єктивних причин лівійський уряд вживає недостатньо заходів для збереження ісламської архітектури різних періодів, недостатньо працюють в цьому напрямку державні інституції.

Необхідно виробити стратегію в міжнародних охоронних організаціях з метою залучення міжнародних установ до процесу збереження і дослідження

історичних мечетей Лівії та популяризації лівійської ісламської спадщини за межами країни.

4. Серед найбільш значущих питань і проблем, з якими стикаються лівійські установи, відповідальні за збереження спадщини, можна виділити наступне:

- політична нестабільність: після повалення Муаммара Каддафі в 2011 році Лівія переживає постійну політичну нестабільність, збройні конфлікти та зміну альянсів. Відсутність стабільного уряду та занепокоєння безпекою перешкоджають зусиллям, спрямованим на пріоритетність збереження культури, включаючи захист ісламської архітектурної спадщини;

- руйнування та пошкодження під час конфліктів: Лівія стала свідком значної шкоди своїй архітектурній спадщині під час збройних конфліктів. Історичні об'єкти, зокрема мечеті, мавзолеї та інші ісламські споруди, стають об'єктами нападів, нападів вандалізму або знищення. Це руйнування часто є наслідком бойових дій, грабежів або навмисних актів нищення культури;

- брак фінансування та ресурсів: збереження та реставрація архітектурної спадщини потребують значних фінансових ресурсів, кваліфікованого персоналу та технічної експертизи. Однак поточні економічні проблеми Лівії, включаючи зниження доходів від нафти та обмежене державне фінансування, серйозно вплинули на зусилля щодо виділення достатніх ресурсів на збереження спадщини;

- обмежена інституційна спроможність: інституції Лівії, відповідальні за збереження спадщини, стикаються з можливостями та технічними обмеженнями. Відсутність підготовлених професіоналів, зокрема архітекторів, археологів і консерваторів, перешкоджає ефективній консервації та реставрації. Крім того, інституційні та правові рамки для збереження спадщини можуть бути неадекватними або погано виконуватися;

- незаконні розкопки та пограбування: політична нестабільність і погіршення ситуації з безпекою в Лівії призвели до збільшення незаконних розкопок і пограбування археологічних об'єктів і пам'яток. Награбовані

артефакти часто контрабандою вивозяться з країни та продаються на чорному ринку, що призводить до подальшої втрати культурної спадщини;

- відсутність громадської обізнаності та освіти: обмежена громадська обізнаність про цінність ісламської архітектурної спадщини та її значення для національної ідентичності та туризму перешкоджає зусиллям залучити громадську підтримку для ініціатив щодо збереження. Освітні програми та громадські кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності про важливість збереження спадщини, є важливими, але можуть бути відсутніми;

- зміна клімату та фактори навколишнього середовища: архітектурна спадщина Лівії вразлива до таких факторів навколишнього середовища, як підвищення температури, опустелювання та піщані бурі. Ці фактори можуть прискорити руйнування історичних споруд і вплинути на їхнє довгострокове збереження.

Вирішення цих викликів потребує комплексного підходу, який включає стабілізацію політичної ситуації, збільшення фінансування для збереження спадщини, зміцнення інституційної спроможності, посилення заходів безпеки, сприяння громадській обізнаності та освіти, а також розробку стійких стратегій збереження, які враховують вплив зміни клімату. Міжнародне співробітництво, включаючи підтримку з боку ЮНЕСКО та інших організацій, що займаються збереженням культури, також може зіграти вирішальну роль у допомозі зусиллям Лівії захистити свою ісламську архітектурну спадщину.

РОЗДІЛ 3 МІСТОБУДІВНА РОЛЬ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕЧЕТЕЙ ЛІВІЇ

3.1. Роль мечетей у структурі лівійського міста

Однією з особливостей ісламської архітектурної школи в Лівії, яка формувалася в різні періоди часу, починаючи з ісламських завоювань у VII столітті до 1911 року, є наявність різночасових і культурних шарів, які призвели до формування та появи лівійської ісламської архітектури під впливом цих культур, які продовжували розвиватися в різному ступені та з різними особливостями від одного періоду до іншого.

Деякі райони були в основному захищені від зовнішніх впливів і зберегли свою власну архітектуру та культуру традицій (захід і схід), виділяються райони з більш сприятливими природними кліматичними умовами переважно на узбережжі Середземного моря або поблизу смуги прибережних районів, які завжди приваблювали завойовників з інших країн і зазнавали багатьох зовнішніх впливів, як колонізаторів, так і сусідніх країн, таких як Єгипет, Туніс і Алжир.

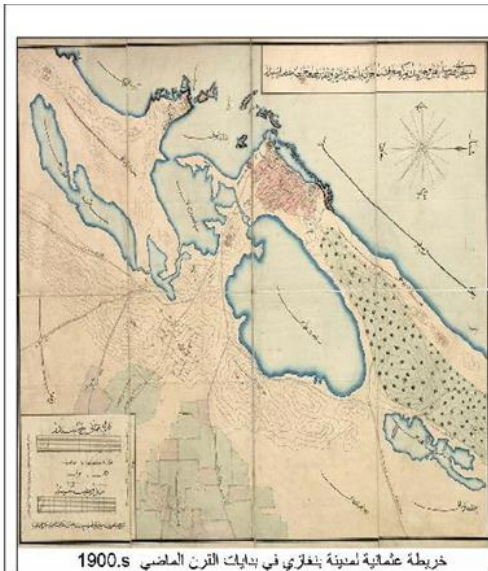
Стародавні мечеті відігравали значну роль у поширенні містобудування лівійських міст. Мечеті служили важливими центрами релігійної, соціальної та культурної діяльності, а їх розташування часто впливало на розвиток і організацію міських районів.

Зазвичай мечеті будували в центрі міста або на видних місцях, що робило їх легко доступними для громади. Їхнє центральне положення часто призводило до зростання та розширення міських районів навколо них (Рис.3.1, 3.2, 3.3, 3.4) .

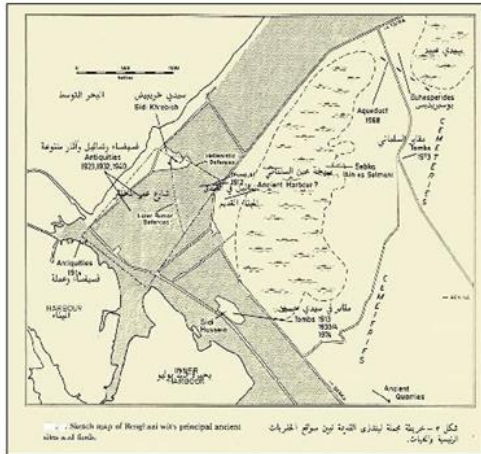
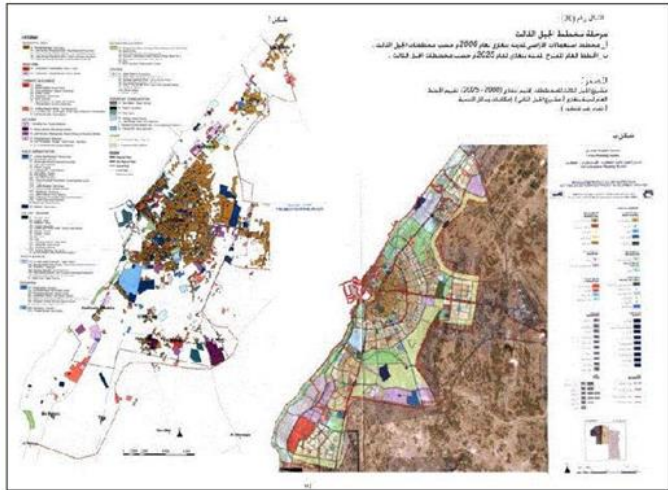
Просторова організація: Розміщення мечетей вплинуло на просторову організацію міста. Навколишні вулиці, ринки та житлові райони, як правило, розходилися від мечеті, створюючи модель міської забудови. Таке

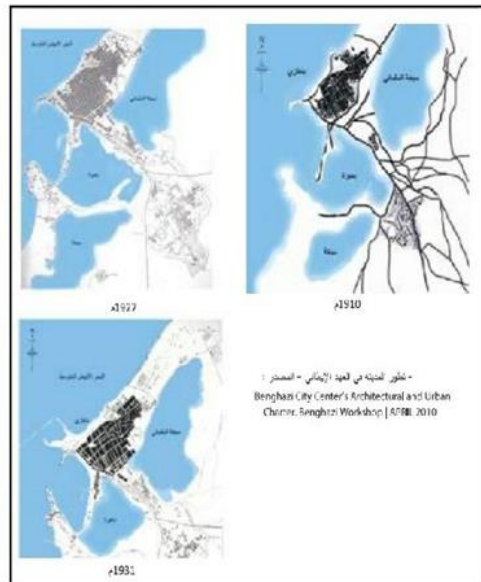
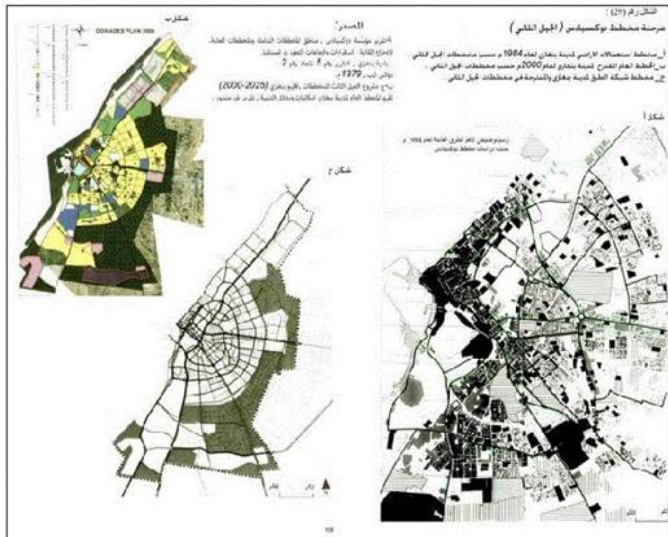
Рис 3.1. Генеральний план міста Триполі

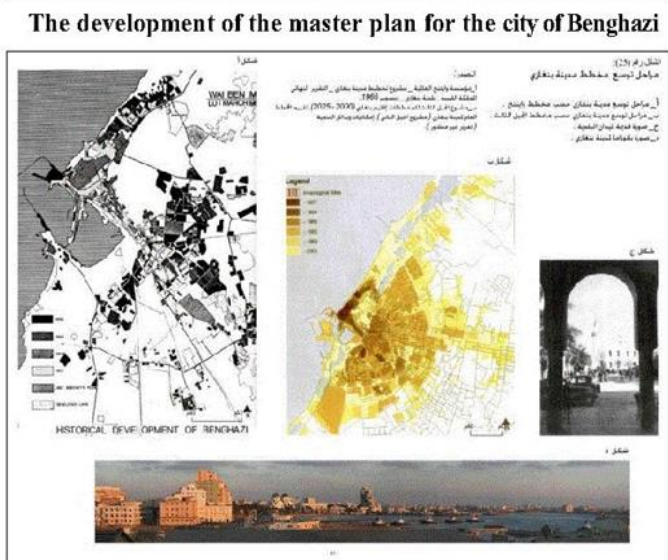
PLAN OF BINGHAZI CITY 1900

Map of the archaeological areas of the city of Benghazi

Map of the city of Benghazi during different periods

Historical development of Benghazi

Рис. 3.2. Генеральный план міста Бенгазі

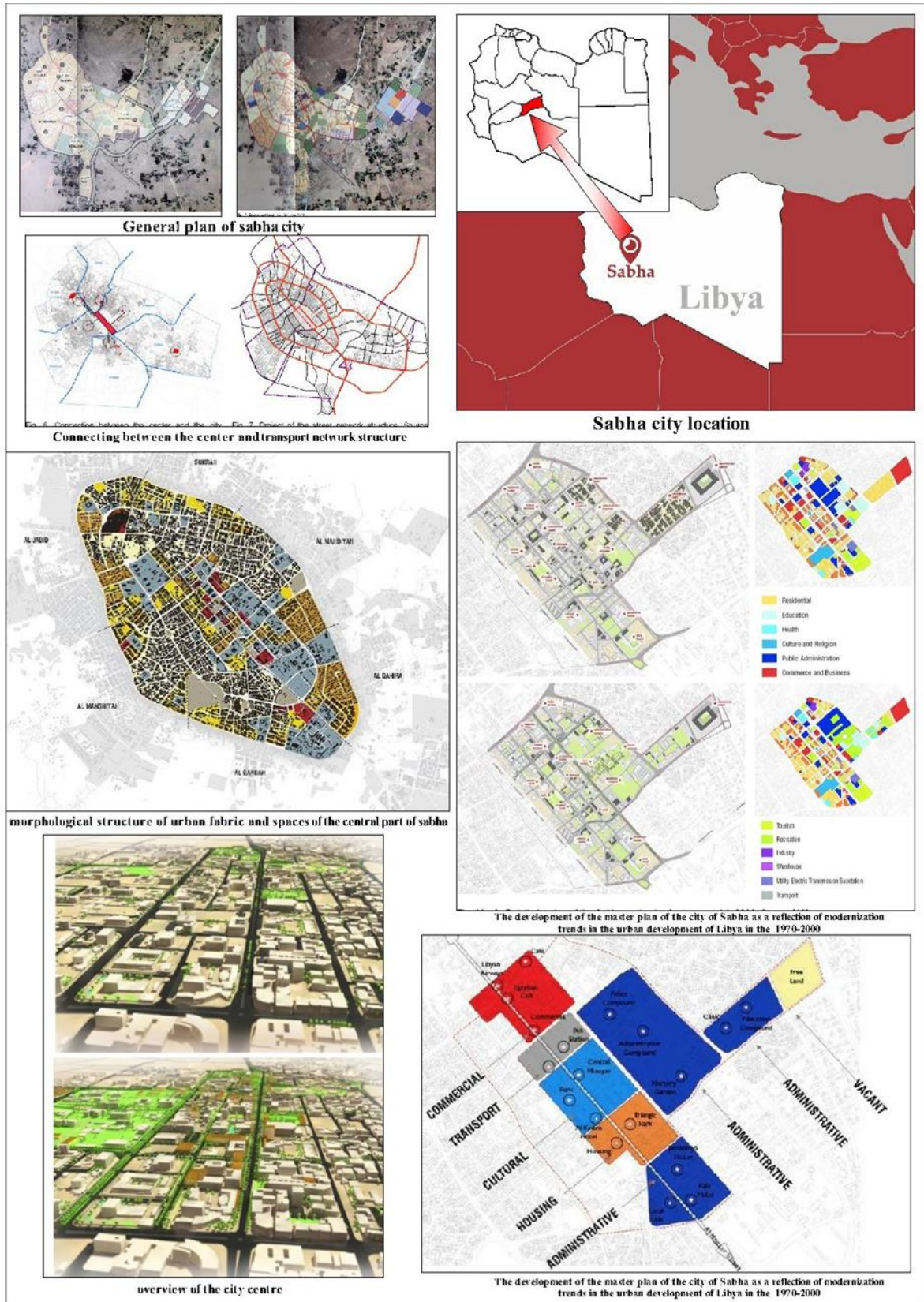

Рис 3.3. Генеральний план міста Сабха

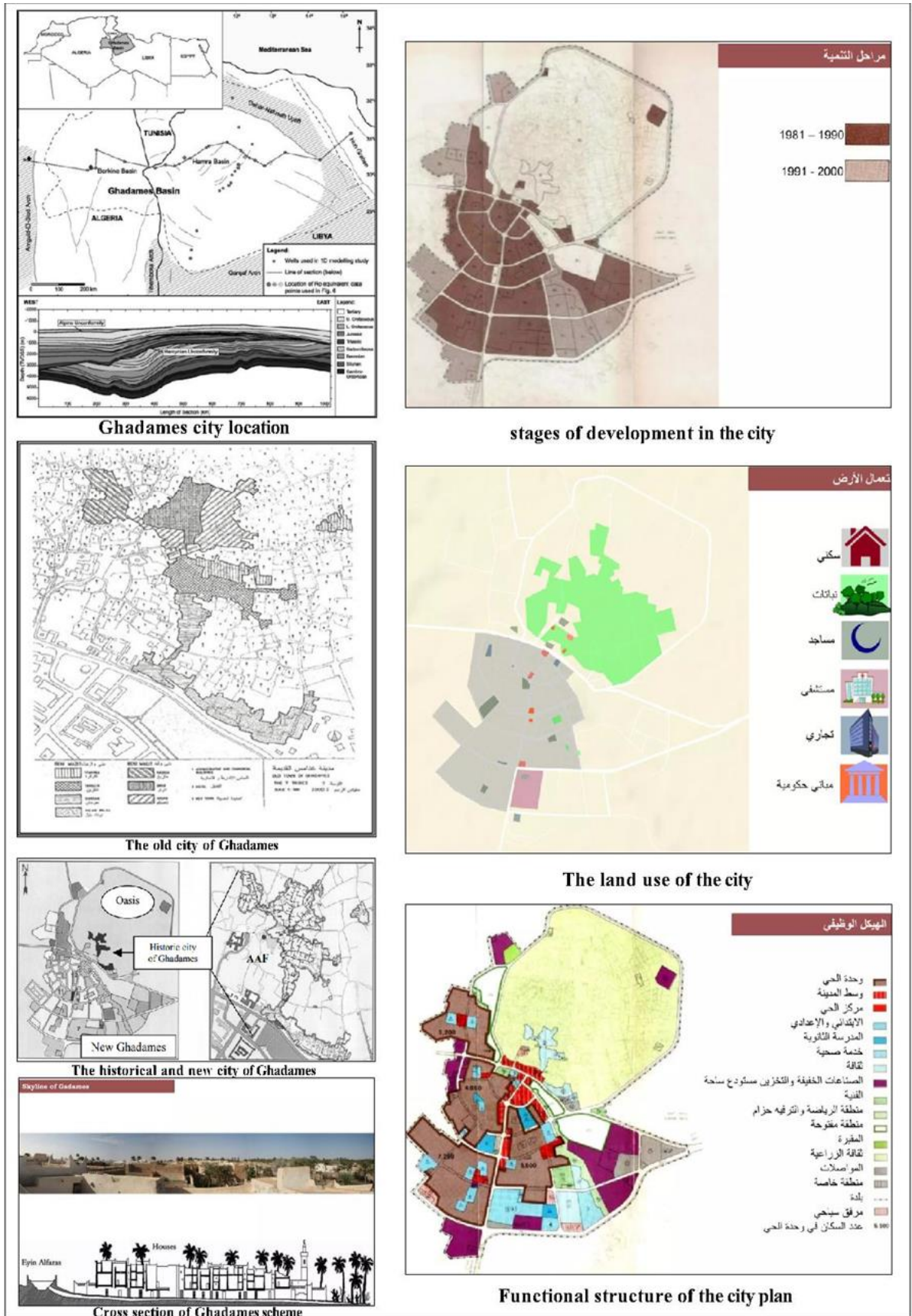

Рис 3.4. Генеральный план міста Гхадамес

планування забезпечувало відчуття орієнтації та ієрархії в межах міста (Рис. 3.1, 3.2, 3.3, 3.4).

Мечеті були важливими місцями зборів громади, оскільки їх використовували не лише для молитви, а й для соціальної та культурної діяльності. Це призвело до згрупування різних об'єктів і зручностей навколо мечеті, таких як школи, громадські лазні, ринки та адміністративні будівлі.

Важливими були також такі чинники, як орієнтир та ідентичність, управління водними ресурсами і релігійне паломництво.

Орієнтир та ідентичність: мечеті часто ставали знаковими пам'ятками, які представляли ідентичність і характер міста. Їхні унікальні архітектурні стилі та особливості вплинули на дизайн навколишніх будівель і громадських просторів, сприяючи загальній естетиці міста.

Управління водними ресурсами: у посушливих регіонах, таких як Лівія, стародавні мечеті відігравали певну роль у управлінні водними ресурсами. Багато мечетей були побудовані з цистернами або колодязями для збору та зберігання води, забезпечуючи життєво важливий ресурс для громади. Ці джерела води також вплинули на розподіл районів і доступність діяльності, пов'язаної з водою.

Релігійне паломництво: деякі стародавні мечеті в Лівії були пов'язані з релігійним паломництвом. У результаті ці місця привернули значний потік паломників, що призвело до розвитку допоміжної інфраструктури, такої як житло, ринки та транспортні мережі. Це, у свою чергу, вплинуло на ріст міст і планування в цих районах.

Стародавні мечеті служили центрами міського планування в містах Лівії. Їх центральне розташування, просторова організація та культурне значення сформували розподіл районів, ринків і громадських об'єктів, залишивши тривалий вплив на міську тканину міст [111].

Розглядаючи розташування мечетей у структурі лівійських міст, починаючи з приходу ісламу в Лівію та проходячи через різні періоди окупації, беручи до уваги заходи планування, які дотримувалися в кожен період, можна сказати,

що деякі великі міста розробили специфічні прийоми розташування мечетей у своїй міській структурі, беручи до уваги соціальні, кліматичні та економічні фактори, не нехтуючи основними та національними особливостями будівництва. Географічне розташування кожного міста відіграло важливу роль у стилі міста, незалежно від того, чи було воно розташоване на шляху комерційного обміну, наприклад місто Гхадамес і оазис Авджіла, чи піддавалося військовим нападам. до його військового та географічного значення та його розташування з видом на море, наприклад, міста Тріполі та Бенгазі.

Оскільки ці міста були вразливі до військових нападів з моря, це зумовило структуру будівництва в них у формі укріплених військових замків, оточених високими мурами. Це вплинуло на відповідний план міста, і період османського та караманлійського правління вважається одним із найважливіших періодів процвітання цих міст, чи то прибережних чи розташованих на лініях торгівлі, характеризувався великим міським бумом, який мав явний вплив на формування видатних архітектурних особливостей цих міст [26, с. 338].

Ісламська архітектура в Лівії відображає багату та різноманітну культурну спадщину країни, а також вплив різних історичних періодів і політичних систем. Однак вона характеризувалася майже тією ж системою планування, де центр міста базувався на головній цитаделі або розташовувався біля Великої мечеті, а решта будівель і вулиць були розподілені в накладену систему, на додаток до громадських площ, таких як центральний ринок, який часто примикає до Великої мечеті, і від якого розгалужуються головна, а потім вузькі другорядні вулиці, які вважаються найвидатнішими рисами цього міста.

Серед найважливіших ісламських будівельних центрів у Лівії виділяють декілька: Тріполі (рис.3.5, 3.6), Бенгазі, Гхадамес, Дерна.

Тріполі є столицею та найбільшим містом Лівії та одним із найстаріших населених міст у світі. У Тріполі є багато прикладів ісламської

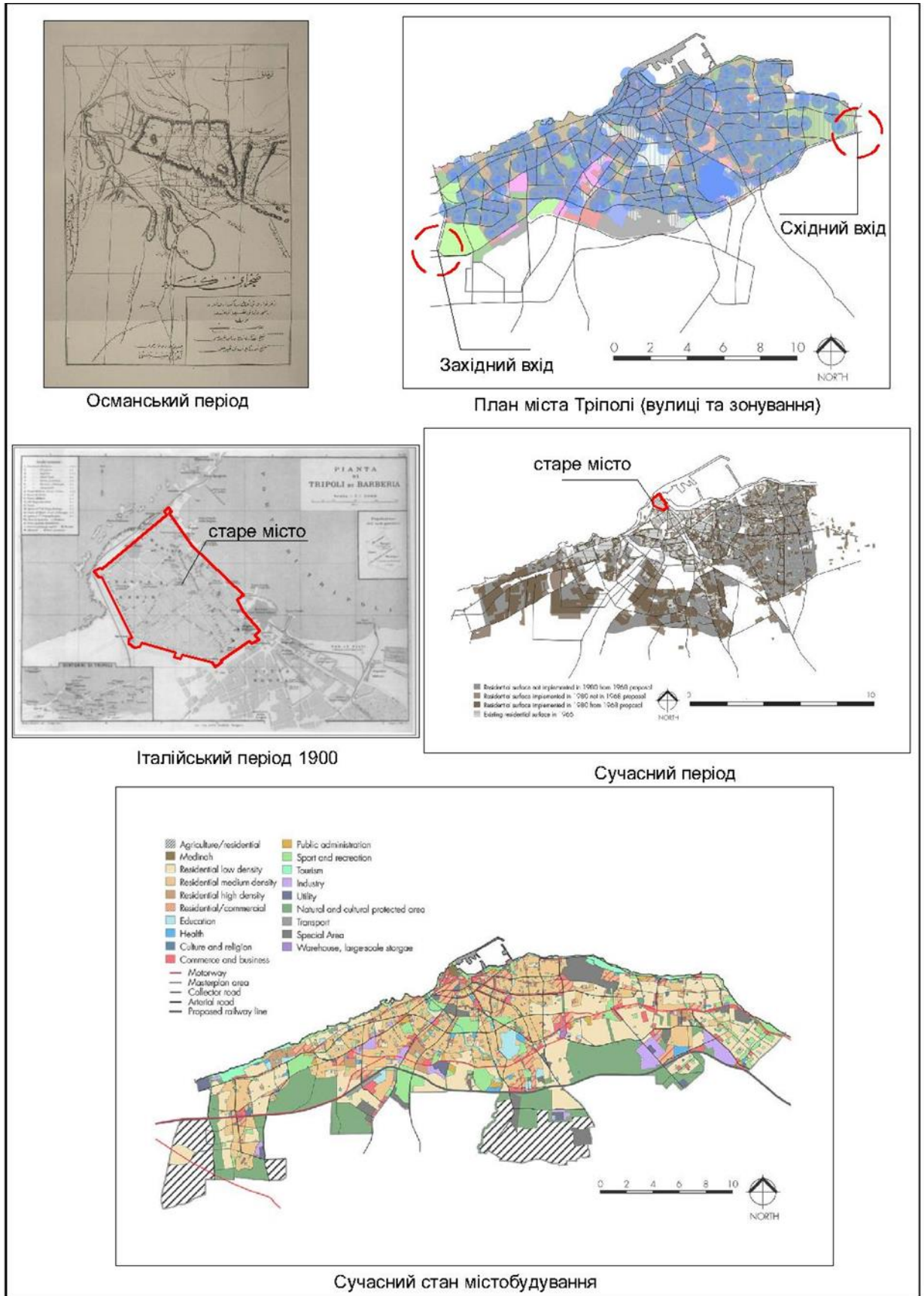

Рис 3.5. Аналіз містобудівного розвитку м. Тріполі

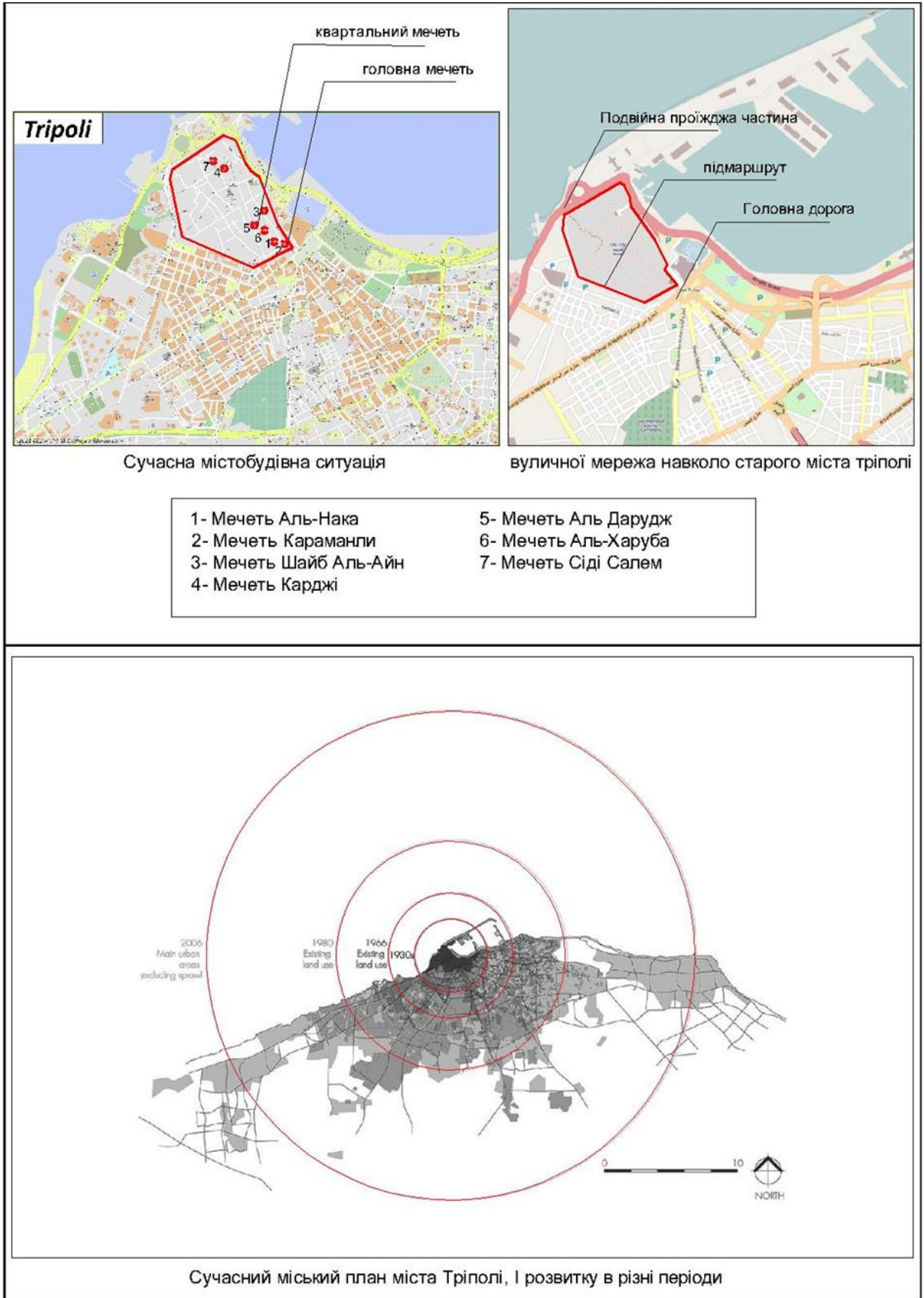

Рис 3.6. Мечеті в структурі м. Тріполі

архітектури, таких як мечеті, школи, храми, палаци та укріплення. Тут є низка видатних об'єктів національної спадщини, про які варто сказати більш детально. Крім історичних мечетей, в Тріполі збереглися пам'ятки архітектури іншого призначення.

Червоний замок (Червоний палац, Цитадель Тріполі) – це величезний комплекс будівель, датований VII століттям, який розширювався та реконструювався різними правителями, включаючи османів та італійців. У Червоному замку зараз знаходиться Лівійський національний музей, де представлені артефакти з різних епох історії Лівії.

Комплекс Червоний замок був побудований на залишках величезної римської будівлі, яка, можливо, була одним із храмів або великих лазень, тому що тут були знайдені величезні мармурові колони та капітелі, що датуються першим або другим століттям нашої ери під дорогою, що проходила через замок зі сходу на захід.

Це була велика фортеця – Цитадель Тріполі для захисту міста Тріполі в епоху Візантії. Кажуть, що коли араби-мусульмани рушили на Тріполі під керівництвом Амра ібн аль-Ааса в 642 р.н.е., вони знайшли місто, оточене потужним муром. Арабські правителі були зацікавлені в твкій фортеці, і досі на схід від комплексу Червоного замку видно залишки кількох високих веж і стіни, побудовані арабами до вступу Іспанії в Тріполі 25 липня 1510 р.н.е.

Коли іспанці зайняли місто Тріполі, вони приділили особливу увагу оборонним стінам і замкам, особливо Цитаделі Тріполі. Здається, більшість нинішньої зовнішньої конструкції цитаделі відноситься до періоду іспанського панування та періоду панування ордену Лицарів Святого Іоанна, яким іспанці передали місто, покинувши його в 1530 р.н.е. Іспанці побудували дві вежі в цитаделі: південно-західну вежу, південно-східну вежу, яка відома як форт Св. Георгія, між вежами були отвори для розміщення гармат відповідно до методів, які використовувалися в шістнадцятому столітті. Лицарі Святого Іоанна додали до замку ще одну вежу в північно-східному куті, відомому як вежа Санта-Барбари. Згідно з мапами XVII століття, Червоний замок

– Цитадель Тріполі був оточений водним каналом з усіх боків, а вхід до нього знаходився біля південної стіни. Що стосується назви Альгамбра, яку вона отримала, то це було в результаті того, що іспанці пофарбували її зовнішні стіни в червоний колір, відповідно і назва [114].

У Старому місті також є багато археологічних будівель, які були перебудовані як військова фортеця проти вторгнень під час османського панування.

У місті є багато мечетей, які були побудовані, починаючи з впровадження ісламу в Лівії, але більшість з них більше не збереглася, за винятком мечетей Османської і Караманліської епохи, таких як мечеть Гурджі, яка була побудована в 1834 році. Це одна з найстаріших мечетей лівійської столиці Тріполі. Вона розташована у центрі Старого міста і є частиною комплексу старовинних і монументальних будівель Старого міста.

Мечеть Гурджі – це османська мечеть, що датується ХІХ ст. і характеризується характерним восьмикутним мінаретом і куполоподібним молитовним залом. Мечеть була побудована Мустафою Гурджі, багатим купцем, який також фінансував кілька благодійних проєктів у Тріполі. Будівництво мечеті відбувалося під явним впливом європейської архітектури, наприклад використання інкрустованого мармуру та типів плитки, що покриває її стіни ззовні та зсередини.

Мечеть Караманлі, датована ХVІІІ ст., побудована Ахмедом Ал-Караманлі, засновником династії Караманлі, яка правила Тріполі з 1711 по 1835 рік. Мечеть має квадратний план з чотирма айванами (купольними залами) і великим двором з фонтаном.

Мечеть Дархут Паші у районі поблизу Баб-ель-Бахр була побудована в 1561 рік н.е. османським намісником Даргут Пашою, який під час свого правління був зацікавлений у створенні укріплень і будівництві мечетей.

Мечеть Дархут Паші розташована в Старому місті Тріполі біля в'їзду на північній стороні міста, а також поруч з хамамом Дархут і медресе Османа Паші. Усі ці будівлі розташовані на вулиці Хаммам. Сучасна містобудівна

ситуація ділянки мечеті Дархут Паші складається з прямокутної площі з молитовним залом посередині, планування якого було розроблено у формі літери. На північний захід простягається довгий двір, у якому ми помічаємо кам'яний вал, який простягається доти, доки він не приєднається до будівля мечеті.

У 2009 році лівійська держава розпочала програму відновлення та розвитку історичних будівель Старого міста. Наприклад, головна будівля Banco di Roma в Лівії, яка була побудована в 1917 році, тепер перетворена на філію Національного банку, а будівлю турецької в'язниці 1664 року перетворили спочатку на штаб-квартиру іспанського консульства, а зараз тут діє дитяча бібліотека. Історична церква Діви Марії, яка була побудована в 1615 р., була відреставрована, і частина її зараз використовується як церква, а інша частина - як галерея для демонстрації творів мистецтва.

Комерційні та ремісничі ринки Старого міста Тріполі, розташовані всередині його цивільної структури, обмеженої між міськими стінами на площі 48 гектарів, набули різних стилів архітектури. Ці ринки торгували різними товарами з міст Гхадамес і Авджіла таз внутрішньої Африки, або з кораблів, що прямували через море з різних країн світу.

Бенгазі - друге за величиною місто в Лівії та великий економічний і культурний центр. Бенгазі було засноване греками в VII ст. до н.е. (за іншими свідченнями, в VI ст. до н.е. як місто Евсперид). Відомо, що це місто було побудоване на північному кінці Салмані Себха, над пагорбом, відомим як цвинтар Сіді-Убайд, і з плином часу воно розрослося і розширилося на південь. Пізніше місто стало частиною Римської, Візантійської, Арабської, Османської, Італійської та Британської імперій. Місто пройшло через багато періодів правління, іслам було тут встановлено в 667 р.н.е., назва міста з'явилася в 1450 році, а в 1640 році місто зайняли османські війська, розпочавши насамперед будівництво військового і адміністративного призначення.

У 1711 році місто перебувало під владою Караманлі, і однією з найважливіших архітектурних подій цього періоду було створення мечеті Аль-Акіб. Місто також згадувалося в той період як столиця регіону Кіренаїка, що було першим чітким свідченням претензій Бенгазі на міста Кіренаїки.

Подібність будинків свідчить про те, що планування міста було виконано його корінними мешканцями, тоді як правляча адміністрація була нездатна виконувати будь-яку важливу для міста роль у плануванні, містобудуванні чи будівництві [116].

У Бенгазі є кілька ісламських будівель, які займають важливе місце в міській структурі (рис. 3.7, 3.8), це Стара мечеть, мечеть Омара Аль-Мухтара і собор Бенгазі. Власне, історичною є лише Стара мечеть.

Стара мечеть, також відома як «Велика мечеть Бенгазі», є мечеттю XII ст., яка вважається однією з найстаріших і найсвятіших мечетей Лівії. Мечеть має простий прямокутний план з плоским дахом і мінаретом. Мечеть кілька разів ремонтували, останній раз у 2012 році після того, як вона була пошкоджена авіаударами НАТО під час громадянської війни в Лівії.

Мечеть Омара Аль-Мухтара, сучасна мечеть, яка була завершена в 1988 році і названа на честь лідера лівійського опору, який боровся проти італійської окупації. Мечеть має круглий план з великим куполом і чотирма мінаретами. Мечеть може вмістити до 12 тисяч вірян.

Собор Бенгазі, колишній римо-католицький собор, був побудований італійцями в 1929 році і перетворений на мечеть в 1970 році. Собор характеризується неокласичним стилем, з двома дзвіницями і великим куполом. Зараз собор реставрують після того, як він постраждав від зіткнень під час громадянської війни в Лівії [112].

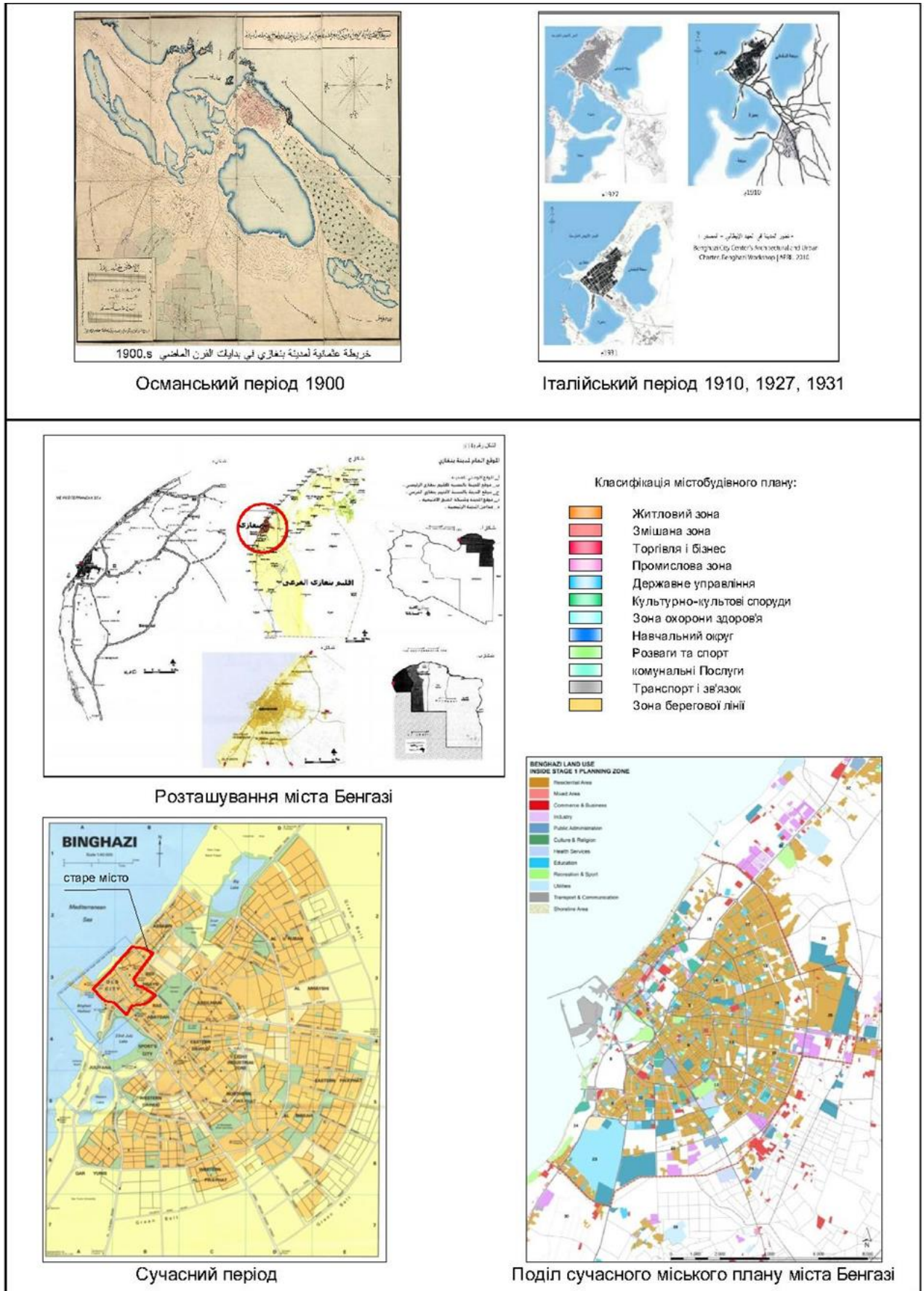

Рис 3.7. Розвиток території м. Бенгазі на різних періодах

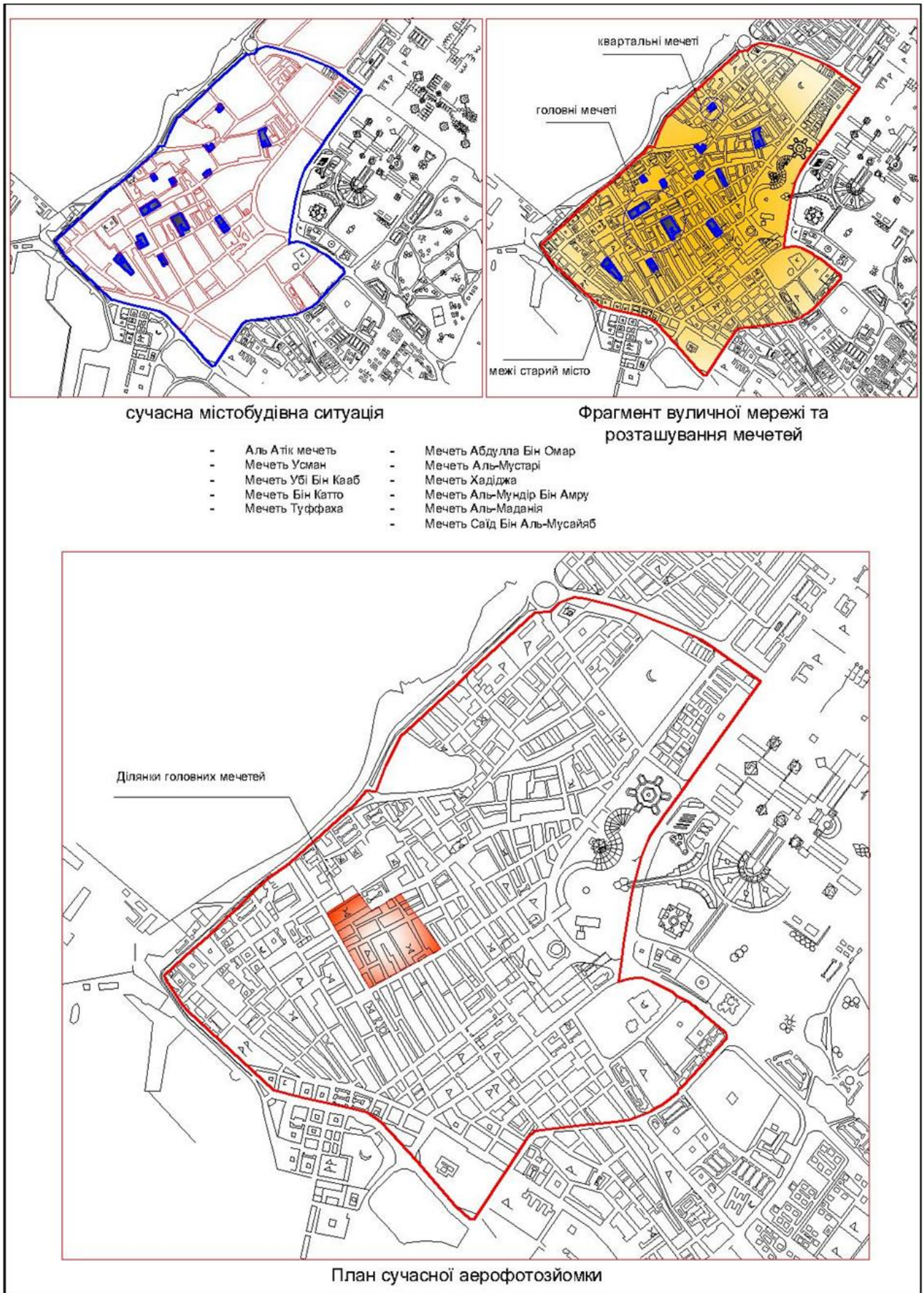

Рис.3.8. Аналіз міської забудови навколо історичних мечетей м.Бенغازі.

Гхадамес - це пальмовий оазис з населенням 25 тис. чоловік, розташований на південному заході Лівії, біля кордонів з Алжиром і Тунісом у західній частині країни за 543 кілометри на південний захід від столиці Тріполі. Гхадамес є одним із найстаріших міст Сахари та об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (рис.3.9). Місто ще називають «містом караванів», бо це одне з найвідоміших міст на торговій лінії між північчю та півднем Сахари. У стародавні часи Гхадамес був одним із найвідоміших міст північної Африки, який відігравав важливу комерційну роль між північчю та на південь від Сахари [117]. Він має процвітаючі історичні відносини в торгівлі з Тімбукту в Малі. Місто Гхадамес з'єднане зі столицею Тріполі сухопутною дорогою, яка простягається на відстань 600 км і проходить під горою Нафуса, яка є гірським хребтом, що простягається від Аль-Хомса до Налута.

Християнство та іудаїзм в Гхадамесі були домінуючими релігіями до ісламу, і існує багато доказів існування цих авраамічних релігій, включаючи існування стародавнього племені, що походить від Бані Валіда, що носило ім'я Джошуа, яке є святим іменем, згаданим у Книзі Ісуса Навина у Старому Завіті [118, с 535-539].

Досі точаться дискусії відносно походження назви міста. Стародавні історики, такі як Пліній Старший, згадували його як (Cydamus) [119, с 105], Прокопій Кесарійський також згадував його як (Cidamē) і писав, що його мешканці були маврами, що є назвою, даною візантійцями до лівійців, так само як греки та римляни називали берберів [119, с 178]. Прокопій Кесарійський писав: «Тут також є місто, яке називається Гхадамес. У ньому живуть маври, які були в мирі з римлянами з незапам'ятних часів. Імператор Юстиніан підкорив усіх, і вони добровільно прийняли християнської віри. Ці люди називаються (Rasati), тому що між ними та римлянами існував постійний мирний договір». Мур - одне з імен, якими він описав давніх етнічних лівійців [119, с 104].

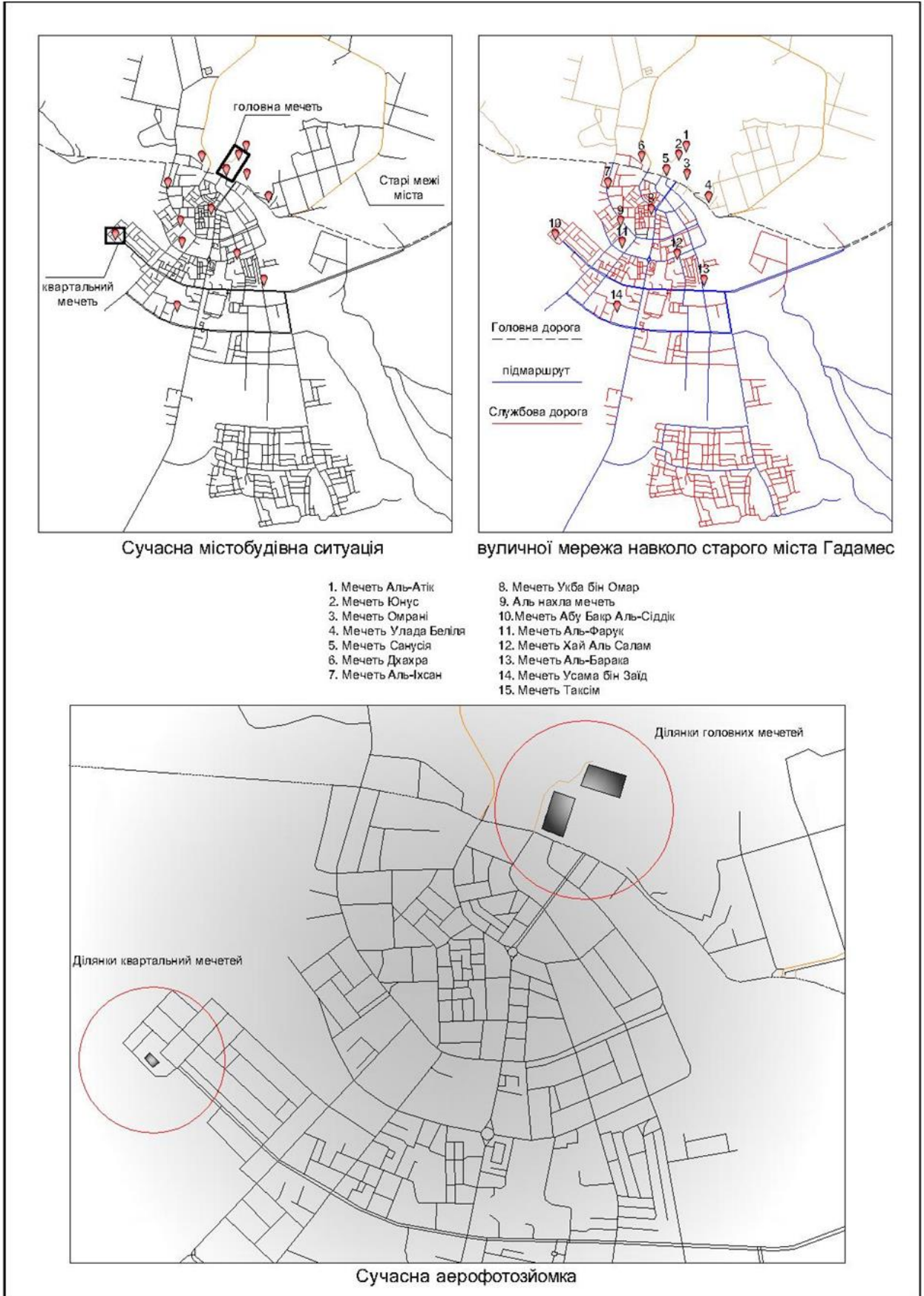

Рис 3.9. Містобудівний розвиток м. Гадамес

Отже, місто спочатку було підпорядковане грекам, потім римлянам, аж до встановлення в ньому ісламу. Іслам був утверджений в Гхадамесі у 44 році хіджри арабським завойовником Окбою (Укбою) бін Нафі аль-Фіхрі. Місто досягло піку своєї слави у вісімнадцятому столітті, коли воно було підпорядковане османському правлінню, яке було потім у Лівії. Гхадамес став важливим центром караванів і пунктом торгівлі між містами африканського континенту. Італійці зайняли його в 1924 році. Вони підпорядкували його своїй владі аж до періоду до своєї поразки та вступу туди французьких військ у 1940 році, а французи залишалися в Гадамесі до 1955 року.

Місто Гхадамес розділене на три частини: стародавнє місто, де розташовані стіна та мечеть, пальмовий ліс і сучасне місто, де розташовані нові будівлі.

Серед найважливіших археологічних свідчень, які мають туристичну цінність, є Тамсмудін - римські руїни у формі ідолів та напівідолів, побудованих з гіпсового каміння, вони є залишками давньоримських храмів. Є також залишки палаців або напівпасовищ у Багдамесі, або, можливо, це покинуті фортеці, включаючи Каср аль-Гул на північ від Гхадамеса, Каср Ібн Умайр і Каср Ібн Умайр. Макдул, окрім стародавньої мечеті Гхадамесу і Османської цитаделі, є частиною, яку виділили для експозицій Музею Гхадамесу. Айн аль-Ферс, а також озеро Маджзам і район Рамла є найважливішими туристичними визначними пам'ятками в регіоні. Гхадамес включає печери, які були в'язницями для королівства Амазиги, і містять підземні тунелі.

Місто Гхадамес має унікальний архітектурний стиль, який відображає його адаптацію до суворого середовища пустелі. Будинки побудовані з глини, липи та пальмового дерева та мають плоскі дахи, які використовуються як пішохідні доріжки. Будівлі пофарбовані в білий колір, щоб відбивати тепло, і прикрашені геометричними візерунками.

У Гхадамесі є кілька мечетей, таких як мечеть Алатіік, мечеть Імрана Аль-Факіха, мечеть Проповіді «Гандрін», мечеть Юнус, мечеть Авлад (Стара мечеть), мечеть Дахра, мечеть Сіді Окба або Сіді Бадрі, Нова мечеть.

Стара мечеть Авлад, також відома як «П'ятнична мечеть», - це мечеть XIV ст., розташована в центрі старого міста. Мечеть має прямокутний план, що складається з трьох нефів і міхраба, зверненого до Мекки. Мечеть має простий мінарет, який використовується для заклику до молитви.

Нова мечеть, також відома як «мечеть Сіді Абдель Салам Аль-Асмар», - це мечеть XIX ст., розташована за межами старого міста. Мечеть має квадратний план з чотирма куполами і мінаретом і названа на честь місцевого святого, похованого в сусідньому храмі [113, с 4].

Ці споруди існують донині, відображаючи архітектурний та міський стиль, що панував у ті періоди, незважаючи на те, що багато з них були зруйновані та занедбані протягом послідовних періодів правління Каддафі.

Місто Дерна - це гірське місто, розташоване на узбережжі Середземного моря на північному сході Лівії. Воно вважається другим за величиною містом у Джабаль-ель-Ахдарі після міста Аль-Байда. Місто сповнене стародавньої історії періодів правління багатьох цивілізацій. За різними джерелами, заснування міста датується грецькою епохою, коли греки заснували біля Дерни чотири міста, які в той період називалися Ераса [121].

Іслам в Дерні був запроваджений у 643 році н.е. завдяки Амру ібн Аль-Ааса, і на той час воно було частиною регіону Кіренаїка. Дерна стала свідком різноманітних трансформацій під час правління Омейядів, Аббасидів і Фатімідів, оскільки там оселилися племена з Бені-Саліма, і місто було розділене відповідно до сили та поширення племен. Місто процвітало в період османського правління, особливо на початку сімнадцятого століття під час правління родини Караманлі. Дерна також була свідком окупації американськими, італійськими та британськими військами в різний час (рис. 3.10).

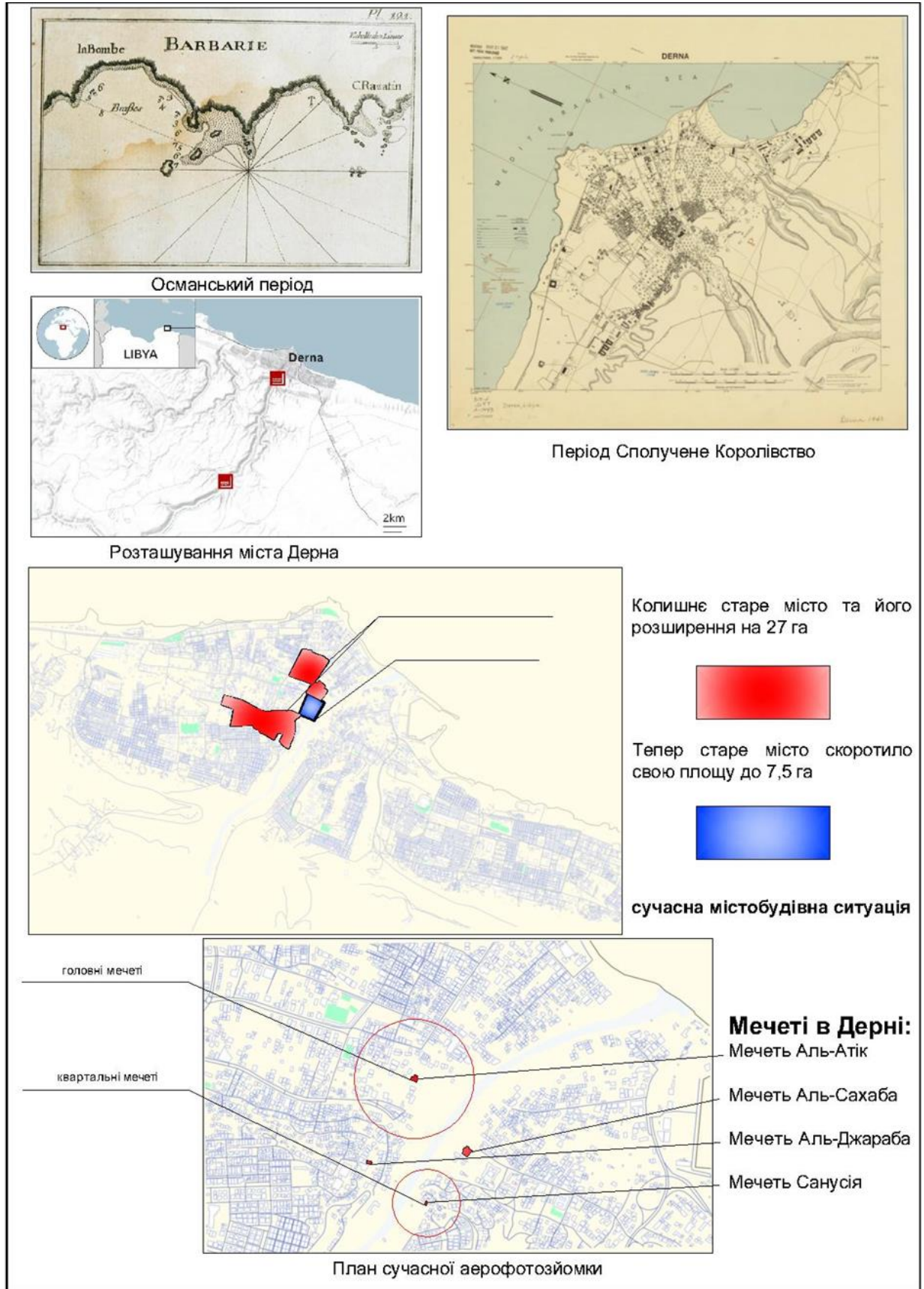

Рис 3.10 Містобудівний розвиток м. Дерна

З точки зору архітектурних періодів, Дерна містить пам'ятки, які відображають вплив цивілізацій, що пройшли через нього, включаючи грецьку, римську, ісламську, османську та італійську. Замок Дерни - це історичний замок, розташований у центрі міста, з видом на море. Витоки замку сягають римського періоду, і він був побудований в ісламський та османський періоди. Замок став свідком важливих військових протистоянь.

Мечеть Аль-Сахаба в Дерні - це одна з найстаріших мечетей у Лівії, в ній містяться святині сімдесяти сподвижників, які загинули мученицькою смертю в Дерні. Будівництво мечеті датується VII ст. н.е., вона неодноразово реконструювалася. Мечеть вирізняється наявністю великого купола, двох мінаретів і просторого двору.

Мечеть Алатік (Аль-Атік, Стара мечеть) - розташована в районі Аль-Шаллал поблизу джерела Бумансур, це одна з найвидатніших ісламських пам'яток у Лівії. Вона розташована в районі Аль-Білад в центрі старого міста Дерна. Її побудував Хадж Мухаммад ібн Хадж Махмуд Бей Ал-Караманлі в 1663 році. Він народився в місті Дерна і був призначений Мухаммед-беєм, був правителем Дерни та Бенгазі в 1670 р. Цю мечеть називали мечеттю Аль Атік, тобто Старою, тому що вона була найстарішою мечеттю в місті Дерна. Вона також була відома як мечеть Бея на честь її творця, Мухаммеда Бея. Її також називали Великою мечеттю через її велику площу, розмір і пишноту, оскільки ця мечеть є найбільшою пам'яткою міста. Мечеть також відома під назвою Аль-Білад, оскільки вона розташована в районі Аль-Білад.

3.2. Планування та об'ємно-просторова композиція

Планування мечетей у Лівії визначалося архітектурними школами, які мали безпосередній вплив на планування та композицію архітектурного стилю мечетей у Лівії. Також сформувалась певна ієрархія мечетей: головна мечеть (Аль-Атік), мечеть, квартальна мечеть, фортечна мечеть, мечеть при усипальні (рис.3.11)

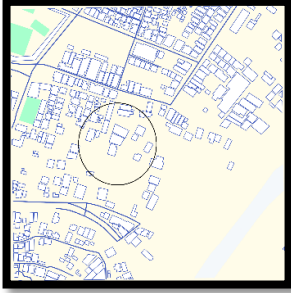

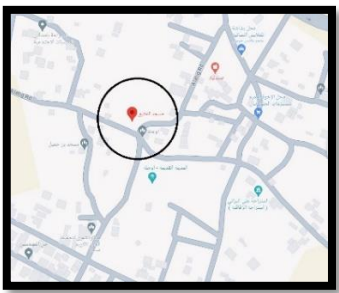

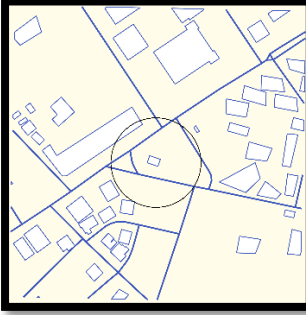
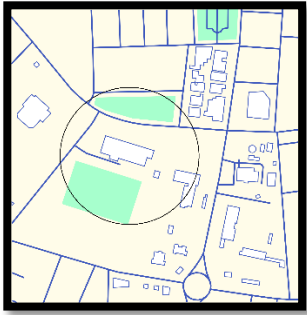
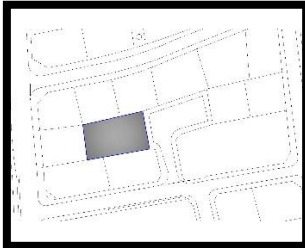
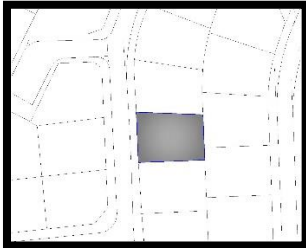
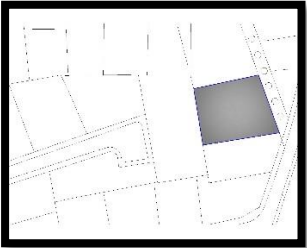

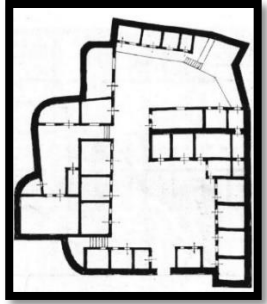
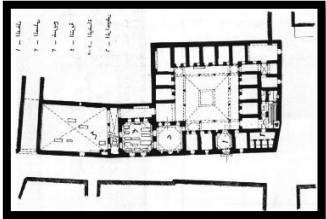
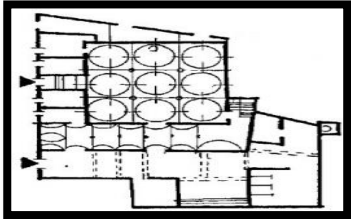
Приклади			
головна мечеть Аль-Атік			
	м. Дерна	м. Бенгазі	м. Авджіла
мечеть			
	м. Тріполі	м. Аль-Завія	м. Гхадамес
квартальна мечеть			
	м. Сабха	м. Тріполі	м. Бенгазі
фортечна мечеть			
	Аль-сарая-аль-хамра	м. Сабха	м. Мурзук
при усипальні			
	м. Тріполі	м. Бенгазі	

Рис.3.11. Ієрархічна структура мечетей

Можна сказати, що планування мечетей у Лівії з часів ісламського завоювання відображає різні впливи та безперервний розвиток з точки зору планування та об'ємно- просторової композиції елементів мечеті, особливо арабського стилю (місцевого), в якому місцеві традиції та культура відігравали важливу роль у плануванні, на додаток до географічних та кліматичних факторів, які разом сформували найвидатніші риси місцевої мечеті.

Арабська мечеть — це загальний термін, який стосується мечетей, які були побудовані в ісламську епоху в регіоні Аравійського півострова і які характеризуються вмістом художніх і архітектурних форм. Зразком для лівійських мечетей арабського колонного типу були Мечеть Пророка в Медіні та Велика мечеть у Мецці.

Арабська мечеть має характерні архітектурні особливості, які відрізняють її від мечетей інших ісламських шкіл:

1. Купол: великий високий купол є характерною особливістю арабської мечеті. Купол є візуальним центром мечеті та символізує небо та духовність.

2. Мінарети: мінарети - це звукові вежі, розташовані з боків мечеті. Він використовується для вираження заклику до мусульман здійснити молитву, з мінарету муедзин закликає до молитви.

3. Головна молитовна зала (мусалла): велика зала в арабській мечеті є місцем, де віруючі здійснюють колективну молитву. Вона вирізняється килимовим покриттям підлоги та стінами, прикрашеними ісламським декором та священними написами.

4. Бічні арки з боків головної зали мають складні прикраси та деталі.

5. Орнаменти та прикраси: арабська мечеть має багато складних прикрас. Ці прикраси включають характерні геометричні та арабські декоративні прийоми та ісламські священні написи.

6. Внутрішній двір: арабська мечеть має відкритий двір з фонтаном для омовіння..

Мечеті арабського колонного типу поширилися від арабських країн аж до Андалусії. Прикладами таких мечетей є мечеть Амр бін Аль-Аас, яка була

побудована під час ісламського завоювання в період з 642 до 673 р. і була перебудована в 1179 р. і 1875 р. Це одна з найстаріших мечетей в ісламському світі, яка мала площу 318 кв. м, її нинішня площа становить 13 200 кв. м. Серед її найвидатніших архітектурних елементів є чотири мінарети, розташовані з боків мечеті, на додаток до великого міхрабу, покритого мармуром, і великого купола, що покриває молитовний зал.

Молитовна зала з чотирма навами, найбільша з який спрямована на кублу, примикає до відкритого центрального двору. На стіні кібли також є два зображення, що відносяться до епохи мамлюків.

Традиційна (місцева) арабська мечеть на теренах Лівії дотримується певної моделі та традиційного дизайну в розподілі своїх архітектурних елементів, що відображає ісламську спадщину та арабську культуру, втілену в функціональному розплануванні і оздобленні головної молитовної зали (Аль-Харам, або мусалла).

Аль-Харам - це основне місце для виконання молитов, яке характеризується простотою та відкритістю. Молитовна зала містить паралельні ряди колон або арок, щоб підтримувати дах, часто великий купол перекриває головний молитовний зал, і цей купол може бути прикрашений геометричним або рослинним декором.

Характерним доповненням мечеті Лівії є також мінарет. Лівійська мечеть арабського колонного типу має мінарет у вигляді декорованої високої вежі.

Мечеть оточує зовнішній простір, який називається площею або великою площею, яка є місцем для збору та соціальної взаємодії.

Розподіл цих елементів відображає концепцію простоти та краси в ісламській архітектурі та допомагає створити спокійну та величну обстановку для молитов та медитації. Однією з найвідоміших мечетей традиційного арабського характеру, зафіксованих у Лівії, є мечеть Аль-Нака, яка була побудована в 643 р. Історичні джерела свідчать, що внутрішній двір мечеті

датується епохою Фатімідів, оскільки він розташований збоку від мечеті, і при мечеті не було заднього двору, який слідує за молитовним будинком.

Внутрішній двір є одним із основних елементів стародавніх мечетей. Варто зазначити, що внутрішній двір мечеті був змінений в епоху сельджуків, коли до його портиків було додано айван. Мінарет нинішньої мечеті Аль-Нака виконаний у марокканському стилі, а первісний тип мінарету, побудованого на початку XII ст., запозичений з Кайруана.

Молитовний будинок займає північну частину будівлі мечеті і являє собою напівпрямокутну залу. Довжина стіни кібли становить близько 39,25 м, а стіни навпроти неї - 39,40 м. Щодо північної стіни, то її висота становить приблизно 19,25 м, південно-західна стіна - близько 20,30 м.

Товщина стін становить 40 см, а молитовна зала має багато дверей і вікон, розташованих уздовж його стін, на різній висоті, і є сім коридорів, паралельних стіні кібли, що спирається на 26 колон різної форми, частина з яких датована давніми часами доримської епохи та деякі з яких датуються османською епохою.

Колони зроблені з мармуру, граніту, частково з каменю. Вони підтримують арки, на які спираються куполи, що покривають молитовну залу. Всього в мечеті Аль-Нака 42 куполи, кожен купол підтримується чотирма колонами. Північно-західний портик був перекритий склепінням.

Загалом арабські мечеті характеризуються виділенням куполів, арок, колон, прикрас, мозаїки та геометричних ліній. Вони також містять молитовні каплиці та мінарети для закликів до молитви.

Архітектурні проекти арабських мечетей відрізняються тим, що містять мінарети особливого форми, які прикрашені декораціями та геометричними фігурами. [124, с 85-92].

Іншим переважаючим типом у Лівії є османська мечеть, оскільки планування мечетей у Лівії з часів ісламського завоювання характеризувалося численними та різноманітними впливами. Під час Османської епохи з'явилися нові стилі мечетей під впливом зразків османських мечетей в Анатолії. До них

належать однокупольні мечеті, багатокупольні мечеті та мечеті з традиційним плануванням або з двома блоками. Водночас існували й інші османські мечеті, які зберігали своє місцеве традиційне планування. Обидва стилі, османський і місцевий, несли взаємний вплив. Крім того, в мечетях з'явилися нові архітектурні елементи, такі як восьмикутні та циліндричні мінарети, стаціонарні мармурові кафедри, лави для проповідників та ін [125].

Стиль османської мечеті в Лівії характеризується багатьма унікальними характеристиками. Згідно з джерелами, цей стиль визначається центральним плануванням, де молитовна зала розділена рядами колон, що несуть ряди арок, які перетинаються вертикально та паралельно стіні кібли, що призводить до утворення кількох квадратних чарунок, кожна з яких перекрита невеликим куполом [125].

Цей стиль також характеризується рослинними формами, квітами та османськими мініатюрами на внутрішній стіні. Османські мечеті найбільше відрізняються різноманітністю архітектурного вигляду, дизайну і планів. Вони поєднують багато архітектурних форм і стилів, а дизайн та елементи можуть відрізнятися залежно від часу, місця та місцевих традицій.

Таким чином, аналізуючи плани мечетей у Лівії, було доведено на прикладах, що в Лівії є два основних типи мечетей.

Перший тип – це традиційна (місцева) арабська мечеть, яка переважно має прямокутну або квадратну форму з молитовною залюю, а також центральний купол посередині молитовної зали мечеті, групу невеликих куполів або прямокутних куполів по обидва боки від центрального купола посередині, на додаток до характерних мінаретів, що містять групу прикрас і геометричних форм, а також кафедри та ніші, які завжди знаходяться на стіні кібли, прикрашені віршами Корану та прикрасами. Прикладами тих мечетей, які існують досьогодні, є мечеті: Аль-Нака (643 р.), яка була побудована в епоху Фатімідів, і Велика Мечеть у Дерні (1663 р.), будівництво якої тривало 12 років під час першого османського періоду 1551–1711 рр.

Другий тип — це османська мечеть, яка в своїй конструкції містить характерні куполи, прикрашені геометричними формами, і високий мінарет з балконами або без них, не кажучи вже про характерну та унікальну форму мечеті, яка змішує османські, арабські та марокканські елементи, а також використання мозаїки, кераміки та яскравих кольорів. Прикладом таких мечетей у Лівії є мечеть Завіят Гоморра, яка була побудована наприкінці вісімнадцятого століття.

Вивчаючи планово-просторову композицію лівійських мечетей, можна виділити наступні архітектурні періоди:

1. Перший період 641-749 рр. н.е. На початку запровадження ісламу в Лівії плани мечетей були простими та практичними, відповідали екологічним і суспільним потребам і умовам того періоду, оскільки вони склалися з молитовної зали без великої кількості куполів, без високих мінаретів, з дахом, що підтримується дерев'яними колонами. Для будівництва використовувалися місцеві матеріали (цегла, камінь, пісок). Прикраси були скромними, підлоги з піску або каменю. Прикладами мечетей того періоду є Стара мечеть Алатік в Авджилі у період свого розквіту (666 р.), Стара мечеть у Гхадамесі (668 р.) та Стара мечеть у Мурзуку (884 р.).

2. Другий період - період Аббасидів 750-800 рр. н.е. і період Фатімідів 969-1171 рр. Слід зазначити, що ці періоди не особливо відомі будівництвом великих мечетей у Лівії. Мечеті в Лівії на цьому періоді зазвичай відповідали місцевим архітектурно-будівельним традиціям та стилям і здебільшого мали тенденцію будівництва з простими та практичними конструкціями відповідно до навколишнього середовища та місцевих потреб. Зазвичай мечеті мали прості мінарети, а не великі вежі, які можна знайти в мечетях деяких інших ісламських країн, і просту внутрішню структуру та просте декорування. Мечеті будувалися з місцевих матеріалів, таких як цегла та каміння. Крім того, конструкції зазвичай були спрощені та базувалися на потребах громади. Релігійні функції не відрізнялися суттєво від мечетей першого періоду, оскільки мечеті другого періоду зазнавали диверсій під час різних воєн, не

кажучи вже про кліматичні умови та недбалість відповідальних органів у процесі реставрації цих мечетей. Від них залишилися лише руїни, такими прикладами є Палац Фатимідів у місті Адждабія (909- 1171 рр.), мечеть Султана у місті Сирт (953-965 рр.), мечеть Абдул Вахаб Аль-Каїсі в період між 1227-1710 рр. та мечеть Сіді Салем Аль-Машат (1439 р.), яка була до початку першого османського періоду.

3. Османський період, який складається з трьох півперіодів. Під час османського правління в Лівії мечеті будувалися в традиційному османському стилі з увагою до деталей і гарного оздоблення, в поєднанні з такими архітектурними деталями як великі куполи, численні арки та високі мінарети. Це також включало продумане відповідно кліматичних особливостей використання світла та вентиляції всередині мечетей, а також чудовий дизайн інтер'єру, який включав ніші, кафедри та куполи.

Перший османський період (1551-1711 рр.) став свідком внутрішніх потрясінь на політичному та військовому рівнях, коли Лівія вступила у військово-морський конфлікт з Іспанією, Францією, Британією та Голландією, що мало негативний вплив на рівень життя населення, доки Ахмед Ал-Караманлі не очолив народну революцію, яка закінчилася його приходом до влади в 1711 році.

Приклади мечетей того періоду включають мечеть Алатік (Аль-Атік) в Бенгазі (1577 р.), Мечеть Мулая Мухаммеда в Тріполі (1631 р.), мечеть Дархут Паші в Тріполі (1560 р.), і мечеть Мурада Аги в Таджурі (1551 р.), яка на початку свого заснування вважалася військовою фортецею з точки зору планування та функціональності.

В африканському регіоні було відомо про подвійне використання функцій мечетей, і є докази цього: наприклад, мечеть Таджидит на туніському острові Джерба, а також Сус і Монастір.

Ці умови війни вимагали поширення типу мечеті, які називаються мечетями Аль-Рабат або охоронні, мечеті-твердині. Ці мечеті відігравали важливу роль під час воєн, тому вони є доповненням структури міської тканини.

Їх роль полягала в наданні захисту населенню, саме таку роль виконувала за потреби мечеть Мурада Аги.

Другий османський період (період Караманлі) (1711-1835 р.) – період відносної стабільності після того, як сім'я Караманлі взяла владу, але незабаром після смерті Ахмеда Паші Ал-Караманлі, засновника сім'ї Караманлі, знову спалахнув хаос і внутрішні конфлікти поширювалися через взяття влади, люди повстали проти правлячої родини.

Плани мечетей у цей період відрізнялися від мечетей попередніх періодів. При збереженні домінування османського архітектурного стилю, спостерігався вплив архітектури Європи і Візантії, що було характерне і для Туреччини. Серед найвидатніших мечетей того періоду була мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі (1736 р.), розташована в старому місті Тріполі, мечеть Боклаз в місті Бенгазі (1740 р.), яка була перебудована в 1882 р. н.е., яка має останній мінарет османського стилю в Лівії, і мечеть Мустафи Гурджі, яка була побудована в пізній період Караманлі в 1834 р. і в якій помітно нашарування європейської архітектури на османську архітектуру.

Третій османський період 1835-1911 рр. не позначився жодними змінами у планах мечетей, оскільки османський стиль продовжував переважати. Серед мечетей, які були побудовані в цей період, була мечеть Мізран у Тріполі (1880 р.). Кількість нових мечетей різно змершується.

Період італійської окупації 1911-1949 рр. вважається одним із найгірших історичних періодів в історії Лівії, оскільки ставлення окупантів до мечетей було вкрай негативне, особливо під час Першої та Другої світових воєн, в цей період жодна мечеть не була побудована або відреставрована.

У сучасну епоху в нових мечетях Лівії застосовують елементи сучасного дизайну з ісламськими елементами і традиційним арабським стилем, відбудовуються історичні мечеті. Іноді нові мечеті зводяться на руїнах старих мечетей або біля них.

Можна класифікувати історичні мечеті за іншими визначальними ознаками, наприклад, класифікувати типи планів за наявністю куполів.

Існує кілька типів планів лівійських мечетей з куполами. Автор дослідження згрупував мечеті за двома визначальними ознаками – тип плану і кількість куполів.

Тип 1. Мечеті арабського типу з прямокутним планом і центральним куполом, що покриває головний двір. Міхраб розташований у стіні кібли. Прикладами є мечеть Масджид Аль-Паша в Аль-Хомс і Стара (Велика) мечеть в Бенгазі.

Тип 2. Мечеті з квадратним планом і центральним куполом, який перекриває центральну частину. Прикладами є мечеть Сіді Ахмеда Аль-Маргані та мечеть Аль-Макні.

Тип 3. Мечеті з різними типами планів і з більш ніж одним куполом. Деякі лівійські мечеті містять більше одного купола, оскільки можуть бути додаткові бічні куполи, що перекривають певні зони всередині мечеті, наприклад, в мечеті Аль-Нака, мечеті Аль-Харуба та Великій мечеті у Дерні.

Тип 4. Мечеті османського типу з різними типами планів і з багатьма куполами.

Деякі мечеті демонструють вплив османського стилю в своєму дизайні з характерними куполами та високим мінаретом, наприклад, мечеть Зауя Амура, мечеть Сіді Салем Аль-Машат, мечеть Кеттані та мечеть Буклаз [127, с 577-633].

Ці об'ємно-конструктивні і планувальні схеми змінюються залежно від часу, місця та місцевих культурних впливів. Мечеті в Лівії поєднують місцеві та ісламські елементи та відображають багатство та різноманітність архітектури і дизайну.

У Лівії є багато типів османських мечетей: мечеті з одним куполом, мечеті з чотирма куполами та мечеті з дев'ятьма і більше куполами. Що стосується мечетей з асиметричними куполами або з центральним планом, їх першозразок можна визначити як походження з Анатолії [105].

Однокупольні мечеті - це мечеті Саяла, Грегоріанська мечеть, мечеті Аль-Баша, Сіді Аль-Маргані і Амора Мухаммеда Флеманка. Зафіксовані

об'єкти є найдавнішими відомими типами однокупольних мечетей на теренах Лівії і вони мають великі куполи, кожен з яких близько 7,5 метрів у діаметрі. Мечеть Саяла була побудована в 1327 році хіджри, а Грегоріанську мечеть можна віднести до вісімнадцятого століття. Вона покрита двома великими куполами. Мечеть Сіді Аль-Маргані була побудована в 1820 році і має великий купол з діаметром близько 8,5 м. Найбільшим куполом серед усіх лівійських мечетей є купол мечеті Аль-Баша в місті Аль-Хомс, яка також була побудована в кінці дев'ятнадцятого або на початку двадцятого століття. Діаметр цього купола становить близько 11,70 метрів.

Тип центральної купольної мечеті характеризується наявністю великого купола в центрі, який перекриває головну молитовну залу. Цей купол вважається характерним і помітним елементом архітектури, і може містити складні геометричні прикраси та вітражі у вікнах.

Тип двокупольної мечеті характеризується наявністю двох куполів, одного над головною молитовною залою, а іншого на мінареті. Цей прийом додає мечеті унікальної естетики.

Акцент на центральній частині молитовної зали з використанням великого домінуючого купола та інших менших подібних куполів надає динамізм будівлі, як у випадку з османськими султанськими мечетями, побудованими в Анатолії та в Стамбулі. Архітектурні прийоми і прийоми планування цих султанських мечетей поширені в багатьох різних регіонах Алжиру, Тунісу, Лівії та Єгипту, що доводить джерело впливу та натхнення.

Друга визначальна ознака: наявність внутрішнього двору. Деякі османські мечеті мають внутрішній двір, оточений головним молитовним залом і невеликими храмами. Це створює відкриті молитовні зони та дозволяє збиратися та спілкуватися (Рис.3.12).

мечеть Мурада Аги (1551р.) м. Тріполі

мечеть Аль-Атік Бенгазі (1577 р.) м. Бенгазі

мечеть Аль-Атік м. Дерна (1663 р.)

Мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі в м.Тріполі (1736 р.)

мечеть Гурджі м. Тріполі (1834 р.)

мечеть Мізран м. Тріполі (1880 р.)

Рис 3.12. Рішення внутрішніх двориків мечетей Лівії

Однією з найвідоміших мечетей, на яку вплинула європейська архітектура, є мечеть Мустафи Гурджі, яка була побудована в 1834 році. Вона побудована на ділянці майже квадратної форми і має двома головних фасади. На стіні цих двох фасадів ззовні ми знаходимо два головних входи до мечеті, а також вхід до святині [128, с 4].

Що стосується двору мечеті, то він включає в себе багато складових компонентів мечеті, таких як ванні кімнати, місця для омовіння віруючих і місце, на якому був похований Мустафа Гурджі. Серед компонентів внутрішнього двору є циліндричний мінарет, який піднімається приблизно на 25 метрів над підлогою мечеті. Він має чудовий архітектурний та художній характер, увінчаний двома балконами різного розміру та оздобленими мармуром, має пірамідальне завершення. Мінарет цієї мечеті є одним із найвидатніших і найкрасивіших мінаретів стародавніх мечетей Тріполі, з особливим і самобутнім характером. Простір зали молитви має дев'ять довгих мармурових колон оновленого тосканського типу, увінчаних п'ятнадцятьма куполами з арочними вигинами, що перемежуються з багатьма прикрасами. Малюнки та вірші Корану написані стародавнім андалузьким письмом. Посередині молитовної зали знаходиться міхраб, а поруч з ним – кафедра-мінбар, зроблена з мармуру та прикрашена інкрустованими мармуровими прикрасами в багатьох кольорів, що представляють різні рослинні елементи. Стіни зали прикрашені мармуровими декораціями з різних видів рослин, квітів, геометричних фігур.

Третя визначальна ознака: однофункціональність чи багатофункціональність мечеті. Деякі османські мечеті можуть мати кілька будівель, які включають мечеть, а також інші навчальні заклади чи соціальні служби.

3.3. Основні елементи лівійської мечеті і їх форми

Ісламська архітектура - це архітектура, яка виражає самобутність і культурне розмаїття в межах канону. На цю архітектуру вплинули художні та архітектурні школи, що передували їй у країнах поширення ісламу, такі як візантійська, перська та коптська, наприклад, використання куполів, арок і колон, які були поширені у візантійській та римській архітектурі і застосовувались при будівництві мечетей, палаців і громадських будівель. Поступово ісламська архітектура доповнилась мінаретом і міхрабом як додатковими елементами до основних елементів мечеті, але вона також досягла успіху у формулюванні власного стилю та розвитку свого архітектурного та декоративного словника, натхненного ісламськими цінностями та принципами.

3.3.1. Розпланування молитовної зали (мусалла)

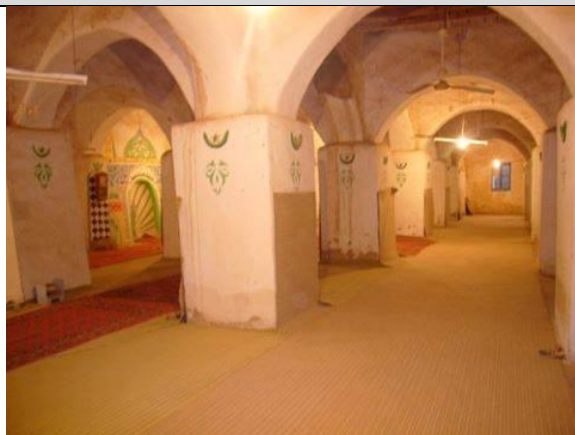
Молитовна зала є головним елементом дизайну мечеті (Рис.3.13). Вона вважається основним місцем, де збираються віруючі для виконання п'яти щоденних молитов та інших релігійних ритуалів, де віруючі стоять, звернуті обличчям до Кіблі. Молитовна зала у різних мечетях має схожий набір архітектурних елементів, таких як кафедра, міхраб, колони, арки, куполи, а також прикраси та написи, які представляють основну частину ісламської ідентичності та підкреслюють культурні особливості та національну самосвідомість.

Можна сказати, що ісламська архітектура в Лівії не відрізняється від інших архітектурних шкіл у сусідніх країнах, більшою мірою така схожість існує з Тунісом, менше – з Алжиром та Марокко. В Лівії зустрічаються два типи молитовних зал: традиційні арабські мечеті з куполами та мечеті в османському стилі.

Традиційна арабська мечеть

мечеть Аль-Нака (643 р.)

мечеть Мурзук (884 р .)

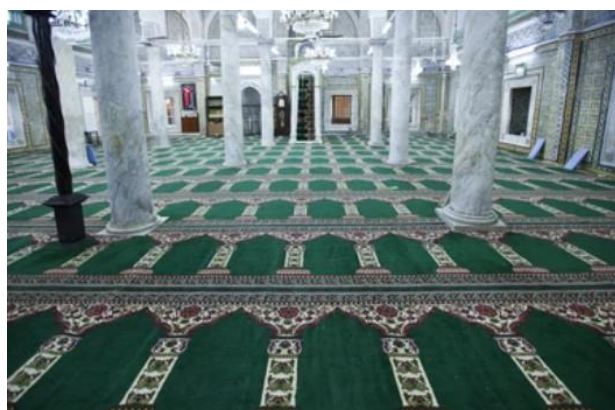
Мечеть в османському стилі

Мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі (1736 р.)

Мечеть Мурада Аги (1551 р.)

мечеть Гурджі (1834 р.)

Мечеть Мізрань (Нова мечеть) (1880 р.)

Рис.3.13. Приклади молитовного залу (мусалла) у лівійських мечетях

Молитовна зала за типом традиційної арабської мечеті зазвичай має форму довгого прямокутника, а ряди віруючих спрямовані до міхрабу, який вказує на Кіблу (Мекку) і вважається найсвятішим місцем у залі. Стіни декоровані арабською каліграфією, складними геометричними фігурами та ісламськими декоративними візерунками, такими як арабески та мозаїка. Застосована конструктивна схема з колонами, тому такий тип мечеті називається колонним або багатоколонним. Часто мечеті арабського типу недостатньо освітлені для створення молитовного настрою.

Що стосується мечетей в османському стилі, то вони відрізняються унікальним і красивим дизайном, і молитовна зала в цих мечетях включає багато елементів, які відображають розкіш і елегантність османської архітектури. Ось деякі особливості молитовних зал, які можна знайти в мечетях в османському стилі:

1. Купол мечеті: є великий осьовий купол, відомий як «Купол мечеті», який підтримується декоративними внутрішніми колонами. Купол мечеті є частиною основної архітектури та створює відчуття піднесеності до неба.

2. Прикраси та написи: стіни, колони та куполи молитовної зали відрізняються традиційними арабськими прикрасами та складними написами. Ці прикраси сприяють підкресленню художньої краси та посиленню духовної атмосфери всередині мечеті.

3. Освітлювальні прилади: освітлювальні прилади в мечетях в османському стилі розроблені відповідно до унікального декору та величності атмосфери, оскільки є м'яке освітлення, придатне для споглядання та молитви.

Це деякі загальні риси молитовних будинків у лівійських мечетях, і слід зазначити, що дизайн може відрізнитися в залежності від мечеті, географічного розташування та місцевої культури (Рис.3.13).

Таким чином, просторовий поділ і об'ємний розподіл лівійської мечеті виглядає як вдале архітектурне досягнення, покликане створити місце, в якому поєднуються індивідуальна молитва та групова молитва.

Можна вважати, що османська мечеть, з її великим центральним куполом, символізує ідеали, до яких прагнула турецька держава в той час, а також її центральну систему та її строгість, яка швидко стала надзвичайно міцною.

3.3.2 Типи куполів, склепінь, арок лівійських мечетей

Купол мечетей, у тому числі в Лівії, має архітектурне та символічне значення. В архітектурному плані він допомагає створити просторий та візуально вражаючий внутрішній простір. Символічно купол уособлює небесне склепіння та служить візуальним нагадуванням про небесний світ. Використання куполів у мечетях має історичне коріння в ісламській архітектурі, натхненній впливом Візантії та Персії. Прийняття купола можна простежити до раннього ісламського періоду, і з часом він став відмінною рисою архітектури мечетей.

Ісламська архітектура включає різні типи куполів, кожен з яких сприяє естетичній та структурній різноманітності мечетей та інших ісламських будівель. Деякі поширені типи куполів в ісламській архітектурі включають:

1. Цибулевий купол: він характеризується своєю опуклою та звуженою формою, і часто асоціюється з перською та середньоазіатською архітектурою.
2. Купол на колонах: він підтримується серією колон, розташованих у сітці, створюючи простору відкрити площу для молитви під куполом.
3. Ребристий купол: має ребра або арки, що виходять радіально від центральної точки, додаючи структурну підтримку та декоративні елементи.
4. Грибовидний купол: він нагадує форму гриба, має широкий та круглий капелюшок.
5. Рифлений купол: він відображає вертикальні канавки або канавки на поверхні, покращуючи як естетику, так і структурну цілісність.
6. Підвісний купол: він заснований на трикутниках-пандативах, які забезпечують перехід від квадратного плану до круглого куполу.

7. Напівсферичний купол: має напівсферичну або напівкруглу форму і є поширеним у багатьох мечетях та ісламських спорудах.

8. Купол Muqarnas: він містить складний muqarnas, різновид декоративного карниза, що створює тривимірний візерунок у вигляді стільників.

Ці типи куполів зустрічаються в різних регіонах, на які вплинула ісламська архітектура, демонструючи багате розмаїття ісламських архітектурних традицій.

Аналізуючи мечеті Лівії, можна сказати, що типами куполів є:

1) малі напівкруглі куполи, такі як в мечеті Аль-Нака в 643 р., котра має 42 невеликих куполи, і в мечеті Аль-Атік у Дерні в 1670 р., яка була перекрита 42 куполами в стилі Аглабідів, з геометричними арками. Купол підтримується тридцятьма полірованими алебастровими колонами, що оточують його чотири кути. Його діаметр коливається від 3,30 до 3,60 м. У перехідних областях він спирається на кутові вигини, що є результатом паралельних і пересічних нижніх частин арок. Він простий і повністю позбавлений отворів та будь-якого оздоблення;

2) конічні куполи, наприклад, в мечеті Алатік (Аль-Атік) в Авджілі (666 р.), яка була покрита 42 конічними куполами.

3) напівкруглий купол, як в мечеті Сіді-Салем Аль-Машат (1439 р.), де куполи, які охоплюють молитовну залу із цією додатковою частиною, були підняті кутовими кривими, які трансформували квадратний план у круглий. Конструктивне навантаження лягало на арки, які несуть колони, і конструктивні елементи, інтегровані в стіни, і інший приклад цього стилю покрівлі наслідує мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі (1736 р.), яка перекрита напівкруглими куполами, яких 25, 2 з яких вищі за інші. Вони підняті на кутових кривих, які перетворюють квадратний план на рівні землі на восьмикутний план, що складається з восьми сторін, на яких спираються два куполи. Вони прикрашені борозенками, які надають їм багатокутного характеру, тоді як решта куполів мечеті були підняті на парусах-пандативах,

на напівкруглих арках і колонах. Так само мечеть Мустафи Гурджі (1834 р.) мала молитовний зал, покритий 16 напівкруглими куполами, 4 з яких були вище за інші на рівні свого даху, і перші 3 з них визначали розташування елементів зали молитви (амвон, міхраб, павільйон);

4) поздовжні склепіння: мечеть Мурада Аги (1551 р.) перекрита 6 паралельними поздовжніми склепіннями напівциліндричної форми;

5) сферичні куполи, такі як в мечеті Махмуда аль-Хазіндара (1680 р.), яка була перекрита 4 сферичними куполами, піднятими на парусах-пандативах, що спиралися на напівкруглі арки, підтримувані колонами, і в мечеті Мухаммеда Паші (Шайеб аль-Айн) (1687-1701 рр.), яка була перекрита 16 невеликими чвертькруглими куполами, що перекривали молитовну залу, яка була побудована під час правління засновника мечеті. Ці куполи залежать від свого структурного навантаження пандативи, підтримувані арками та колонами.

В мечеті Даргута Паші (1560 р.) зала була перекрита тридцятьма двома куполами, що спиралися на перевернуті сферичні трикутники, а куполи, які охоплюють центральну зону, однакові за діаметром, оскільки діаметр кожного досягав у тому числі 2,50 м, тоді як куполи покриття з двох сторін відрізнялося, досягаючи 3,50 м у діаметрі.

Це свідчить про розмаїття прийомів перекриттів (Рис.3.14, 3.15).

Аналізуюючи прийоми застосування куполів в мечетях Лівії, помітно сильний вплив місцевих природно-кліматичних умов, зокрема, пустельного клімату. Куполам надають форму, яка максимально забезпечує комфортний клімат всередині мечеті і відсутність перегріву. З цієї ж причини в мечетях Лівії мало віконних прорізів.

Купольні форми	
Маленькі куполи	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; margin-top: 5px;"> Мечеть Аль-Нака м.Тріполі Мечеть Аль-Атік м.Дерна </div>
Конічні куполи	 <p data-bbox="762 1099 1090 1128" style="text-align: center;">мечеть Алатік м. Авджіла</p>
Напівкруглий купол	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p data-bbox="655 1487 1193 1547" style="text-align: center;">Мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі м.Тріполі джерело. Гаспаре Мессана, 1977, стор. 165</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; margin-top: 10px;"> </div> <p data-bbox="772 1921 1078 1955" style="text-align: center;">Мечеть Гурджі м.Тріполі</p>

Рис.3.14. Типи куполів в лівійських мечетях

Поздовжні склепіння	Купольні форми	
	 <p data-bbox="746 819 1098 846" style="text-align: center;">Мечеть Мурада Аги м.Тріполі</p>	
Сферичні куполи		
	Мечеть Мухаммеда Паші Шайб Аль-Айн, м.Тріполі	Мечеть Даргут -паші м.Тріполі
Центральний напівсферичний купол	 <p data-bbox="539 1928 735 1955" style="text-align: center;">Мечеть Мізан</p>	 <p data-bbox="975 1928 1361 1955" style="text-align: center;">Мечеть Аль-Паша в м. Аль-Хумс</p>

Рис 3.15. Приклади купольних форм у лівійських мечетях

б) центральний напівсферичний купол схожий на мечеть Мізран (1880 р.) та мечеть Паші в Аль-Хумсі, яка була побудована наприкінці дев'ятнадцятого століття, де дах мечеті покритий єдиним куполом, піднятим на кутових кутах, а стеля молитовного залу в мечеті Османа Паші (1653 р.) покрита куполом, який спирається на чотири кутові вигини і має восьмикутну горловину (рис. 3.15).

Арки вважаються одним із важливих архітектурних елементів ісламської архітектури. На додаток до архітектурної мети, яка полягає в підтримці стель, розподілі коридорів і зменшенні навантаження і тиску стін, арки мали ще одну естетичну роль, яка полягає в додаванні декоративного та естетичного простору різним будівлям, тому існує багато форм і типів арок.

Вона була відома як архітектурний елемент ще до ісламу та використовувалася в доісламські епохи в усіх типах будівель - релігійних, цивільних чи військових. Потім вона увійшла як важливий архітектурний елемент у складові ісламської архітектури [130].

Що стосується мусульманських архітекторів, то вони розробили різні типи стрільчастих і півциркульних арок, арок у формі підкови та тих, що приймають форму літери S.

Вони надавали аркам одночасно інженерну та естетичну функцію, і вони використовували ці арки в мечетях і палацах. В Іспанії в епоху ісламу поширились арки, які приймають форму підкови і розміщуються на стилізованих колонах, створюючи чудовий ефект [131].

Арки використовувалися в ісламській архітектурі в різних формах. Півциркульна арка використовувалася, наприклад, у Каср аль-Хайр аль-Шарафі в епоху Омейядів, коли вона набула широкого поширення. Її використовували в архітектурі османської епохи в Єгипті, наприклад, у Мечеті Мухаммеда Алі в Цитаделі. Що стосується стрільчастої арки, незалежно від того, була вона двоцентрова чи чотирицентрова, або така, що закінчувалася

прямою лінією, вона широко використовувалася в арках вікон і дверей, а також у нішах.

В мечеті Аль-Нака арки в молитовному залі чи міхрабі, а також двері мають не декоровану півциркульну форму, яка набула поширення у той період і який відрізняє цей тип традиційних мечетей.

Так само молитовний зал у старовинній мечеті Мурзук має такий же тип півциркульних арок.

У молитовній залі в стародавній мечеті на періоді розквіту ісламської архітектури Лівії застосовували півциркульні арки, позбавлені прикрас, за винятком деяких прикрас і написів, які, ймовірно, були присутні та зникли.

Молитовна зала у стародавній мечеті Гхадамес має в своїй конструкції систему з півциркульних арок, але арки, що з'єднують колони, дещо відрізняються від арок, що з'єднують колони, стіну кібли та паралельну їй стіну, оскільки вони більш витягнуті по горизонталі та вертикалі. Так само арка міхраба має півциркульну форму.

2. Арки мечетей періоду Аббасидів і Фатімідів.

В мечеті Сіді-Салем Аль-Машат у Тріполі арки молитовної зали мають півциркульну форму і позбавлені декору. Арки, які використовуються в дверях і вікнах, півциркульні, арка міхраба також півциркульної форми.

В мечеті Абд аль-Ваххаб аль-Каїсі в Тріполі арки молитовної зали півциркульні, позбавлені будь-якої обшивки та декору. Що стосується дверних арок, то вони мають форму мавританської підкови. Так само віконні отвори в куполі мають форму підкови, але більш витягнуті по вертикалі.

3. Арки мечетей першого османського періоду.

В молитовній залі мечеті Мурад-Ага в Тріполі арки мають форму мавританської підкови, більш витягнутої по вертикалі, арка спирається на колони без декору.

Що стосується арок між опорними колонами на стіні кібли і паралельній стіні, вони мають форму півколау, і арка міхраба також має форму більшої

підкови, вона вертикально витягнута, що стосується віконних арок, то вони параболічні.

Входи прикрашені двома типами арок у формі підкови і прикрашених вінчанням з білого каменю. Мінарет прикрашений фальшивими арками у формі мавританської підкови, над віконними отворами в верхній частині.

В мечеті Даргут Паші арки в молитовній залі мають подвійну півциркульну форму, спираючись на колони різного розміру та форми, що містять прикраси та написи на їхніх нижніх гранях.

Міхраб має напівкруглу арку з ісламськими написами та прикрасами на ньому. Вікна прикрашені фальшивими арками.

Входи в мечеть півциркульні, один з них має традиційну півциркульну арку, покриту мармуровим каменем, прикрашеним трьома видами квітів, а інші двері у вигляді підковоподібної мавританської арки, витягнутої по вертикалі.

Молитовна зала стародавньої мечеті Бенгазі має півциркульні арки, а міхраб має подвійну півциркульну арку, прикрашену двома невеликими колонами, декором та віршами з Корану.

В стародавній мечеті в Дерні арки, які використовуються в молитовній залі, мають традиційну півциркульну форму, вони обличковані мармуром, розділеним між своїми частинами невеликими порожнинами.

Міхраб оздоблений підковоподібною аркою мавританського типу, також обличкованою мармуром, яка є мавританський тип.

Що стосується арок дверей і вікон, то вони також півциркульні, але з меншою стрілою підйому.

4. Арки мечетей другого османського періоду (Караманлійський період).

В мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі арки молитовної зали мають традиційну півциркульну форму, прикрашені декором, а арка міхрабу має форму загостреної підкови мавританського типу, прикрашеної двома

мармуровими колонами на кожному кінці та обличкована кольоровим мармуром і прикрашена геометричним декором.

Арки входів в мечеть мають форму мавританської підкови. Фасади мінарету прикрашають фальшиві арки.

В мечеті Мустафи Гурджі арки молитовної зали півциркульні, прикрашені різьбленням і декором та підтримуються колонами, обличкованими мармуром. Міхраб у вигляді підковоподібної арки мавританського типу, прикрашеної двома мармуровими колонами на кожному кінці, обличкованої мармуром і прикрашеної геометричним декором. Що стосується вхідних арок, то вони також мають форму підкови. Балкони мінарету прикрашені невеликими півциркульними арками. Мечеть Гурджі вважається ще однією копією мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі.

5. Арки мечетей третього османського періоду.

Мізанська мечеть має арку міхрабу традиційного півциркульного типу, обличковану мармуром, а арки вікон і дверей також півциркульні.

Дивлячись на типи арок, які використовувалися в лівійських мечетях, їх можна звести до кількох (5) основних форм (Рис 3.16), і розвиток форм і типів арок у Лівії можна простежити в різні періоди, кожен відповідно до архітектурного стилю мечеті та міста.

В мечетях Лівії зустрічаються півциркульні, стрільчасті, параболічні, підковоподібні мавританські двох типів, багатолопастеві та віялоподібні арки.

Аналізуючи типи арок в мечетях Лівії, можна помітити, що особливого поширення набули півциркульні і підковоподібні арки з різними модифікаціями. Інші типи арок хоча і мали місце, проте застосовувались не так широко. Як видно на кресленнях прикладів арок різних мечетей, в півциркульних арках було багато варіацій з висотою стріли підйому, Арки могли бути витягнутими по вертикалі і приземкуватими, з наближенням до сегментної форми. Модифікації підковоподібної арки не так помітні.

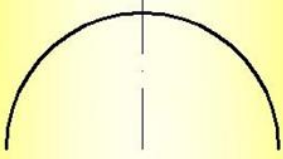
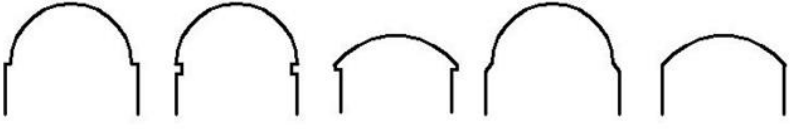
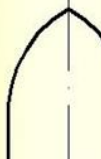
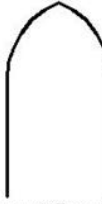
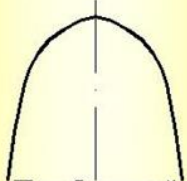

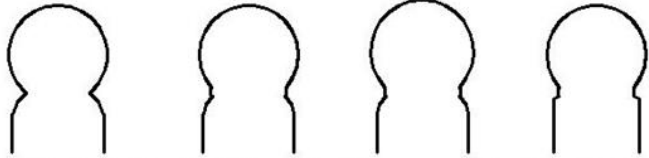

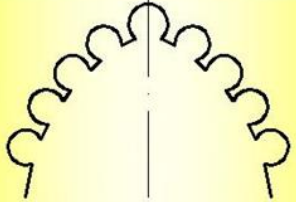

основні типи	Типи мечетей Лівії
 <p data-bbox="304 504 491 533">Півциркульний</p>	 <p data-bbox="603 504 735 539">Мечеть аль-нака М. Тріноні</p> <p data-bbox="767 504 900 539">Мечеть аль-нака М. Тріноні</p> <p data-bbox="932 504 1064 539">Мечеть аль-атік М. мурузук</p> <p data-bbox="1096 504 1228 539">Мечеть аль-атік М. дерна</p> <p data-bbox="1260 504 1393 539">Мечеть аль-атік М. дерна</p>
 <p data-bbox="316 768 464 797">Стрільчастий</p>	 <p data-bbox="659 768 922 797">Мечеть аль-атік Бенгазі М. Бенгазі</p>
 <p data-bbox="312 992 483 1021">Параболічний</p>	 <p data-bbox="691 992 903 1014">Мечеть аль-атік М. ауджана</p> <p data-bbox="935 992 1147 1014">Мечеть Мізрабь М. Тріноні</p>
 <p data-bbox="233 1238 568 1267">Підковоподібний мавританський</p>	 <p data-bbox="608 1223 783 1258">Мечеть Габд Аль-Вахаб Аль-Каїсі М. Тріноні</p> <p data-bbox="815 1223 991 1258">Мечеть Мурада Аги М. Тріноні</p> <p data-bbox="1007 1223 1182 1258">Мечеть даругнаші М. Тріноні</p> <p data-bbox="1198 1223 1374 1258">Мечеть Ахмеда-паші Караманови М. Тріноні</p>
 <p data-bbox="233 1462 568 1491">Стрільчастий підковоподібний мавританський</p>	 <p data-bbox="603 1462 842 1491">Мечеть Мурада Аги М. Тріноні</p> <p data-bbox="882 1462 1090 1491">Мечеть Гуражі М. Тріноні</p>
 <p data-bbox="296 1709 496 1738">Багатолопастевий</p>	
 <p data-bbox="312 1933 480 1962">Віялоподібний</p>	

Рис 3.16 Приклади форм арок у лівійських мечетях

3.3.3. Декоративне оздоблення мечетей

На початку виникнення мечетей мінарет, купол і міхраб не були складовими характерними елементами архітектури мечеті, але давні ісламські будівельники розуміли, що архітектура мечеті є вираженням всесвіту в мініатюрній формі, тому вони передбачили в структурі мечеті міхраб, аби показати напрямок на Мекку. Після цього архітектори, будівельники та митці почали впроваджувати інновації в релігійних і цивільних будівлях, таких як мечеть Омейядів у Сирії, мечеть Керман в Ірані, мечеть Кордови в Андалусії та Купол Скелі в Палестині. Таким чином ці традиції поширювалися від країни до країни, популяризуючи кращі традиції ісламської архітектури і мистецтва.

Традиційно ісламські архітектурні традиції Лівії полягали в будівництві більш простої, у порівнянні з мечетями Туреччини, мечеті, позбавленої оздоблення. Це явище спостерігається в більшості мечетей, які були побудовані в Лівії до або під час Османського періоду.

Міхраб є знаковим канонічним елементом мечеті (Рис.3.17). Слід сказати, що в Лівії та інших ісламських країнах чим багатша мечеть в оздобленні, тим більш розкішно декорувався міхраб, в тому числі і з погляду майстерності оздоблення. Міхраби османського періоду в мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі, яка була побудована в період Караманлі, і мечеті Мустафи Гурджі, яка була побудована на початку пізнього османського періоду, вважаються найкращими зразками форми і оздоблення міхраба в лівійській мечеті [129, с 97].

Навіть у традиційних і небагато прикрашених мечетях міхраб являє собою напівкруглу западину з двома невеликими колонами збоку (рідко однакової форми), над якими розташовані дві капітелі (винайдені недосконалим чином або запозичені з однієї з археологічних руїн) і увінчані

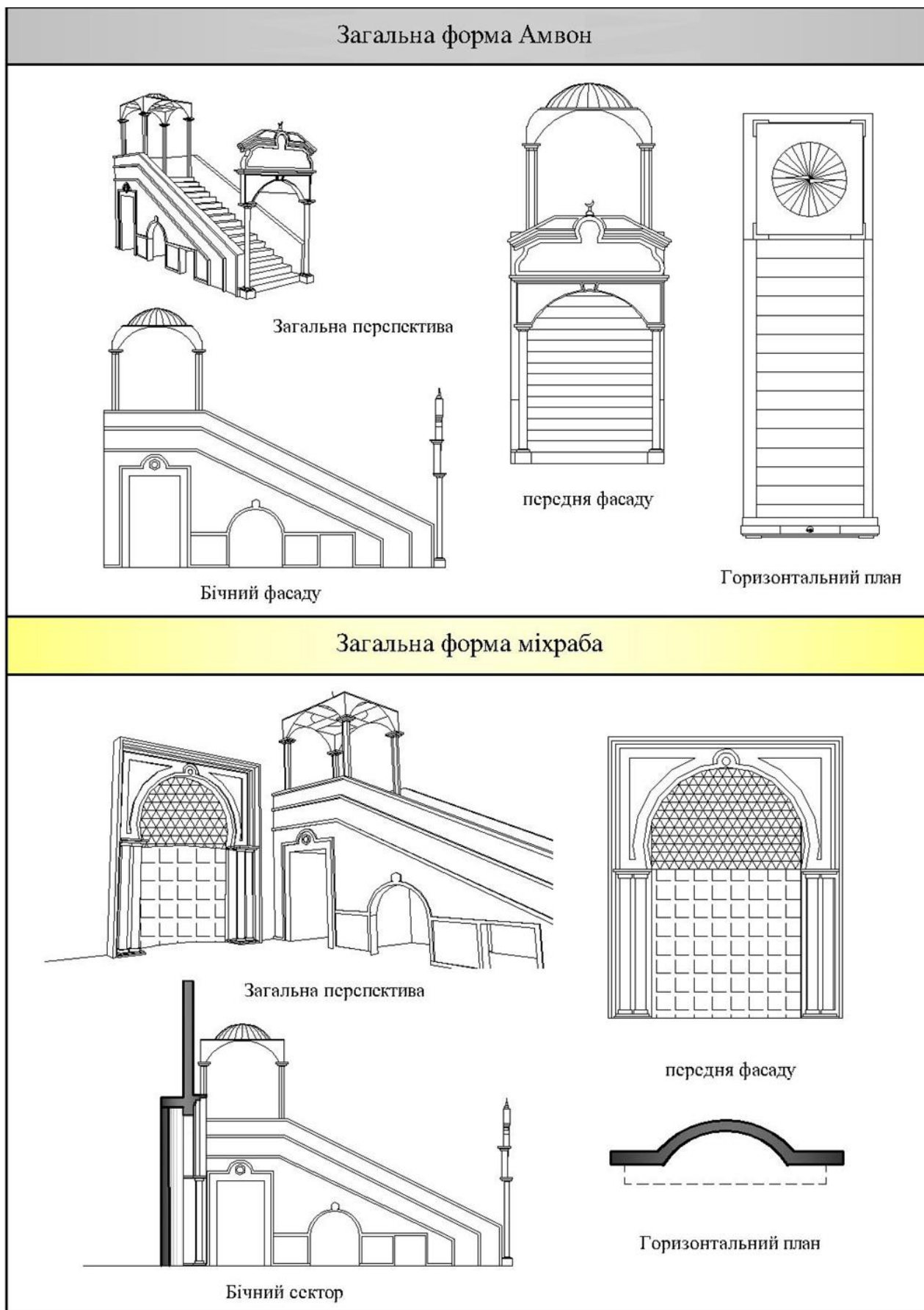

Рис. 3.17. Типи мін барів-кафедр проповідей імама у лівійських мечетях

півциркульною, стрільчастою або підковоподібною аркою. Поглиблення зазвичай перекриває чвертьсферичний купол, і всі ці елементи часто фарбують шаром фарби, що надає їм естетичного вигляду.

Форма міхрабу та застосовані в ньому матеріали часто відображають майстерність і художні традиції регіону, в якому розташована мечеть.

Нижче наведені деякі типи міхраба в лівійських мечетях.

Мечеть Ахмеда-паші Аль-Караманлі в Тріполі, побудована в 1738 р. має міхраб зі стрільчастою аркою і мармуровим каркасом. Міхраб прикрашений рослинним і геометричним візерунком і увінчаний написом арабською каліграфією.

Мечеть Аль-Наср в Гадамесі, побудована в XIV столітті, має міхраб з аркою у формі підкови і дерев'яним каркасом. Міхраб розписаний червоно-білими смугами, увінчаний маленьким віконцем.

Стародавня мечеть Дерни має арку міхрабу у формі підкови. Арка спирається на дві вапнякові колони, кожна з яких має капітель в марокканському стилі, прикрашену листям рослин, дуже схожу на композитну римську капітель. Фасад міхрабу оточений декорованою прямокутною рамою з вапняку.

Мечеть Мустафи Гурджі в Тріполі має міхраб із загостреною аркою та мармуровим каркасом, з двома мармуровими колонами з кожного боку міхрабу, міхраб прикрашений мармуровими плитками з різних видів рослин, квітів і геометричних форм.

Мінбар-кафедра завжди розташована праворуч від міхраба і часто закінчується вгорі куполом, має короткі і круті сходи, а іноді сходам передуює ніша обмежених розмірів, але декорована. З вершини кафедри проповідник виголошує дві свої проповіді, які включають вірші зі Священного Корану, деякі благородні пророчі хадиси, проповіді та молитви про перемогу та керівництво для глави держави.

Спочатку мінбар був розташований лише в головних мечетях, але в даний час, з поширенням і розширенням міст і збільшенням їх населення, багато мечетей були забезпечені кафедрами, щоб час від часу ритуал п'ятничної молитви міг бути у своєму просторі, і можна сказати, що мистецьке оздоблення мінбару відповідає декоруванню мечеті [129, с 98].

Мінбари, як правило, зроблені з цегли та покриті алебастром, керамікою, гіпсовими шарами тощо. Однак багато з них, особливо в простих традиційних мечетях, були зроблені з дерева, і здається очевидним, що вони були додані у більш пізній час до цих мечетей, і в цьому випадку їх виготовлення не є досконалим, оскільки вони пофарбовані зеленою фарбою, як міхраб.

Назвемо деякі типи та форми мінбарів у лівійських мечетях.

В Старій мечеті у Дерні мінбар складається з павільйону висотою 1,60 м і шириною 80 см, якому передує одна сходинка. У середині павільйону знаходиться дверний отвір з аркою у формі підкови. Арка прикрашена геометричним декором у вигляді напівкруглих арок. Нижні частини арки прикрашені військовим декором. Над аркою дверей - дерев'яна інкрустація с написами, над цим написом декоративне оздоблення. Павільйон завершується групою мерлонів і конічним верхом. Дві лопатки кафедри прикрашені вишуканим геометричним орнаментом, а поручень - геометричними орнаментами, виконаними методом напису.

В мечеті Мустафи Гурджі мінбар був виготовлений з мармуру та прикрашений мармуровими декораціями, інкрустованими багатьма кольорами, що представляють різні рослинні елементи, стіни були прикрашені мармуровими декораціями з різних видів рослин, квітів і геометричних фігур.

В мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі мінбар з мармуру і складається зі сходів з 11 сходинками. У передній частині сходів знаходяться дві мармурові колони з капітелями, увінчаними напівкруглою аркою, прикрашеною написами, прикрасами та ісламським письмом. у верхній частині кафедри є чотири невеликі мармурові колони, на яких спирається декоративний мідний купол (рис. 3.17).

Що стосується мінбару мечеті Аль-Харуба в Тріполі, то він мав подвійну башту і завершувався у своїй верхній частині чотирма невеликими колонами та арками і куполом. Тут також в декорі домінує рослинний орнамент.

Специфічним канонічним елементом є сеїда. Седда - це платформа, на якій займаються читанням Священного Корану, і в Лівії вона є рідкістю. Найвідомішою є седда мечеті Гурджі. Деякі інші мечеті мають простий балкон з видом на молитовну залу, яка замінює седду. Що стосується седди мечеті Гурджі, то в її основі лежать чотири тонкі колони, кожна з яких висотою три метри і покриті власним дахом.

Більшість мармурових колон в інтер'єрах мають місцеве походження за винятком колон найвідоміших мечетей (Мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі та Мечеть Гурджі). Колони часто видаляли з деяких римських будівель і ділили на дві або три частини, так що з кожної римської колони можна було отримати кілька нових, меншої висоти. Наприклад, мечеть Аль-Нака в Тріполі була побудована з шматків колон, кожен з яких не перевищував двох метрів у висоту.

Стародавня мечеть в Дерні через характер розташування арок, які паралельні стіні кібли мала великий вплив на використання колон для підтримки арок, оскільки використовувала колони з циліндричним корпусом, прикрашені капітелями, привезеними з античних будівель, одні з яких були коринфськими, інші іонічними, інші доричними.

Помітною особливістю мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі є її колони, оскільки тут понад сто колон різної форми, розміру та форм капітелей, а також мечеть Мустафи Гурджі, молитовний зал якої складається з дев'яти високих тосканських мармурових колон, увінчаних п'ятнадцятьма куполами.

Молитовна зала мечеті Шайеб Аль-Айн складається з дев'яти колон, увінчаних капітелями з яскравими прикрасами та кольорами. Оскільки всі колони зверху донизу покриті фарбою, важко визначити різновиди їх каменів,

а між однією колоною та іншою височіють круглі арки, які є порожнинами для дванадцяти куполів мечеті.

Що стосується капітелей мечеті Даргут Паші, то вони надзвичайно прості та оригінально оформлені, геометрія звичайна в порівнянні з архітектурою марокканських прийомів декорування.

Як і в інших ісламських країнах, бастардні капітелі використовувалися як основи для колон, але в багатьох інших випадках вони знову використовувалися на належному місці. Тому ми помічаємо в лівійських мечетях багато колон, увінчаних доричними або коринфськими капітелями, на додаток до візантійських капітелей.

Також можна знайти два інших основних типи капітелей ісламського походження, перший з яких називається короною хафсидів. Другий тип називається караманлійською короною внаслідок її появи та поширення під час караманлійського періоду правління 1551-1835 рр., тоді як сучасні капітелі вважаються натхненними оновленим класичним західним стилем, і вона схожа на ті, що знайдені в деяких мечетях Тунісу та Алжиру.

Відзначається, що більшість прикрас, які використовуються в лівійських мечетях, - це вигравіровані гіпсові прикраси з квітковими декоративними елементами, а також вигравіровані кам'яні прикраси та куфічні написи, вигравіровані на камені. Існують також деякі мечеті, які отримали декоративний вигляд, представлений деякими простими прикрасами, такими як використання елемента розетки в арках, які іноді супроводжуються іншою групою маленьких розеток, вигравіровані в рамках, які визначають входи в мечеті та входи в молитовний будинок. В інших випадках арки покриті одноколірними або різнокольоровими фаянсовими плитками.

В інших прикладах оздоблення ніш є відображенням того самого оздоблення входу до молитовного будинку, який розташований на одній осі з міхрабом. Наприклад, однією із найвидатніших прикрас, що використовуються в мечетях Старого міста Триполі, є елемент розетки в арках, він іноді супроводжується іншою групою маленьких розеток, вигравірованих

в рамах, а іноді хвилястий декоративний елемент півмісяця додається до верхівок вхідних арок, а в інших випадках арки вкриваються кахляною плиткою одного або кількох кольорів [129, с 130].

Мусульманські художники і ремісники приділяли велику увагу прикрасі залишків найважливіших культових споруд. Написи турецьких мечетей сельджуцької епохи свідчать про важливість і багатство оздоблення цих мечетей включно з входами.

У Лівії двері мечетей і житлових приміщень були оформлені більш скромно. Здебільшого вони були аркові, оточені рамою, мали арки та декоративні стовпи, вкриті рельєфним різьбленим каменем. Їх дерев'яні віконниці мали геометричні або квіткові малюнки. Ісламські будівлі мають вікна, що виходять на фасади, і дуже рідко ці вікна декоровані.

Особливістю, яка є унікальною для ісламського декору, є те, що його часто виготовляють на плоских панелях (з каменю, штукатурки тощо), потім панелі прикріплюють до найважливіших ділянок або розміщують по всій площі стіни місць для декорування, де можна розрізнити використовувані технічні методи та основні вирази, які прийнято вважати предметом декорування.

Більшість прийомів декорування, що використовуються в Лівії, мають мавританське походження і були розроблені туніськими будівельниками, які працювали в Лівії [129, с 134].

Таким чином, зрозуміло, що застосовані методи були такими, що характеризують країни Арабського Магрибу, а саме: дверні одвірки та квадрати дверей, карнизи тощо, виготовлені з алебастру чи мальтійського мармуру, зазвичай прикрашені висіченими рельєфними візерунками чи гравіюваннями геометричного чи рослинного орнаменту.

Стіни, гіпсові смуги та вигнуті простори також часто покриті перфорованими штукатурними наповнювачами, що є звичайним декоративним прийомом у Тунісі. Також з Тунісу походять різнокольорові

керамічні троянди, якими вкриті цілі стіни, внутрішні чи зовнішні, як у мечеті Ахмеда-паші Аль-Караманлі та мечеті Гурджі.

Якщо конструкція, яку необхідно декорувати, є дерев'яною, її зазвичай різьблять або також розписують червоною, чорною, зеленою та золотою фарбою невеликими паралельними плямами, скоординованими відповідно до вимог основної декоративної теми.

Найпоширеніші основні декоративні теми в Лівії, як і в більшості ісламських країн, поділяються на три основні типи: рослинні, геометричні та каліграфічні.

Орнаменти містять традиційні зображення модифікованих квітів, фруктів і рослин, які часто важко розпізнати. Тема, що повторюється, це стебло, яке росте та перетворюється на гнучкий силует, таким чином малюючи криві та розширюючи штрихи, гілки та листя в різних напрямках або прихована мотузка по всій площині. Її форма та розміри, а також декоративна композиція завершуються цими деревами та вазами, переповненими різновидами квітів, розділеними або з'єднаними між собою як у частині обшивки даху мечеті Гурджі.

Мусульманські митці представили чудові зразки геометричного декору, наприклад, як геометричні прикраси в мечеті Гурджі..

Лівійські мечеті часто характеризуються геометричними прикрасами, відомими як ісламські геометричні візерунки, засновані на математичних принципах. Такі орнаменти прикрашають стіни, стелі та підлоги мечетей. Звичайні геометричні орнаменти включають зірки та шестикутники, переплетені лінії.

Специфічною формою декору є лінійні тексти. Гравіровані письмена з самого початку довели свою присутність в ісламських країнах як декоративний елемент і увійшли в мистецтво каліграфії, яка досягла рівня самостійного мистецтва.

Каліграфи розробили кілька способів малювання арабського алфавіту, деякі з яких досягли високого рівня елегантності (мекканське письмо, первісний куфічний, процвітаючий куфічний, і Тулут).

Є багато прикладів каліграфічного оформлення куфічних літер у Лівії, особливо в письмі Тулут, яке люблять турки.

Каліграфічні прикраси в лівійських мечетях часто включають складні лінії та арабески. Арабська каліграфія з її елегантним почерком часто використовується для відображення віршів з Корану або інших релігійних текстів.

Крім того, арабескові візерунки містять лінії, що плавно переплітаються, створюючи вишукані лінійні малюнки на стінах, арках і куполах.

Ці каліграфічні елементи сприяють візуальному багатству інтер'єрів лівійських мечетей, поєднуючи художню експресію з релігійним значенням (рис. 3.18, 3.19).

Наприклад, на будівлю мечеті Гурджі явно вплинула європейська архітектура, наприклад, використання інкрустованого мармуру та видів плитки, якою вкриті її стіни ззовні та зсередини.

Що стосується мінарету мечеті, то його висота досягає 25 метрів і він вирізняється своїм художнім архітектурним характером із зеленим мінаретом і зеленим мармуром, що виділяються на двох балконах.

Молитовна зала у мечеті Гурджі має троє головних аркових дверей, прикрашених мармуром і рельєфним різьбленням у вигляді троянд. Простір молитовної зали має дев'ять високих мармурових колон, капітелі яких нагадують форму оновленої тосканської архітектури, а на вершині – п'ятнадцять куполів, прикрашених декором та віршами Корану андалузським шрифтом.

Стіни молитовної зали мечеті були прикрашені різними геометричними фігурами, рослинами і квітами.

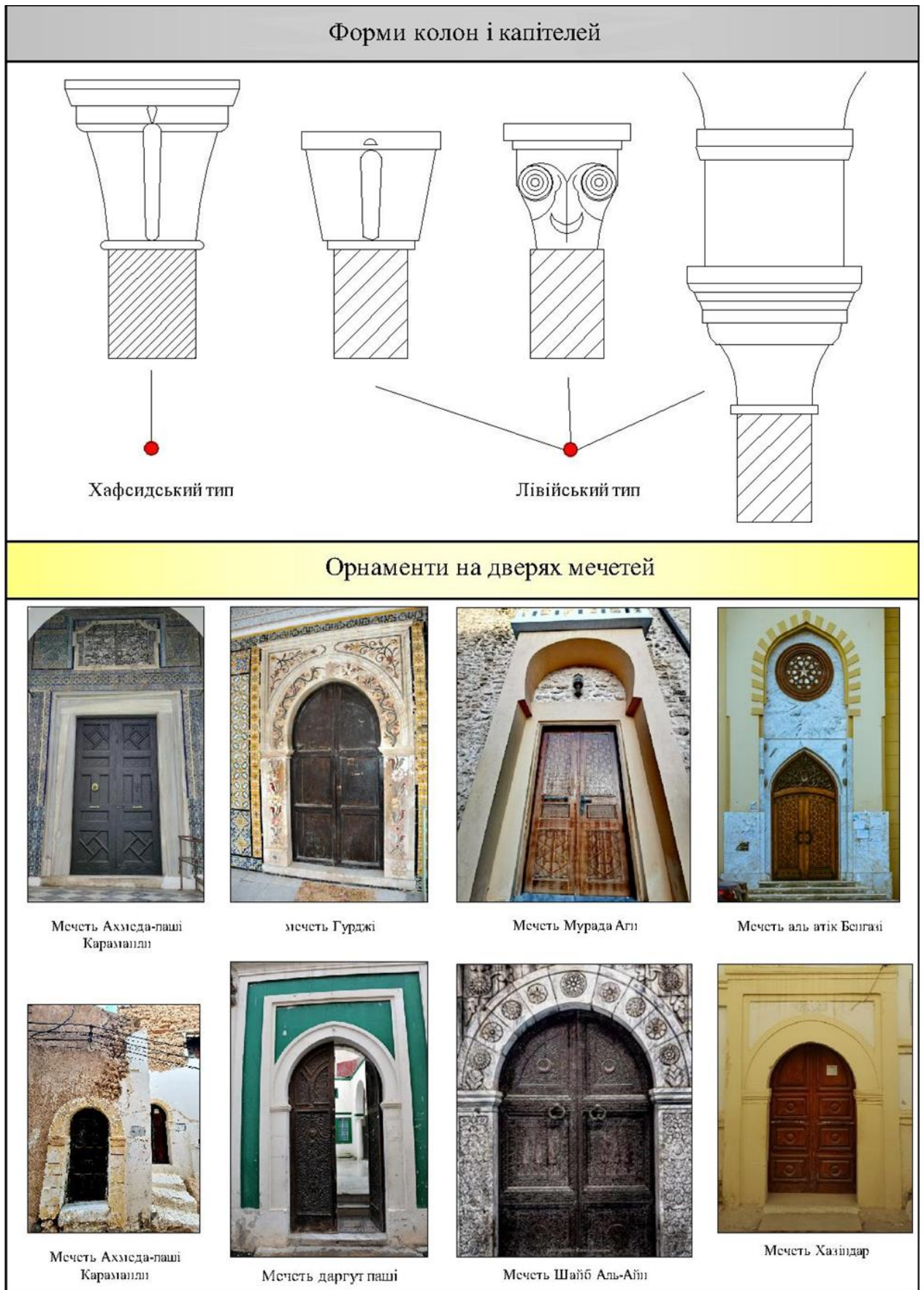

Рис 3.18. Різновиди орнаментів в лівійських мечетях

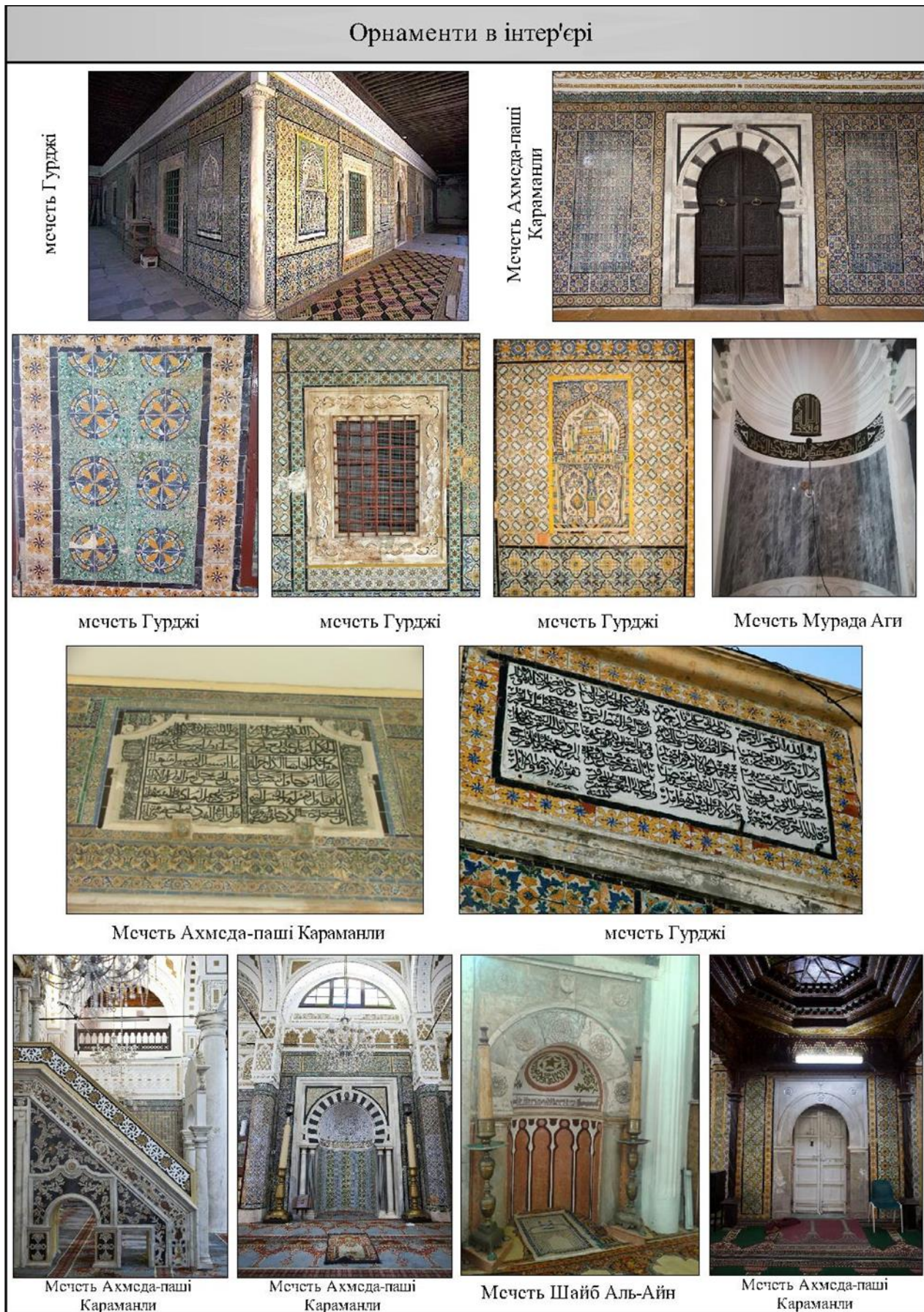

Рис 3.19. Різновиди орнаментів в лівійських мечетях

Що стосується мечеті Дархут Паші, то на стінах є багато малювань з написами кувейтським письмом, а площини восьми арок, на які спираються куполи міхрабу та кафедри, прикрашені квітковим декором.

Так само в мечеті Аль-Харуба декор, висічений на штукатурці та камені, виглядає надзвичайно досконало. Він складається з квітів і геометричних фігур. Задня площина міхрабу була покрита галькою, як сферичною, так і циліндричною, і прикрашена складними малюнками, в яких чудово змішувалися геометричні та рослинні прикраси.

Мечеть Шайєб Аль-Айн має чотири двері, найважливішими з яких є головні двері та бічні двері, обидві з яких ведуть до Турецького ринку. Молитовна зала мечеті включає дев'ять колон, які виглядають відповідними одна одній за своїм загальним виглядом, розміром, капітелями з яскравими прикрасами та кольорами.

У мечеті є верхній двір для жінок, який виходить на молитовний дім з одного боку. Архітектура і декорування досить прості. Мечеть має окремий мінарет восьмикутної форми та один балкон, висота якого не перевищує 14 метрів.

3.3.4 Типи мінаретів у різні архітектурні періоди

Що стосується Лівії, ми фактично знаходимо безліч різних типів мінаретів, хоча найпоширеніший тип представлений циліндричним мінаретом османського типу, довжина якого коливається від п'яти до тридцяти п'яти метрів, з одним балконом у верхній частині з завершенням, що має конічну форму.

Це підтверджує і Аль-Тіджані, [107, с. 36]. Велика мечеть Тріполі (яка була знесена в шістнадцятому столітті) мала шестигранний мінарет, який стоїть на двох круглих колонах.

Ще один тип мінаретів, знайдених у Лівії, — це квадратний мінарет, натхненний Марокко, який увінчаний балконами у формі рельєфів. До цього

типу належать мінарет мечеті Аль-Нака та мінарет мечеті Мулая Мухаммеда (який було розібрано) в Тріполі.

Мінарет Старої мечеті в Дерні - багатокутний в плані, складається з квадратної основи, на якій - восьмикутний корпус, над ним - циліндричний корпус, увінчаним конічним куполом. Іншим прикладом такого типу є мінарет мечеті Шайб аль-Айн у Тріполі.

Приклади цього типу мінаретів в ісламських країнах включають західний мінарет мечеті Аль-Хакім за велінням Бога в Єгипті, мінарет мечеті Мешхеда Аль-Джайюші 1085 р., мінарет Мешхеда Абу Аль-Газанфара 1157 р., і мінарет школи Султана Хасана 1363 р., який вирізнявся більш витонченим, красивим і витонченим, незважаючи на відсутність широкого використання.

Цей тип мінарету був знайдений в османській архітектурі, зокрема, в архітектурі сельджуків в Анатолії, приклади яких включають мінарет мечеті Хатунія в Кон'ї в 1230 р. та мінарет Бейулі в Антіохії в 1373 р.

Що стосується мінаретів мечеті Ахмеда Паші Ал-Караманлі та мечеті Караджі, обидва вони мають восьмикутну конструкцію, а їхні стіни мають однакове оздоблення у вигляді карнизів, які закінчуються підковоподібними арками.

У той час як мінарет мечеті Ал-Караманлі має два ряди цих карнизів, мінарет мечеті Караджі має чотири ряди, вкраплені плитковими інкрустаціями.

Перший мінарет має єдиний балкон для закликів до молитви, а мінарет мечеті Гурджі має один подібний «з точки зору конструкції, описаної раніше», і інший, вищий за нього.

Прикрасою двох балконних парапетів мечеті Ал-Караманлі були прості інкрустації, оточені карнизами, а в іншій мечеті — прямокутні або серпоподібні заповнення, які також були покриті плиткою. Ми часто зустрічаємо це в мінареті - як в інших структурних або декоративних елементах у мечеті Гурджі - і більше щодо деталей, що відповідає тому, що було згадано в мечеті Караманлі.

У північно-східному куті мечеті Аль-Харуба височіє короткий циліндричний мінарет, увінчаний дерев'яним завершенням у вигляді восьмикутної піраміди, що є типовим лівійським варіантом османського мінарету.

Існує ще один тип квадратних мінаретів, діаметр яких зменшується від низу до верху, знайдений у багатьох стародавніх мечетях з плоским дахом у південних районах Лівії. Найкращим прикладом цього є мечеть Сукна (рис.3.20).

Також у Фецані можна знайти круглі мінарети, увінчані завершенням конічної форми, його вершина закінчується під тупим кутом. Вони зазвичай побудовані з гравію і глини.

Приклад цього типу можна бачити доданим до архітектури мечеті в Мурзуку, яка була завершена в турецьку еру з використанням місцевих навичок, однак з дотриманням власних методів у будівництві.

Є інший тип, який займає місце мінарету, але він зведений на даху мечеті і складається з чотирьох тонких колон, увінчаних куполом, а його висота рідко перевищує три метри. Найпоширенішими місцями, де застосовували цей тип мінарету, є сільська місцевість, де він вважається елементом прикраси невеликих, скромних мечетей, які не витрачають великі гроші на їх будівництво.

Таким чином, виділяється кілька основних типів мінаретів Лівії: магрибський призматичний, магрибський у вигляді усіченої піраміди, османський тип, а також три місцеві типи мінаретів (рис.3.20). Порівняння цих типів мінаретів засвідчує їх відмінність від аналогічних магрибських чи османських мінаретів на теренах Марокко, Алжиру, Тунісу та Туреччини. В цьому випадку доцільно говорити про прояви регіональної своєрідності Лівії.

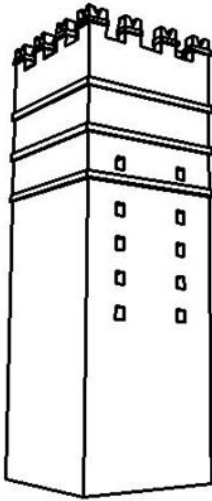
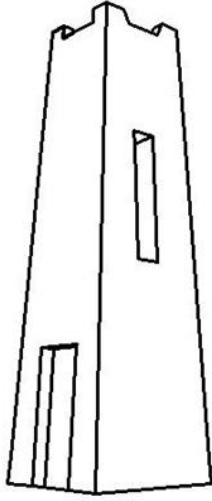
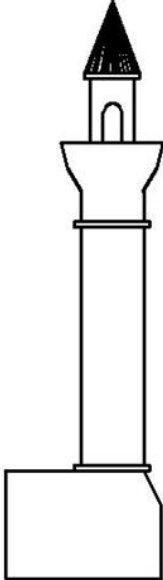
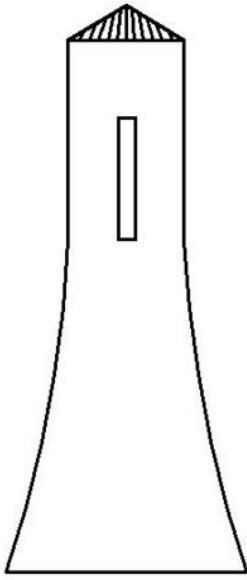
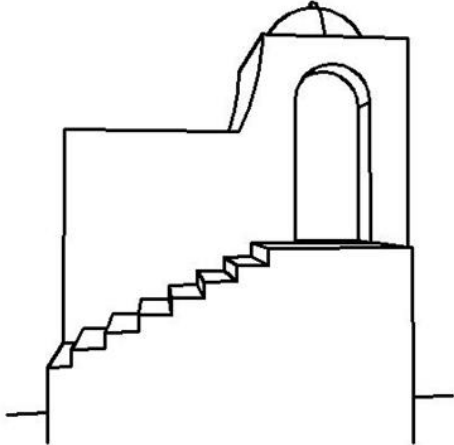
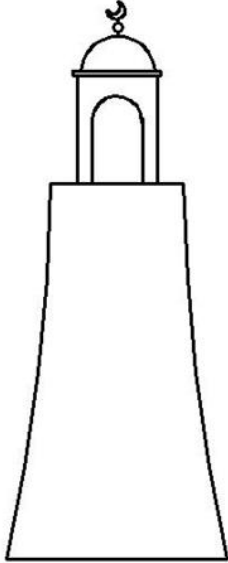
Приклади мінаретів			
Магрибський тип		Магрибський тип	
Османський тип		Місцевий тип (традиційний)	
Місцевий тип (традиційний)		Місцевий тип (традиційний)	

Рис. 3.20 Типи мінаретів у лівійських мечетях

3.4. Еволюція образу і регіональні особливості мечетей Лівії

Композиційна структура лівійських мечетей відображає поєднання регіональних впливів і зовнішніх факторів, які мали значний вплив на формування основних рис мечетей залежно від географічного розташування. Наприклад, у районах із берберським культурним впливом мечеті можуть мати такі особливості, як використання місцевих матеріалів, таких як глиняна цегла та суміш берберських архітектурних стилів, з наголосом на простоті та функціональності.

Також поширені арабські впливи, особливо в таких архітектурних елементах, як куполи та мінарети, а також включення ісламських геометричних візерунків. Арабська каліграфія з Корану часто прикрашає інтер'єри.

Мечеті в прибережних районах можуть включати елементи дизайну, що відповідають клімату Середземномор'я, включаючи відкриті двори для вентиляції та елементи, що запобігають впливу сонячного світла.

Що стосується зовнішніх впливів, ми відзначаємо появу османського впливу в деяких лівійських мечетях, оскільки вони характеризуються такими особливостями, як куполи, великі внутрішні дворики та мінарети. Цей вплив є результатом історичної присутності Османської імперії в Північній Африці., на додаток до використання складних ліній і плитки в оздобленні мечетей. Ці впливи виходять за рамки регіональних кордонів і забезпечують спільну естетику [129, с 33].

У деяких районах Лівії, особливо тих, які історично пов'язані з мавританським впливом, мечеті можуть демонструвати арки у формі підкови, декоративну плиткову мозаїку (zellig) і геометричні візерунки, характерні для мавританської архітектури.

Лівійські мечеті часто представляють собою культурний синтез, де органічно поєднуються регіональні впливи. Цей синтез очевидний у поєднанні архітектурних елементів, матеріалів і декоративних мотивів. Конструкції

мечетей також адаптуються до місцевих умов, включаючи особливості, що відповідають клімату, доступним матеріалам і культурі. Наприклад, внутрішні двори служать функціональним цілям створення мікроклімату і одночасно відповідають ісламським архітектурним традиціям.

Композиційну структуру лівійських мечетей можна розглядати як таку, що містить історичні шари, де кожна епоха та зовнішній вплив сприяють розвитку архітектурної композиції об'єкту. Композиційна структура лівійських мечетей вважається результатом взаємодії між регіональними та зовнішніми впливами, і вона відображає багату культурну історію країни та ісламські традиції, а також вплив історичних імперій і цивілізацій, які з часом сформували її архітектурну ідентичність.

Ісламські архітектурні елементи, з яких складаються мечеті Лівії, є важливим фактором у формуванні композиційної структури мечеті. Протягом століть різні династії та імперії, такі як Омейяди, Аббасиди, Фатіміди, Альморавіди, Османи залишили свій архітектурний відбиток на лівійських мечетях. Кожна епоха принесла свої власні стилістичні відмінності та внесла свій внесок у різноманітну спадщину дизайну мечетей.

Що стосується магрибської архітектурної школи, то вона відноситься до відмінного архітектурного стилю, який зустрічається в регіоні Магрибу в Північній Африці. Магриб включає такі країни, як Марокко, Алжир, Туніс, Лівія та Мавританія. Характеристики мавританської архітектури розвивалися протягом століть і були сформовані різними культурними, історичними та екологічними факторами. Мавританська архітектура демонструє сильний мавританський вплив, особливо в таких елементах, як підкови арки, вишукана мозаїка з плитки і складні геометричні візерунки. Цей вплив зумовлений наявністю історичної історії андалузської ісламської культури.

Архітектурна школа Магрибу використовує місцеві матеріали, такі як глина, цегла та камінь. Ці матеріали не лише відображають регіональну доступність, але й сприяють мікрокліматичному комфорту. Для ісламських шкіл країн Магрибу притаманне використання в мечетях каліграфії рядків з

Корану в поєднанні з ісламськими геометричними візерунками. Ці елементи прикрашають стіни, арки та стелі.

На ранню магрибську архітектурну школу вплинули берберські будівельні традиції та ісламський андалузський період, який мав глибокий вплив на архітектуру Магрибу. Передача знань, навичок і архітектурних стилів у цей період сприяла наданню відмінних рис будівлям Магрибу та привнесла османський та європейський впливи, особливо в періоди окупації та колоніалізму. Так виникали нові елементи мавританської архітектури

Незважаючи на подальший вплив османської архітектури, мавританський вплив на мечеті в Лівії зберігся, хоча колоніальна епоха запровадила нові архітектурні тенденції та матеріали.

Архітектура і дизайн мечетей Лівії вирізняється кількома характерними елементами:

1. Суміш місцевих та ісламських впливів.

Архітектурна школа Магрибу поєднала місцеві стилі північної Лівії з традиційними ісламськими елементами, створивши унікальний синтез у дизайні мечетей, часто включаючи регіональні матеріали, будівельні техніки та декоративні мотиви.

2. Дизайн двору.

Центральними елементами мавританських мечетей часто були простори внутрішні двори, які слугували місцем спільного збору та полегшували вентиляцію. Він був оточений аркадами або аркадами з підковоподібними арками, демонструючи вплив ісламської архітектури.

3. Стилi мiнаретiв.

Мінарети в мавританських мечетях виявляли відмінні риси. Деякі мінарети мали квадратні основи з восьмикутними або круглими верхніми частинами, були прикрашені плитковими декоративними елементами або геометричними візерунками (наприклад, мечеть Ал-Караманлі та мечеть Мурада Агі). Конструкція мінаретів була оптимальною для умов сейсміки і відображала тенденції мультикультуралізму.

4. Використання керамічної плитки.

Зеллідж, або мозаїчна плитка, була поширеною рисою мавританських мечетей у Лівії, де продумані геометричні візерунки та яскраві кольори прикрашали стіни, куполи та мінарети (наприклад, в мечеті Гурджі). Ця складна черепиця вказувала на вплив ісламського мистецтва та додавала естетики архітектурними елементами.

5. Інтеграція ісламської каліграфії.

Арабська каліграфія відігравала важливу роль у дизайні мечетей Магрибу. На входах, кафедри, молитовному домі та міхрабі вірші Корану та релігійні написи були вміло інтегровані в архітектуру, посилюючи духовну атмосферу мечеті.

6. Використання перехрещених арок.

Схрещені арки були відмінною рисою мавританського архітектурного стилю. Ці арки з їх характерною формою, ошатними входами, молитовними залами та коридорами сприяють формуванню унікальної візуальної ідентичності мечетей магрибської архітектурної школи в Лівії.

7. Акцент на симетрії та пропорції.

Мечеті Магрибу часто дотримувалися принципів симетрії та пропорції у своєму дизайні. Цей інтерес до балансу та гармонії відображає прихильність до ісламських архітектурних ідеалів, одночасно адаптуючись до місцевого контексту. Усі ці відмінні елементи разом характеризують архітектурний стиль лівійських мечетей, коли вони зазнали впливу магрибської архітектурної школи.

Зближення між магрибською та андалузською традиціями в архітектурі мечетей у Магрибі та Лівії проявляється через декілька спільних рис, таких як архітектурні елементи, геометричні та декоративні візерунки, прийоми облицювання та форми арок та багато прикрашених куполів, через влаштування внутрішнього дворику, який вважається однією з найвидатніших рис цих двох архітектурних шкіл.

Важливим був вплив ісламської каліграфії як елементу декору. Каліграфія і орнамент виявляли спільне прагнення виразити духовне значення простору через письмові слова та складні геометричні візерунки, виявлені в дизайні мавританських і андалузських мечетей та в цілому в ісламській естетиці. Ці візерунки прикрашають стіни, підлоги та куполи, сприяючи візуальному багатству мечетей.

Історичний зв'язок між Магрибом і Андалусією сприяв культурному обміну, що призвело до взаємозапліднення архітектурних ідей. Вчені, художники та архітектори переміщувалися між цими регіонами, що сприяло зближенню їхніх традицій. Створення шкіл та інших навчальних закладів інституції в Марокко та Андалусії також зіграли певну роль у поширенні архітектурних принципів. Цей інтелектуальний обмін сприяв посиленню спільних архітектурних особливостей, які спостерігаються в мечетях Магрибу та Лівії. Традиції в архітектурі мечетей у Магрибі та Лівії характеризуються спільністю елементів, адаптацією до місцевого контексту та історичним обміном ідеями, що призвело до синтезу і відмінностей та відображає багатство ісламської архітектурної спадщини в регіоні Північної Африки [108].

Слід зазначити, що лівійські та туніські мечеті мають багато спільних конструктивних особливостей через їхню географічну близькість та історичні зв'язки, на відміну від мечетей в Алжирі та Марокко.

У країнах Північної Африки місцеві архітектурні традиції, культурні впливи та географічне розташування відіграють важливу роль у кожній з них, і важливо зазначити, що дизайн мечетей може відрізнитися в кожній країні через такі фактори, як природно-кліматичні умови, регіональні впливи, історичні періоди та окремі архітектурні прийоми, пристосовані до місцевих умов і традицій.

Починаючи з 641 року нашої ери, ісламські завоювання відіграли вирішальну роль у формуванні архітектурних особливостей і елементів мечетей у Північній Африці, включаючи Лівію, Туніс, Алжир і Марокко. Цей

вплив можна побачити в кількох ключових аспектах, оскільки ісламські завоювання принесли з собою архітектурні традиції ісламського світу, і це включало стилі, на які вплинула перська, візантійська та арабська архітектура.

В результаті мечеті в Північній Африці почали включати ці нові впливи у свої будівлі, так що будівництво мечетей стало символом ісламської присутності та влади.

Ранні мечеті в Північній Африці часто були арабського типу, простої архітектури, квадратного або прямокутного плану з закритим внутрішнім двором і молитовною залою, орієнтованою на Мекку, з включення міх рабу. Водночас відбулася адаптація мечеті до місцевих матеріалів і будівельних технологій, що відображає злиття принципів ісламської архітектури з екологічним контекстом регіону.

Створення ісламських освітніх центрів, у тому числі шкіл, у Північній Африці вплинуло на архітектуру мечетей, таких як Університет і мечеть Кайруан в Тунісі в 727 році, Університет і мечеть Аль-Каравіїн в Марокко в 859 році, і Університет Аль-Азхар в Єгипті в 927 році, оскільки ці центри були не лише місцями навчання. Вони також сприяли розвитку архітектурних стилів та інтеграції елементів, які відображають інтелектуальні та культурні досягнення ісламської цивілізації.

З часом планування мечетей змінилося, щоб включити в себе відмінні риси. Внутрішні двори, портики, мінарети та куполи стали невід'ємною частиною архітектури мечетей. Планування та дизайн мечетей у Північній Африці почали відображати регіональні особливості, відбувався процес поєднання ісламських принципів і місцевих традицій.

У той час як вплив ісламських завоювань поширювався на значні території, в архітектурі мечетей у Північній Африці з'явилися регіональні відмінності в вигляді мечетей, і кожна країна розвинула свою власну архітектурну ідентичність під впливом історичних, культурних і географічних факторів.

Одними з найвидатніших мечетей, які були на початку входження ісламу в Північну Африку, є мечеть Амр ібн аль-Аас. в Єгипті (641 р.), мечеть Таріка бін Зіяда в Марокко (початок VIII ст.), а також мечеть Ібн Тулуна в Єгипті (879 р.).

Подальші історичні періоди, включаючи османське правління в деяких областях і вплив біженців з Андалусії, сприяли додатковим зовнішнім нашаруванням в ісламській архітектурі Лівії. Такі елементи, як різноманітні арки та декоративна плитка, застосували в таких мечетях як мечеть Аль-Андалус в Марокко в 859 році та Велика мечеть Чархал в Алжирі в 1574 році, яка вважається мініатюрною копією мечеті Кордови в Андалусії. Через це можна сказати, що ісламські завоювання відіграли фундаментальну роль в урізноманітненні архітектури мечетей в цілому, у формуванні ісламських архітектурних пам'яток у країнах Північної Африки відбулася подальша адаптація цих традицій до місцевих умов, тривав розвиток самобутніх регіональних стилів. В результаті це ми помічаємо сьогодні в мечетях по всій Лівії, в Тунісі, Алжирі та Марокко.

Ісламська архітектура охоплює широкий спектр світських і релігійних стилів від ранньої історії ісламу до наших днів. На явище, яке сьогодні відомо як ісламська архітектура, вплинули римські, візантійські, перські та всі інші землі, окуповані мусульманами в сьомому та восьмому століттях. На Далекому Сході на нього також вплинула китайська та індійська архітектура, коли поширювався іслам. У Південно-Східній Азії він розвинув характерні риси у формі будівель, оздоблення поверхні з ісламськими мотивами та різними геометричними мотивами.

Поступово виділилися основні ісламські архітектурні типи. До великих або громадських будівель відносяться: мечеть, гробниця, палац і замок. Крім них, розвинулися такі об'єкти як громадські лазні, фонтани та житлова архітектура.

Порівняно з західноєвропейською, ісламська архітектура довго зберігала архітектурні традиції своїх попередніх культур, де ми можемо відзначити традиції, які вплинули на ісламську архітектуру в цілому.

Греко-римська традиція: зокрема, регіони Візантійської імперії (південно-західна Анатолія, Сирія, Єгипет і Магриб) надали новим мусульманським правителям архітекторів, будівельників та інших майстрів. Ці ремісники були навчені візантійській архітектурі та декоративному мистецтву, і продовжували будувати та прикрашати у візантійському стилі., який розвинувся з давньоелліністичної римської архітектури.

Східна традиція: Месопотамія та Персія, хоча й прийняли елліністичний і римський стиль представлення, зберегли свої незалежні архітектурні традиції, що походять від архітектури Сасанідів та її попередників.

Процес переходу між пізньоантичною, або посткласичною, та ісламською архітектурою очевидний в археологічних знахідках у Північній Сирії та Палестині, Леванті династій Омейядів та Аббасидів. У цьому регіоні античні, або християнські, архітектурні традиції злилися з доісламською арабською спадщина завойовників.

Тенденції мультикультуралізму, притаманні ісламській спадщині Лівії, повинні бути враховані при проектуванні сучасних мечетей:

а) ісламські архітектурні принципи: дотримання ісламських архітектурних принципів, які підкреслюють простоту, симетрію та геометричні візерунки. Це включає в себе включення в дизайн таких елементів, як арки, геометричні мотиви та каліграфія;

б) планування мечеті: плануйте планування мечеті відповідно до традиційних ісламських принципів. Це включає в себе розміщення молитовного залу (мусалла) обличчям до Кіблі (напрямок на Мекку) і влаштування окремих місць для обмивання для чоловіків і жінок;

в) конструкція купола: включення малих і великих куполів у дизайн мечеті. Купол може увінчувати центральний молитовний зал або визначати положення міхрабу. Форма та кількість використаних куполів, таких як

напівсферичні, конічні чи цибулеподібні, може змінюватись залежно від регіональних чи історичних впливів;

г) матеріали: виберіть відповідні будівельні матеріали, які відображають навколишнє середовище та місцеві традиції. Звичайні матеріали включають місцевий камінь, глиняну цеглу, дерево та штукатурку для декоративних елементів;

д) оздоблення: оздоблення мечеті традиційними декоративними елементами лівійських мечетей. Декоративні прикраси часто включають геометричні візерунки, каліграфію та квіткові орнаменти. Ці елементи можна вставити в купол, стіни, вхід і внутрішні приміщення;

е) внутрішній двір і портик: внутрішній дворик можна інтегрувати в дизайн мечеті, оточений критими портиками (riwaq). Порттик може забезпечити тінь, доступ до молитовного залу та простору для громадських заходів;

ж) дизайн мінарету: як у мечетях в османському стилі або у мавританському стилі, мінарет діє як візуальний фокус і місце для закликів до молитви. Конструкція і висота мінарету повинні гармоніювати із загальним архітектурним стилем мечеті (квадратна основа і циліндричний корпус, османський, квадратний, мавританський);

з) природне освітлення та вентиляція: Мечеть спроектована таким чином, щоб забезпечити природне освітлення та взаємну вентиляцію, беручи до уваги розміщення вікон, мансардних вікон та схему потоку повітря, щоб забезпечити комфортне середовище для віруючих;

і) доступність: переконайтеся, що проект мечеті забезпечує доступність для всіх людей, включаючи входи та коридори, придатні для інвалідних візків, і місця, призначені для людей з обмеженими можливостями;

к) екологічність: враховуючи принципи сталого дизайну, такі як енергоефективне освітлення, природна вентиляція та системи економії води, це сприяє екологічно свідомій архітектурі та зменшує вплив мечеті на навколишнє середовище.

Висновки

1) Ісламська архітектура в Лівії відображає суміш різних впливів, особливо з Північної Африки, Близького Сходу та ісламської Іспанії. Тріполі, Кіренаїка та Феццан демонструють різні архітектурні стилі. Історичне місто Тріполі характеризується сумішшю османського, арабського та італійського впливів через історію окупації цими державами. Османська архітектура була втілена в таких будівлях, як Червоний замок (Аль-Сарая Аль-Хамра), мечеть Гурджі та інші, де застосовані традиційні арабо-ісламські елементи, такі як мінарети, внутрішні двори і куполи. Що стосується прибережних територій Лівії, то цей регіон зазнав впливу давньогрецької та римської архітектури через її історичні зв'язки, а також вплив Османської імперії.

Ісламські архітектурні стилі в Кіренаїці часто змішуються з доісламською спадщиною регіону, створюючи унікальне поєднання елементів. Що стосується південної Лівії (Феццан), то на архітектуру Феццана впливає середовище пустелі Сахара. Традиційний спосіб життя його мешканців - із будівництвом із глинобитної цегли та спорудами, призначеними для життя в пустелі. Наприклад, стародавня мечеть Багдамес, стародавня мечеть в оазисі Авджіла та стародавня мечеть Мурзук є одними з найвидатніших об'єктів «пустельної» культової архітектури. Матеріали, доступні в цих областях - камені, глина, цегла, дерево та пальми. Місто Гадамес, оазис Авджала, Себха та Мурзук вважалися важливими торговими точками, що відображає ступінь ролі спільних культур з народами Центральної Африки та жителями південної Лівії, включаючи берберів, тубу та туарегів. Центр та південь Лівії характеризувалися відносно жарким кліматом влітку, що мало безпосередній вплив на геометричні форми будівель, такі як система покрівлі та форми входів, арок і отворів (вікон), крім того, на важливість влаштування внутрішнього двору.

2) Різноманітність стилів мечетей Лівії сформована історичними, культурними та географічними факторами, що робить кожен регіон унікальним у своєму архітектурному вираженні.

Міста Тріполі, Бенгазі та Дерна вважаються найбагатшими містами лівійського узбережжя на ісламські архітектурні пам'ятки, як і частина міст Сірт (місто султана) та Аждабія (палац Фатімідів). Причина цього - це їхнє географічне положення, оскільки вони були головними точками (комерційними, військовими та політичними) протягом усіх періодів.

Незважаючи на схожість між більшістю лівійських міст, будь то прибережні чи внутрішні міста з пустельною та гірською природою, кожне місто мало щось, що відрізняло його від інших і характерним прикладом є саме Старе місто в Тріполі, звідки відкривається вид на Середземне море. Старе місто оточене муром, містить велику кількість археологічних та історичних будівель, вік деяких з них становить більш як 500 років, однак найбільший відсоток будівель, які зараз існують, відноситься до періоду османської окупації та італійського панування.

Місто Дерна схоже на інші арабські міста тим, що ділиться на дві частини: Стару частину, яка зазвичай представляє традиційне середньовічне місто, і нову частину.

Ця тенденція виникла через те, що арабські країни мають однакову історію, тобто ісламські завоювання, османське панування, потім колоніалізм і присутність іноземних громад на своїх землях у довгостроковій перспективі.

Коріння стародавніх міст можна простежити до двох основних груп: перша група існувала до ісламу, потім увійшла до сфери ісламу та розвивалася з часом і набувала елементів, споруд і модифікацій.

Це включає багато міст, таких як Дамаск, Алеппо, Александрія, Тріполі, Дерна та багато інших. Друга група - це міста, які були засновані та побудовані в епоху ісламу, прикладами яких є міста Басра, Куфа, Багдад, Каїр, Кайруан, Махдія, Фес, Марракеш та інші.

3. Що стосується лівійських міст, більшість із них містить ісламські архітектурні пам'ятки, що представляють різні періоди, але в результаті природних умов, вторгнень і воєн, яким ці міста зазнали, більшість із них більше не існують і були зруйновані, а інші були піддані руйнуванню. нехтування в результаті політики держави щодо тих мечетей або ісламських пам'яток, які представляють характеристики та ідентичність.

Лівійські національні міста, кожне з яких представляє інший період часу, відрізняються від інших різними природними та кліматичними умовами та дизайном, незалежно від того, чи були вони містами, спроектованими як військові фортеці або ті, що розташовані на торгових лініях.

4. Наявність мечетей із центральним плануванням у Лівії відображає бажання архітекторів і будівельників лівійських мечетей використовувати різні конструкції для того, щоб їх структурний стиль і підхід відповідали османському стилю, який панував на той час.

5. Прийняття османського стилю для мечетей із центральним плануванням відбулося не лише під впливом османського стилю, але також під впливом місцевих традицій і місцевої архітектури.

Купол відображає османські риси у своєму дизайні. Стіни та купол зазвичай прикрашені плиткою, складними ісламськими прикрасами та яскравими кольорами, на додаток до характерного образу мінарету.

Вікна містять вітражі або античне скло з традиційними геометричними візерунками. Міхраб прикрашений орнаментами. Навколо мечеті може бути внутрішній двір, який вважається місцем для релігійних зустрічей і заходів.

6. Прямокутна форма вважається найбільш традиційною для плану молитовної зали, оскільки тоді конструктивні елементи рівномірно розподілені відповідно до потреб віруючих, наприклад, відповідно розмірів і довжини молитовних рядів.

Геометричні та рослинні прикраси є естетичними елементами, що прикрашають молитовну залу, а також міхраба на стіні кібли і мінбар.

Нижче наведено три приклади форм міх рабу в мечетях Лівії:

- мечеть Ахмеда Паші Ал-Караманлі в Тріполі має міхраб із загостреною аркою та мармуровою рамою, міхраб прикрашений рослинним і геометричним орнаментом і увінчаний написом арабською каліграфією;

- мечеть Аль-Наср в Гхадамесі має міхраб з аркою у формі підкови та дерев'яним каркасом, міхраб розписаний червоно-білими смугами, увінчаний маленьким віконцем;

- мечеть Аль-Мухтар у Тобруку має міхраб із круглою аркою та кам'яним каркасом, міхраб прикрашений мозаїкою з блакитної та жовтої плитки, а на ньому звисає металева лампа.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. В результаті проведеного дослідження виявлено п'ять основних періодів формування архітектури мечетей Лівії, з них два перші – арабські, ранні, три наступні – османські середні і пізній.

Перший період датований 641-749 рр. н.е. і представлений мечетями Аль-Нака (643 р.), Алатіік (Аль-Атік, 666 р.) і Мурзук (884 р.) (Рис.4.1.).

Мечеті першого раннього періоду мають наступні ознаки:

- прямокутна форма плану;
- багатокупольність, велика кількість малих куполів в молитовній залі;
- багаточарунковість;
- відсутність одного домінуючого типу плану і конструктивної схеми; наявність відкритого внутрішнього двору не є обов'язковою.

Другий ранній період датований 750-1171 рр.н.е. і представлений мечетями Сіді Салем Аль-Машат (1439 р.) і Габд Аль-Вахаб Аль-Каїсі (1227-1710 рр.) (Рис.4.1).

Мечеті другого раннього періоду мають наступні ознаки:

- неправильна форма плану;
- відхід від традиційної багатокупольності і спроба поєднати в одній будівлі куполи різного розміру;

- асиметрія;
- відсутність спадкоємності з мечетями першого раннього періоду.

Плани мечетей першого раннього періоду тяжіють до симетрії і прямокутності, натомість плани мечетей другого раннього періоду тяжіють до асиметрії і нетрадиційності планувальних рішень, що свідчить про появу нових тенденцій в державі, в тому числі і в архітектурно-будівельних традиціях.

2. Три наступні періоди будівництва мечетей – османські, два середніх і пізній (Рис.4.2). Вони проходили під впливом турецької ісламської школи.

Третій і четвертий періоди – це середні періоди. Третій період (перший османський) представлений такими мечетями: мечеть Мурада Аги (1551 р.), Мечеть Аль-атік в Бенгазі (1577 р.), Мечеть Аль атік в Дерні (1663 р.), Мечеть Даргута-паші (1560 р.). Четвертий період (другий османський період, період Караманлі) представлений такими мечетями: Мечеть Ахмеда-паші Караманлі (1736 р.), Мечеть Боглаз (1740 р.), мечеть Гурджі(1834 р.).

Ознаки планувань мечетей цих двох періодів такі:

- тяжіння до симетрії на третьому періоді і до асиметрії на четвертому періоді;
- збереження спадкоємності з першими двома арабськими періодами на третьому періоді і відхід від ранніх традицій на четвертому періоді;
- поступовий відхід від простої компактної форми до ускладненої багатофункціональної з багатьма несиметричними прибудовами;
- збільшення ролі куполів;
- поступове перетворення мечеті від третього періоду до четвертого на багатофункціональний комплекс;
- відсутність в лівійських османських мечетях тієї чіткості і симетричності, яка характерна для мечетей на території Туреччини.

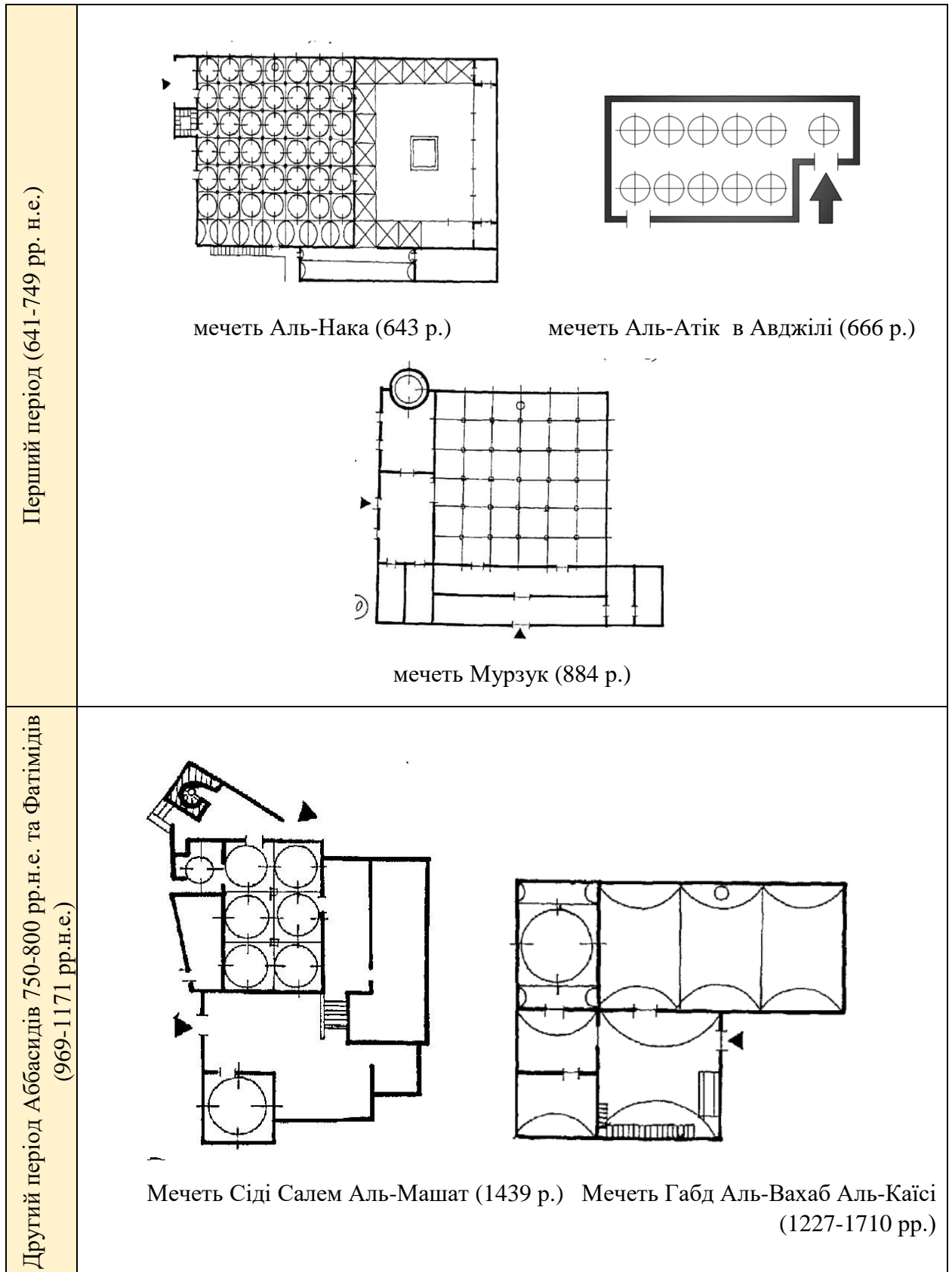

Рис.4.1. Типи планів мечетей першого і другого раннях періодів

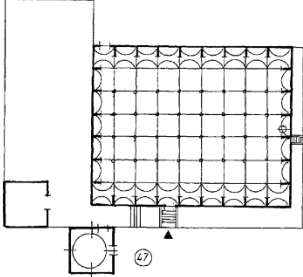
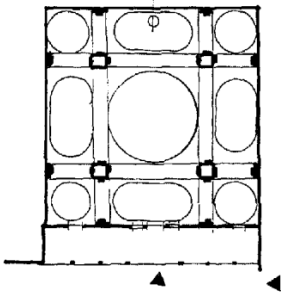

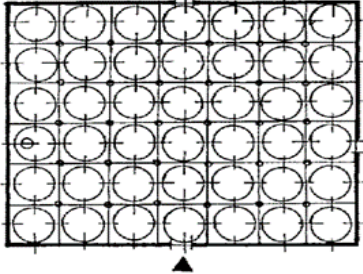
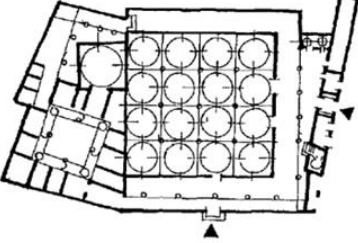
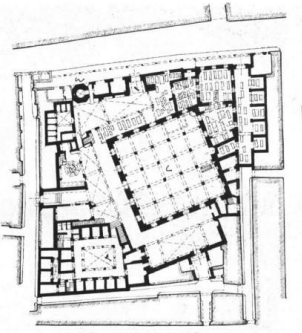
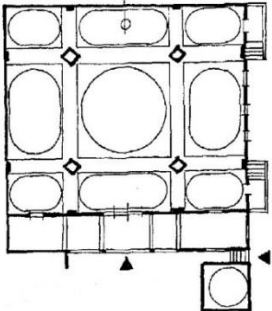
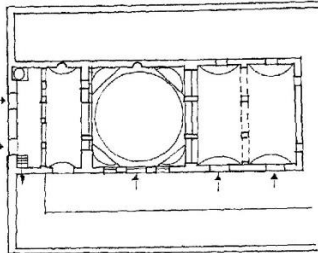
Приклади	
Перший османський період (1551-1711 рр.н.е.)	<div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="text-align: center;"> <p>Мечеть Мурада Аги (1551 р.)</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>Мечеть Аль-атік в Бенгазі (1577 р.)</p> </div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center; margin-top: 20px;"> <div style="text-align: center;"> <p>Мечеть Аль атік в Дерні (1663 р.)</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>Мечеть Даргута-паші (1560 р.)</p> </div> </div>
Другий османський період (період Караманлі) (1711-1835 рр. н.е.)	<div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="text-align: center;"> <p>Мечеть Ахмеда-паші Караманлі (1736 р.)</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>Мечеть Боглаз (1740 р.)</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>мечеть Гурджі(1834)</p> </div> </div>
Третій османський період (1835-1911 рр. н.е.)	 <p>Мечеть Мізран (1880 р.)</p>

Рис.4.2. Типи планів мечетей третього-п'ятого періодів

Третій османський період датований 1835-1911 рр. і представлений однією мечеттю Мізран (1880 р.) нехарактерного розпланування. Зменшення кількості нових мечетей і спрощення їх розпланування свідчить про кризові явища в країні.

2. Загальні характеристики основних періодів формування ісламської архітектурної школи Лівії наступні.

Перший період (641-749 рр.): під час першого періоду входження ісламу в Лівію архітектура мечетей відображала простоту та функціональність. Традиційні плани мечетей часто були простими, ці мечеті зазвичай містили молитовний зал (мусалла), орієнтований на Мекку, міхраб, який вказував напрямок кібли, і простий внутрішній двір. Проекти були практичними, зосереджувалися на основних елементах спільного поклоніння, а не на складному оздобленні, і домінуючим типом були мечеті з невеликими куполами.

Другий період (Аббасиди 750-800 рр. та Фатіміди 969-1171 рр.). Протягом цього періоду мечеті не зазнали значного розвитку з точки зору архітектурних елементів, за винятком появи невеликих мінаретів, позбавлених складності або декоративності в своїй конструкції, квадратної форми і мавританського стилю, а також поширилися прямокутні і квадратні плани мечетей з простими фасадами, позбавленими декору, і невеликими отворами для вентиляції.

Третій період (Османська імперія 1551 р. - 1911 р. н. е.). Цей період був поділений на три півперіоди (перший османський період, період Караманлі та другий османський період), де архітектура мечетей демонструвала відмінні риси, на які вплинули принципи османського дизайну, включаючи деякі основні аспекти планів мечетей, такі як великі центральні куполи, центральні площі з портиками і фонтанами, мінарети з балконами. Мінарети були стрункими і прикрашеними вигадливими деталями, а молитовні зали просторими і могли вмістити велику кількість віруючих. Османські мечеті зазвичай мали великий головний купол над центральною молитовною зоною,

а міхраб і кафедру прикрашали такими декоративними елементами, як плитка, каліграфія та геометричні візерунки. Ці елементи відображали мистецький і культурний вплив Османської імперії, а також були вирізняються своєю витонченою плиткою та каліграфією.

3. Аналізуючи приклади різних лівійських мечетей, ми помітили зміну форм і розмірів основних архітектурних елементів мечетей, зберігаючи при цьому лівійську національну ідентичність як головний символ. Мінарет, будучи важливим елементом лівійських мечетей, може бути циліндричним або високим з багатокутним куполом і завершуватись балконом. Було визначено два типи мавританського мінариту, один тип османського мінарету і три регіональних місцевих типи мінаретів, які сформувались в специфічних природно-кліматичних умовах. Мавританський мінарет має квадратну форму плану, а його площа іноді поступово зменшується, коли він піднімається вгору, він має балкон, як у мечеті Аль-Нака, і часто закінчується невеликою кімнатою. Мавританським мінарет не має купольного завершення і схожий на оборонну башту, така його специфіка. Мінарет може бути покритий невеликим куполом, як мінарет мечеті Мурада Аги.

Другим найважливішим елементом є куполи, оскільки існує два основних типи їх: малі куполи без прикрас у традиційних мечетях, таких як мечеть Аль-Нака та Стара мечеть у Дерні, а інший тип — великі куполи з виразним османським характером, прикрашені декором, віршами з Корану та андалузським або куфічним шрифтом, як в мечеті Ал-Караманлі, Гурджі. Великий центральний купол мають мечеть Паші в Аль-Хомсі, мечеть Мізран у Тріполі та мечеть Алатіік (Аль-Атік) в Бенгазі.

4. Аналізуючи внутрішні та зовнішні фактори, які вплинули на розвиток ісламської архітектурної школи в Лівії в різні періоди від початку впровадження ісламу в Лівії до кінця османського правління, ми помічаємо різницю в планах і формах мечетей і тенденцію від приділення уваги основним конструктивним елементам мечеті до переходу до зосередження на естетичних елементах і оздобленні. Це зрозуміло в деяких елементах, таких як

мінарети, куполи, арки, внутрішнє мармурове облицювання елементів молитовного дому, входи та складні геометричні фігури.

3) У кожен період існувало багато типів структурних і планувальних планів для лівійських мечетей, і найпоширенішим типом плану був традиційний стиль (з куполами), який за формою подібний до анатолійських османських мечетей. Це сітка з чарунками квадратної форми, з яких виходять колони, увінчані арками, і все об'єднане куполами. Мечеть виглядає як будівля квадратної форми, покрита куполами, розподіленими в кілька рядів паралельно або перпендикулярно стіні кібли, але в насправді це геометрична композиція, яка є результатом розміщення елементів однакового розміру між ними, тоді як другий і третій періоди здебільшого характеризуються нерегулярними планами та більшою складністю першого періоду з увагою до декоративних елементів та естетичних цінностей (Рис 4.2).

4) Було визначено три основні регіони для формування ісламської архітектури в Лівії та появи національних особливостей і зовнішніх впливів через кілька періодів правління в Лівії та історичні події, через які пройшов кожен регіон (Рис.4.1):

а) Східна Лівія (провінція Бурка), в результаті численних завоювань і вторгнень ми помічаємо особливості місцевих архітектурних традицій, змішаних часом з османськими та андалузькими традиціями (Аждабія, Бенгазі, Дерна).

Ісламська архітектура в Бенгазі та регіоні Кіренаїки характеризується сумішшю зовнішніх впливів, сформованих історичними взаємодіями та географічним розташуванням, оскільки вона пов'язана з багатими історичними зв'язками з давньогрецькою та римською цивілізаціями. Елементи класичної архітектури з ці періоди можна побачити в ісламських спорудах та їх архітектурних елементах у регіоні, і іслам панував в Іспанії, відомій як Андалусія, також відіграв важливу роль у формуванні ісламської архітектури. Прикладом є мечеть сподвижників у Дерні, яка була побудована майстрами, які прийшов з Андалусії, на додаток до османських архітектурних

стилів, які характеризуються куполами, арками та внутрішніми двориками, такими як стародавня мечеть Бенгазі, а також арабо-ісламським впливом, таким як геометричні візерунки, каліграфія та внутрішні дворики дизайну. Ці зовнішні впливи зійшлися протягом століть, створивши унікальний синтез архітектурних стилів, які визначають ісламську спадщину Кіренаїки.

б) Західна Лівія (регіон Триполі), внаслідок безперервних воєн і кількох систем правління на початку запровадження ісламу, на додаток до контролю османів над правлінням протягом чотирьох століть, особливості Більше місцевих архітектурних традицій, Османської і Магрибської, меншою мірою, можна спостерігати, представлені в деяких видатних архітектурних елементах, таких як мінарети та кронштейни.

Ісламська архітектура в Триполі та містах західної Лівії демонструє поєднання різноманітних зовнішніх впливів, що відображають історичну взаємодію в регіоні. Основний вплив включає османську спадщину. Триполі, столиця, та міста західної Лівії мають значний османський вплив через османське правління в регіоні, і це очевидно в архітектурних стилях. Для мечетей, палаців і громадських будівель, таких як замок Аль-Сарая Аль-Хамра, мечеть Ал-Караманлі, мечеть Мурада Аги. Водночас для мечетей (мечетей Кубайбат) та інших ісламських споруд у регіоні, таких як мечеть Аль-Нака, зберігаються основні принципи арабо-ісламської архітектури, такі як геометричні візерунки, каліграфія та ісламські арки. Під час італійського колоніального періоду на початку двадцятого століття, на міське планування та деякі споруди в Триполі та інших західних містах вплинули західні архітектурні стилі.

в) Південь (провінція Феццан), (Гадамес, Сабха, Авджа).

Що стосується ісламської архітектури на півдні Лівії, іноземні культури не мали значного впливу на неї з точки зору конструктивних особливостей і геометричних форм, оскільки вона характеризувалася особливим і самобутнім традиційним характером в результаті умов жаркого клімату, а також наявних місцевих матеріалів. Місцеві будівельники мали невеликий досвід порівняно

з тим, що існував на Сході, а лівійський Захід і, можливо, культурний і комерційний обмін із сусідніми країнами та глибокою Африкою були єдиним зовнішнім фактором або впливом, вплинули на форму та стиль ісламської архітектури на півдні Лівії. Основні використовувані матеріали, такі як цегла, дерево, пальми та глина, відображають дефіцит варіантів, доступних для будівельників, що видно в стилі та формі будівель.

5) Вивчаючи архітектурні елементи мечетей у різні архітектурні періоди, стає зрозуміло, що основним елементом, який виражає лівійську національну ідентичність, є невеликі, симетричні куполи, які відрізняють лівійський традиційний стиль покрівлі мечетей від інших сусідніх країн та інших ісламських країн, оскільки вони стали відмінною та унікальною рисою, що походить від місцевих традицій, які зберегли свою спадкоємність, незважаючи на демографічні та політичні зміни протягом століть.

Були також вивчені зміни та відмінності, які відбулися у формі та стилі будівництва та оздоблення в лівійській архітектурній школі протягом послідовних періодів правління, а також вплив іноземних традицій та культури в результаті кампаній вторгнення та зворотної міграції до та звідти. сусідні країни та залучення досвідчених майстрів з інших архітектурних шкіл в Андалусії, Тунісі, Марокко та Туреччині, де вони виникли.

Були внесені нові особливості, такі як мавританський мінарет квадратної форми з балконом, османський мінарет із квадратною основою та циліндричним корпусом, який завершується балконом для муедзина та конічним куполом, а також великими центральними склепіннями та куполами.

6) Мечеть відігравала ключову роль у формуванні плану Лівійського міста як орієнтир для розподілу різноманітних архітектурних просторів, таких як школи, ринки та дороги, які називається (стародавньою мечеттю), оскільки мечеті будували на видних місцях, доступних кожному. Роль мечеті не обмежувалася місцем поклоніння та молитви, а включала всі інші аспекти соціального та культурного життя.

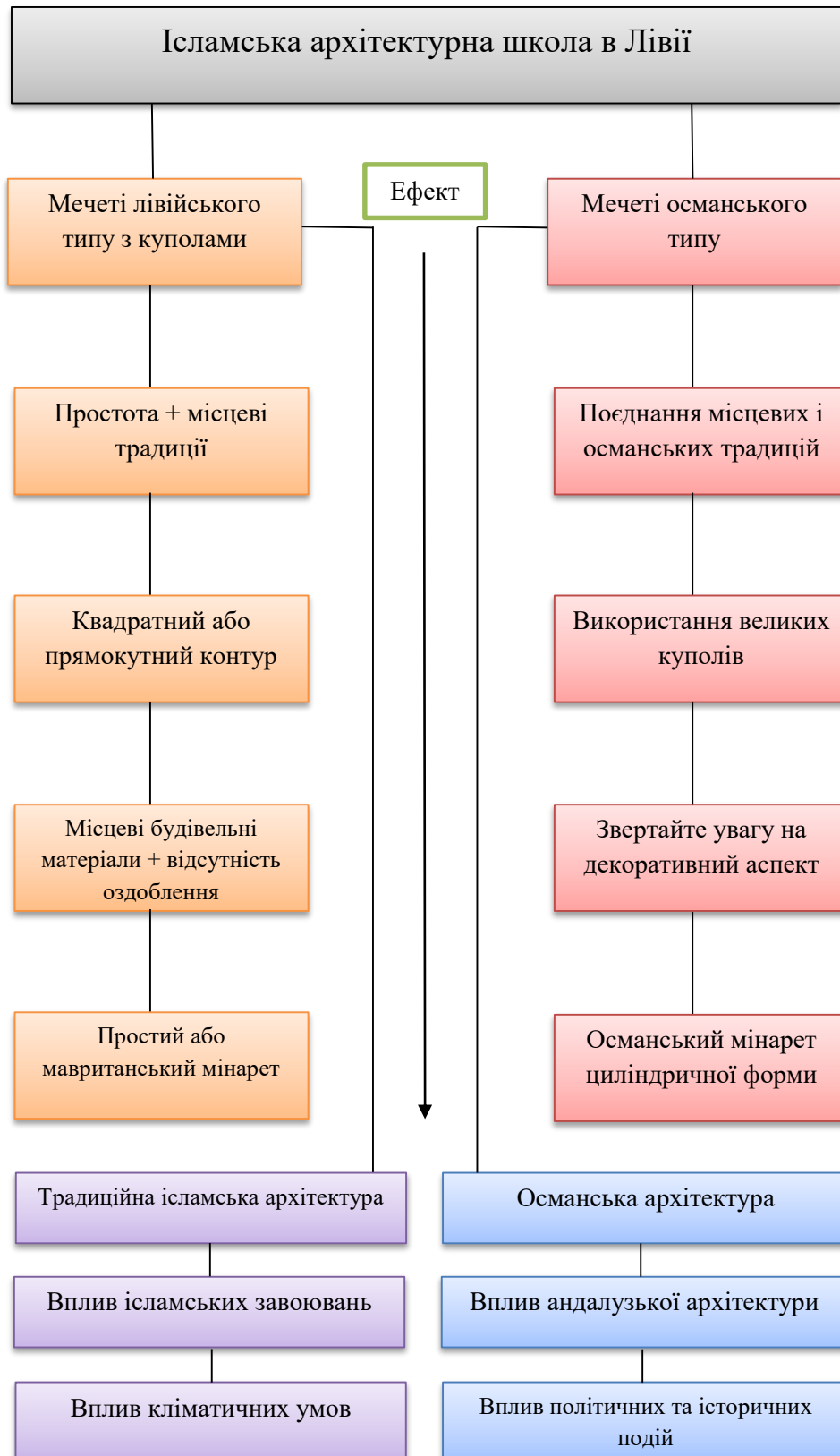

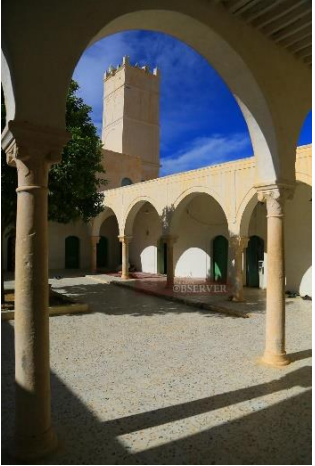

Рис 4.3 Модель формування ісламської архітектурної школи в Лівії

<p>Мечеті в традиційному стилі + мавританський мінарет</p>		
		
	<p>Мечеті в османському стилі</p>	

Мечеть Калдін, Джабаль Нуфуса

Мечеть Аль -Атік м. Гхадамес

Мечеть Амура м. Джанзур

Мечеть Амура м. Джанзур

Мечеть Аль-Сахаба м. Дерна

Мечеть Білала М. Аль байдаа

Рис 4.4 Основні типи лівійських мечетей

Мечеті стали найважливішими орієнтирами, які репрезентують образ і риси, що відображають ідентичність міста, що мало явний вплив на загальну форму навколишніх будівель, громадських просторів, вулиць і провулків, а також на естетику міста.

Кожне місто або регіон мав свої природні та кліматичні умови, крім наявних у кожному з них матеріалів, які відрізнялися від інших, і все це відбивалося на загальній формі мечетей, структурній структурі та загальних рисах кожного міста.

7) Доведено, що архітектурно-планувальні, композиційно-конструктивні стилі мечетей Лівії подібні до країн Магрибу - Туніс, Алжир, і частково - Марокко, і можна вважати, що землі цих країн становлять одну архітектурну ісламську школу, яка відрізняється деякими традиціями, місцевими стилями та історичними розробками, але разом вони відображають ступінь взаємозв'язку, що є результатом історичних впливів та культурного та економічного обміну між ними, а також досвіду, який передається через майстрів, оскільки це спільне допомогло у створенні узгодженого стилю та принципів планування, які характеризувались конструкціями простих і складних геометричних візерунків та декоративних робіт, які сприяли гармонійній інтеграції мечетей з навколишнім середовищем.

Всі ці фактори сприяли формуванню лівійської ісламської архітектурної школи та інших шкіл Магрибу, крім прямого впливу на них османської, меншою мірою андалузської та перської шкіл.

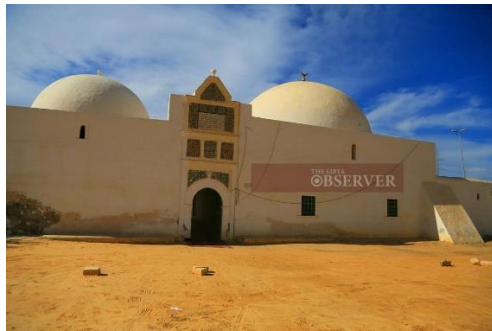
8) При проектуванні сучасних мечетей Лівії рекомендується враховувати наступні архітектурно-планувальні та композиційні закономірності та прийоми з урахуванням найбільш поширених типів мечетей, якими є лівійська купольна мечеть, мечеть османського стилю, і мечеть мавританського стилю (Рис. 4.3, 4.4). Разом з тим, мечеті Лівії не є буквальним зразком аналогічних мечетей Марокко, Алжиру, Тунісу чи Туреччини. Попри певні спільні риси, протягом тривалого періоду впровадження ісламу на території Лівії відбулося поєднання зовнішніх і місцевих традицій,

Рекомендації для традиційних мечетей і мечетей османського типу

Мечеті в традиційному стилі + мавританський мінарет:

Це квадратний або прямокутний план, і молитовний дім складається з рядів колон, паралельних стіні кібли, яка виділяється наявністю міхрабу та кафедри, а отвори прості відповідно до географічного регіону та клімату, відсутність декору та більша увага до функціонального аспекту, наявність внутрішнього дворика з бічними галереями, як для мінарету. Це має мавританський стиль і має балкон, з простими прикрасами або без них у деяких випадках.

:Мечеті в османському стилі

План із своїм власним характерним дизайном, який поєднує простоту та розкіш. Він характеризується наявністю величезного центрального купола в середині молитовного залу, заснованого на арках та характерних кутових вигинах, прикрашеного складними геометричними декораціями та формами, а також наявність одного або кількох мінаретів високої висоти, циліндричної форми, з одним або кількома балконами, а також декорації різної форми. Чи то на дверях і вікнах, чи в молитовному залі, а особливо в міхрабі і кафедра, іноді над нею невеликий купол.

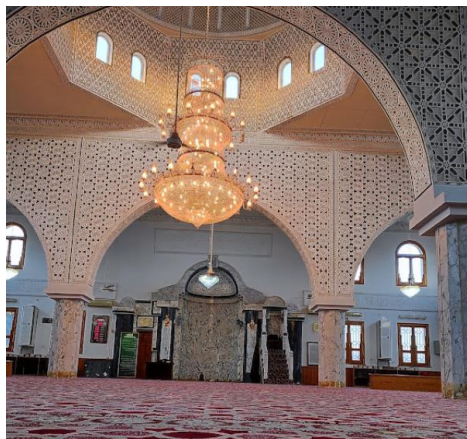

Рис 4.5 Проектні пропозиції нових мечетей на основі спадкоємності традицій

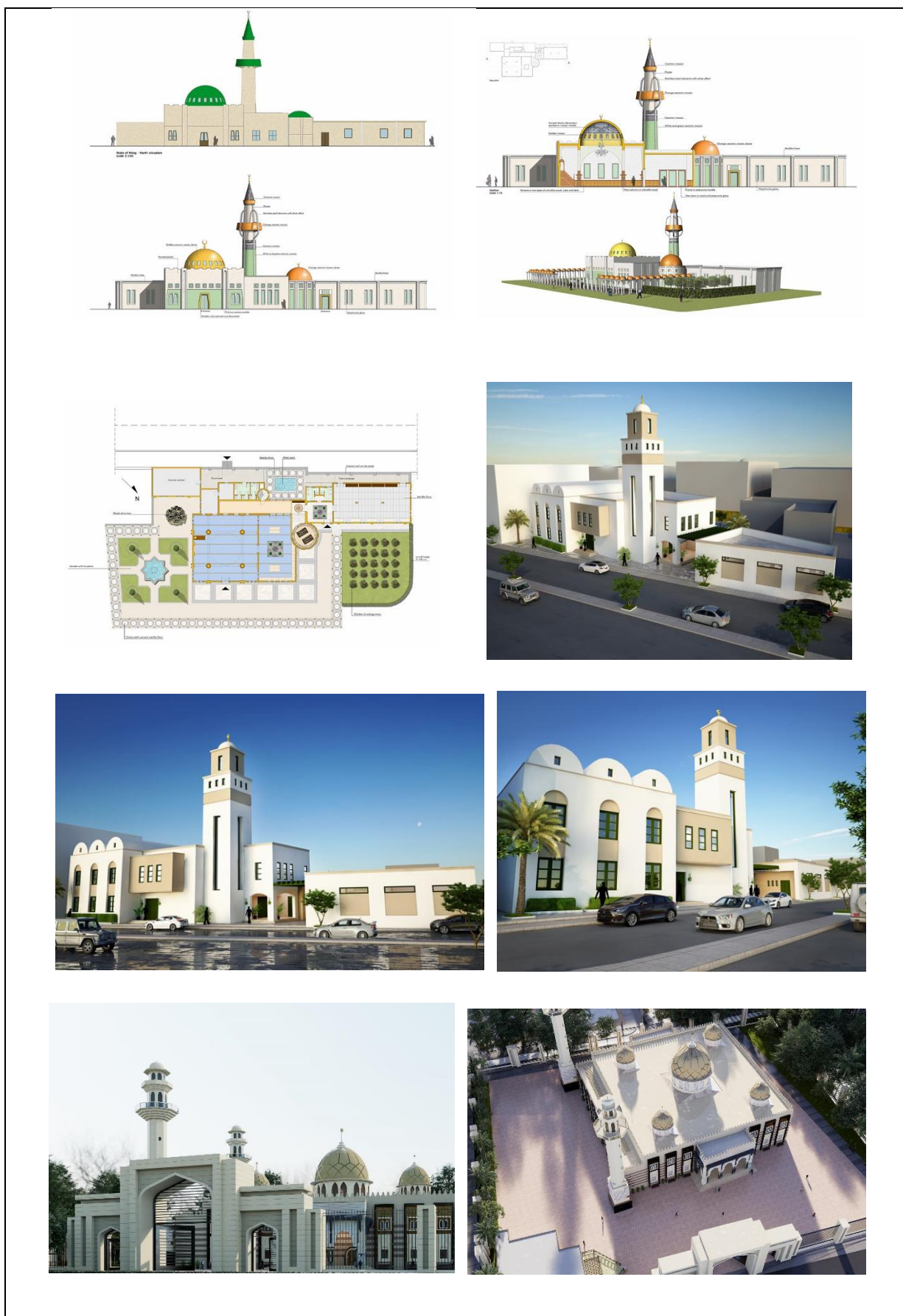

Рис 4.6 Проектні пропозиції для деяких мечетей, що базуються на спадкоємності попередніх архітектурних традицій

трансформація прийомів об'ємно-планувальної композиції мечетей, форми куполів, мінаретів, прийомів декоративного оздоблення (Рис. 4.5).

При проєктуванні мечетей для пустельних регіонів Півдня Лівії слід орієнтуватись на місцеві будівельні традиції (Рис. 4.6).

Список використаних джерел

1. Аль-Бухари. Сахих: Краткий сборник хадисов. Пер. с араб. и прим. Абдуллы (Владимира) Нирша. М., 1998. Ч. I. Хадис 217. С. 67. Хадис 168. С. 54. Хадис 272. С. 87-88.
2. Али-заде, Завия А.А.. Исламский энциклопедический словарь. М., 2007. 400 с.
3. Аль-Хасани Салим Т.С. 1001 Изобретение. Бессмертное наследие мусульманской цивилизации /пер. с англ. А.Безлепкина. М.,2016. 352 с.
<https://books.google.com.ua/books?isbn=5040137168>
4. Аннотированная библиография отечественных работ по арабистике, иранистике и тюркологии (1818-1917 гг.). Сост. Л.Н. Карская: Отв. Ред. Ю.Е. Борщевский. СПб филиал ин-та востоковедения. М., 2000. 871 с.
5. Афанасьев В.К., Матъе М.Э., Дьяконов М.И., Луконин В.Г. Искусство Древнего Востока. М.,1968. 456 с.
6. Бартольд В.В. Сочинение в 7-ми т. М., 1964.
7. Бартольд В.В. Ориентировка первых мусульманских мечетей. М., 1966. Т. VI. С. 537-542.
8. Варга Д. Древний Восток. Будапешт,1985. 166 с.
9. Веймарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана VII-XVII веков. М., 1974. 187 с.
10. Власов В.Г. Мечеть. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. Т. V: М. – СПб., 2006. 768 с.
11. Воронина В.Л. Средневековый город арабских стран. 1-е изд. М., 1991. 103 с.

12. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Под ред. Н.В. Баранова. М., 1969. Т. 8. С. 332. 491 с.
13. Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. М., 1981. 228 с.
14. Густерин П.В. Города Арабского Востока. М., 2007. 352 с. (Энциклопедический справочник).
15. Дьяконов И.М. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации: в 2 ч. М., 1983. 1ч. 537 с.
16. Зайцев И.В. Арабские, персидские и тюркские рукописи Отдела редких книг и рукописей Научной библиотеки МГУ им. М.В. Ломоносова М., 2006. 157 с.
17. Иностранцев К.А. Древнейшие арабские известия о праздновании Науруза в Сасанидской Персии. СПб., 1900. 45 с.
18. Иностранцев К.А. Материалы из арабских источников для культурной жизни Сасанидской Персии. СПб., 1907. 125 с.
19. История искусства зарубежных стран. Первобытное общество. Древний Восток. Античность. М., 1981. 384 с.
20. Коран. Пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. М., 1963. 72:18; 2:144 (149) – 145 (150); 17:1; 22:41 (40).
21. Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен. Пер. с нем., под ред. Н. А. Медникова. Т. I-IV. М., 2004. Ч. 1 (т. 1-2). С. 148–149.
22. Орленко М.І. Проблеми та методи реставрації пам'яток архітектури України (ХІ-по.ХХ ст.) Дис....наук.ступ. докт. арх. К., 2018. 472 с.
23. Памятники мирового искусства: Искусство Древнего Востока. Сост. М. Э. Матъе, В. К. Афанасьев, И.М. Дьяконов, В. Г. Луконин. М., 1968. 456 с.
24. Раллєв О.Б. Еволюція об'ємно-просторових форм в архітектурі арабських країн Близького Сходу: Автореферат дисертації доктора архітектури. 18.00.01. КДТУБА, К.,1996. 32 с.

25. Резга К. Періодизація мечетей Алжиру і найвизначніші пам'ятки. Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн.збірник. Відпов. ред. М.М. Дьомін. Київ, 2018. Вип. 50. С.75 -83.

26. Резга К. Суніти і історичні передумови виникнення ісламської архітектури країн Магрибу (на прикладі Алжиру). Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. збірник. Київ, 2018. Вип.66. С.338-345.

27. Резга К. Мультикультуралізм в ісламській архітектурній школі Алжиру: національна ідентичність і зовнішні впливи. Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. збірник.. Київ, 2018. Вип.67. С.228-234.

28. Резга К. Канонічні основи ісламської архітектури і їх вплив на формування архітектури мечетей. Архітектурний вісник КНУБА: наук.-вироб. збірник. Київ, 2018. Вип. 14-15. С.449 -453.

29. Rezga K., Ivashko J. Study Methodology of the Architectural Periodization of Algerian Mosques and the Ritual Role of Elements (Mihrab, Minbar, Qibla, Bath for Ablution) in the Islamic Worship Service. Woda i zieleń w architekturze Środowisko Mieszkaniowe (Housing environment). Kraków, 2018. № 22. Pp.28 -36.

30. Резга К. Аналіз наукових досліджень ісламської архітектури Алжиру. Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн.збірник. Київ, 2018. Вип. 51. С.121 -127.

31. Резга К. Методологія дослідження мечетей Алжиру. Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. збірник. Київ, 2018. Вип.68. С. 286-294. .

32. Резга [К. Історичні мечеті Кетшауа, Джамаа Ель Джедід та Джамаа Ель Кебір в фортеці Касба в Алжирі.](#) Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Chelm, 2018. № 10. Pp. 73-77.

33. Резга К. Обґрунтування специфіки формотворення мечетей Алжиру сейсмічними умовами країни. Матеріали міжнародної науково-практичної

конференції ICCROM “Методи реставрації пам'яток історії і культури в складних інженерно-геологічних та сейсмічних умовах”. Київ, 2018. С.39-51.

34. Резга К. Дослідження історичних мечетей Алжиру як база для архітектурної освіти і проектування нових мечетей. Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції “Сучасна архітектурна освіта: Еволюція архітектури як інформаційна трансформація”. Київ, 2018. С.38-39.

35. Резга К. Містобудівні особливості розташування мечетей в структурі історичних міст Алжиру. Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції “Архітектура історичного Києва. Феномен урбанізованих ландшафтів”. Київ, 2018. С.107-108.

36. Резга К., Івашко Ю.В. Проектування мечетей в історичних ісламських традиціях Алжиру як фактор виховання національного світогляду народу. Четверта міжнародна науково-практична конференція “Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика”. Київ, 2018. С.65-72.

37. Ремизова Е.И., Шахин Н.Н. Традиционная символика и морфологические особенности в современной архитектуре мечетей стран ближнего Востока. Сучасні проблеми архітектури та містобудування. К.: КНУБА. № 40. С.125-133.

38. Седов В.А. История Древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй. М., 2004. 895 с.

39. Стародуб-Еникеева Т.Х. Сокровища исламской архитектуры. 1-е изд. М., 2004. 456 с.

40. Тимофієнко В. Нариси всесвітньої історії архітектури. Т.1. Кн.1. К., 2000. 490 с.

41. Шахин Набиль Наваф. Пластический язык современной арабской архитектуры стран Персидского залива (1970-2010 годы). Автореферат дисс. на соискание научной степени кандидата архитектуры. Х., 2010. 20 с.

42. Якобсон, В.А. История Востока. Восток в древности: в 6 т. Т. 1: Восток в древности. М., 2002. Т.1. 688 с.

43. Abd al-Mawla Mahmud. L'université zaytounienne et la société tunisienne, éditions Maison Tiers-Monde. Tunis, 1984, p. 33.
44. André Julien. Histoire de l'Afrique du nord Tunisie-Algérie-Maroc. Paris, 1961. P. 136.
45. Architecture of the Islam world. Its History and Social Meanings. Texts by E.J. Grube, J. Dickie, O. Grabar et al. Ed. G. Michell. L., 1984. 33 p.
46. Bacha [Myriam. La construction patrimoniale tunisienne à travers la législation et le journal officiel, 1881-2003 : de la complexité des rapports entre le politique et le scientifique . L'Année du Maghreb, № 4, 2008. Pp. 99-122.](#)
47. Bahnasi Afifi. L'architecture islamique et ses spécificités dans les programmes d'enseignement, ISESCO, 2003. P. 177.
48. Barrucand M. Des constructeurs de talent, Institut du monde arabe. Paris 1998. P p. 60-69.
49. Beguin François. Arabisances,décor architectural et tracé urbain en Afrique du nord 1830-1950. Paris, 1983. Pp. 10- 11.
50. Benyoucef Brahim. Introduction à l'histoire de l'architecture islamique,OPU Alger , 1994. P.15.
51. Bosworth [Clifford Edmund. Historic cities of the Islamic world. Leyde, 2007. P. 264.](#)
52. Boussora Chikh Kenza. Histoire de l'architecture en pays Islamiques. Alger 2004. Pp. 6,10,34 ,35,38, 94.
53. Bourouiba Rachid. L'art religieux musulman en Algérie. ,S.N.E.D,Alger,2eme Édition;1981.Pp.37, 47,51,89,99,102,104,113,114,124,125,126, 129, 171 ,172,176,187, 201, 293, 212, 250, 283,287,313,319.
54. Bourouiba Rachid. Apports de l'Algérie a l'architecture religieuse Arabo-islamique. Office des publications universitaires . Alger,1986. P. 335.
55. Bourouiba Rachid. Abd Al Mu'min flambeau des Almohades. Alger,2ème Édition,1982. Pp. 86,100,102 et 106 p.
56. Brosslard Ch. Les inscriptions arabes de Tlemcen, t1, 1958. Pp. 86, 321.

57. Caillet Jean-Pierre. L'art du Moyen Âge : Occident, Byzance, Islam. Paris, 1995. P. 436.
58. Chergui Samia. Les Mosquées d'Alger; construire, gérer et conserver (16ème-19ème siècle). Paris. P. 26.
59. Dahdouh A. La ville de Constantine durant la période Ottomane. Pp. 274, 493, 495, 499, 509, 563, 564, 567, 495, 498.
60. Djelloul Néji. Kairouan : la Grande Mosquée, éd. Contraste, Sousse, 2000. P. 3.
61. Enzyklopaedia des Islam. 1-4. Leiden-Leipzig / Leyde-London(1908). 1913-1934. Iered. Pp.1-56.
62. Fehervari G. Mihrab. EI. New Ed. VII. P. 7-8.
63. Hattstein Markus. Islam: art and architecture, Könemann, 2000. Pp.262-263, 639.
64. Hillenbrand R. Islamic Architecture: Form, function and meaning. Cairo, 2000 [первое издание] : Edinburgh, 1994. Pp.1-67.
65. Ibn Khaldoun, Histoire des berbères, trad. de Slane, t.IV, Ibrāhīm Maḍkūr, L'Organon d'Aristote dans le monde arabe, J. Vrin, 1969. Pp. 26, 302.
66. Garaudy Roger. Mosquée miroir de l'islam. édition du jaguar, Belgique, 1985. Pp. 51, 354.
67. Garcin Jean-Claude. Grandes villes méditerranéennes du monde musulman médiéval, éd. École française de Rome, Rome, 2000. P. 81.
68. Ghachem Narjess – Benkirane. Marrakech, demeures et jardins secrets, acr-edition, 1990. Pp. 24, 336.
69. Godar A. L'origine de la madrasa, de la mosquée et caravansérail à quatre iwaiis. Ars Islamica. XV-XVI. 1951. Pp. 5-6.
70. Golvin L. La mosquée, ses origines, sa morphologie, ses divers fonctions. Son rôle dans la vie musulmane. Paris, 1959. Pp.1-30.
71. Golvin Lucien. Essai sur l'architecture religieuse musulmane, L'architecture des omeyyades de Syrie. Klincksieck, Paris, Tom 2, 1971. Pp. 97, 101.

72. Golvin Lucien. Essai sur l'architecture religieuse musulmane, L'architecture religieuse des grands Abbasides. la mosquée d'IbnTulun ,l'architecture des Aghlabides. Paris,Tom 3,1974. Pp.149, 192-198 .

73. Grabar O. La Grande Mosquee de Damas et les origines architecturales de la mosque. Synthronon. Art et Archeologie de la fin de l'Antiquite et du Moyen Age. Recueil d'Etudes. Paris, 1968. Pp. 107-114.

74. Grabar Oleg, La formation de l'art islamique, Flammarion, coll. Champs. Paris, 2000. Pp. 28,297.

75. Guellouz Azzedin. L'islam. France, 2004. Pp. 43,54.

76. Gustave Le Bon, La civilisation des arabes, la maison Le Sycomore. Paris, Pp.118,338,511.

77. Ivashko Y., Rezga K. Specific features and issues of preserving the historic cities of Algeria – centres of islamic construction. Wiadomości Konserwatorskie • Journal of Heritage Conservation. № 58/2019. Pp.143-147.

78. Ivashko Y., Rezga K. Specific features of the compositional construction of historical mosques of Algeria as the basis for their preservation and restoration in the original form. Wiadomości Konserwatorskie • Journal of Heritage Conservation. № 61/2020. [Pp.80 -84.](#)

79. Khalili Nasser. Art de l'islam. la collection khalili,institut du monde Arabe;Paris,06 octobre 2009-14 mars 2010 pour l'édition française institut du monde arabe,2009. P. 177.

80. Khelifa Abderrahmane. Cirta Constantine la capitale céleste. Alger; 2010. P. 62.

81. Kommas Ahmed et Nafa chéhrazade. L'Algérie et son patrimoine, dessin français du 19ème siècle. centre des monuments nationaux/monum,édition des patrimoine. Paris, 2003. P. 142.

82. Koumas Ahmed et Nafa Chahrazed. L'Algérie et son patrimoine, Editions du patrimoine, 2003. P. 205.

83. Lézine A, Le minaret de la Qal'a des Bani Hammad, Bulletin d'archéologie Algérienne, t. II, Alger, 1967. Pp. 26,118.

84. Marçais Georges. Manuel d'art musulman, T.1, Auguste Picard, Paris, 1927. 15 p,27 p, 106 p,209-210 p,137 p,183 p,225 p.
85. Marçais Georges. L'art musulman. Paris, 1962. P. 30.
86. Martino Pierre. Encyclopédie de l'art, Éditions Lidis, 1972, Pp.45,462.
87. M'hamed Hassine Fantar. De Carthage à Kairouan: 2000 ans d'art et d'histoire en Tunisie, éd. Agence française d'action artistique, Paris, 1982. P. 23.
88. Nykl, A. R. Arabic Inscriptions in Portugal. Ars Islamica, XI–XII, 1946, Pp.167–83.
89. Oulebsir Nabila. Les usages du patrimoine, monuments, musées et politique coloniale en Algérie, 1830-1930. Paris, 2004 . P. 82.
90. Pedersen J. Masdjid. EI. New Ed. Vol. VI. Pp. 644-645.
91. Pickens Samuel, Peuriot Françoise, Ploquin Philippe. Maroc: les cités impériales : Fès, Marrakech, Meknès, Rabat-Salé, www.acr-edition.com, 1995,338p.
92. Riegl Aloïse. le culte moderne des monuments: son essence et sa genèse. Paris, 1984, 122 p. P. 55.
93. Ringgenberg Patrick. L'univers symbolique des arts islamiques. édition Harmattan, Paris, 2009. P. 302.
94. Prosper Richard. Pour comprendre l'art musulman dans l'Afrique du nord et en Espagne. édition Hachette, Paris, 1924. Pp. 187, 206.
95. Rouadjia Ahmed. Les frères et la mosquée. Édition Bouchene, Alger 1991. Pp. 14,78, 82,100,101.
96. Sauvaget J. La Mosquee omeyyade de Medine: Etude sur les origines architecturales de la mosquee et de la basilique. Paris, 1947. 199 p.
97. Stierlin Henri. Architecture de l'Islam : au service de la foi et du pouvoir. Paris, 2003. 159 p.
98. Talbi Mohamed. L'Islam n'est pas voile, il est culte, éd. Cartaginoiseries, Carthage, 2010. P.. 121.
99. Vayssettes Eugène. Histoire de Constantine sous la domination Turque de 1517-1837. France , 2002.p 29.

100. Yeomans Richard. The Art and Architecture of Islamic Cairo, Garnet, London, 2006. Pp.26, 59, 274.

101. Гайдер, Гулзар, 1996: Віра — архітектор, Роздуми про мечеть, Архітектура та поведінка / Архітектура та поведінка, том. 11, № 3-4, стор. 243-248 Гіленбранд, Роберт: «Ісламська архітектура: форма, функція та значення», Columbia University Press.

102. Benkari-Boudidah N. (2014): «L’architecture des mosquées Ibadites au M’Zab, Djerba et Oman: Lecture des principes de conception et de construction» Presses Académiques Francophones.

103. Хан, Хасан-Уддін, 1990: «Архітектура мечеті, огляд і напрямки проектування» в Ісламі, вираженому в архітектурі, Премія Ага Хана за архітектуру, стор. 109-142 Серагельдін, Ісмаїл, 1989 «Віра та навколишнє середовище», у космосі за свободу, Лондон, Butterworth Architecture.

104. Алі Аль-Думані, релігійна архітектура та її розвиток у Лівії за часів Османської імперії (1551 – 1711 рр. н. е.), археологічне історичне дослідження, Міжнародний журнал розвитку, 2013. Стаття 8, том 2, випуск 1, 2013, сторінка 85 -92.

105. Aseel Al-Jaabani, Характеристики османських мечетей у Лівії, наукова стаття, 2020. Режим доступу: <https://e3arabi.com>

106. К.А. Кресвелл (К.А. Creswell), Рання ісламська архітектура (том I 1932 р. н. е., том II 1940 р. н. е., том I другого видання 1969 р. н. е.).

107. Абу Мухаммад Абдулла бін Мухаммад бін Ахмед Аль-Тіджані, Подорож Аль-Тіджані, представлений Його Високістю Абдулом Ваххабом, Дар Аль-Кітаб Аль-Арабі, Туніс 2005 р.

108. Ісламська архітектура... тенденції та впливи, автор, група письменників та дослідників, видавець, Arab Press Agency, 2020, кількість сторінок, 248 сторінок. Режим доступу:

https://books.google.fr/books/about/.html?id=e8fSDwAAQBAJ&redir_esc=

109. Історія ісламської архітектури, Вікіпедія (вільна енциклопедія).

Режим доступу:

<https://sotor.com/%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%D9%8A%D8%A9/>

110. Мечеті в ісламській архітектурі, статус доступу:

<https://e3arabi.com/%D8%A7%D9%84%D9%87%D9%86%D8%AF%D8%B3%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%AC%D8%AF-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%D9%8A%D8%A9/>

111. Dr. Intisar Muhammad Milad Al-Zanan, General Features of Urban Fabric of Ancient Libyan Cities 2020 AD, стаття, Arid Scientific Platform. Режим доступу:

<https://portal.arid.my/ar-LY/Posts/Details/01ec4ac3-1da6-4822-9b7e-89d1af1e2143>

112. Християнські секти в Лівії, Вікіпедія (вільна енциклопедія). Режим доступу:https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D9%8A%D8%AD%D9%8A%D8%A9_%D9%81%D9%8A_%D9%84%D9%8A%D8%A8%D9%8A%D8%A7

113. Стала архітектура: наукові уроки Гадамеса, традиційного лівійського міста, Журнал міжнародних угод з інженерії, менеджменту, прикладних наук і технологій, грудень 2017 р., том 8, № 4 ISSN 2228-9860 eISSN 1906-9642. Режим доступу: <http://TUENGR.COM/V08/233.pdf>

114. Червоний палац, Вікіпедія (вільна енциклопедія). Режим доступу:

https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D9%8A_%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%85%D8%B1%D8%A7%D8%A1

115. Dr. Джума Каджа, Особливості ісламської архітектури Тріполі. Режим доступу: https://historylibya.blogspot.com/2013/02/blog-post_9741.html
116. Історія Бенгазі, Вікіпедія (вільна енциклопедія). Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:History_of_Benghazi
117. Ісмаїл Аль-Арабі (1983), Пустеля Сахара та її береги, Національний книжковий фонд.
118. Книга населення Лівії, Генріко де Агостіні, 1917 рік нашої ери, переклад Халіфи аль-Талісі, стор. 535-539.
119. Лівійські тексти Фахмі Хушіма, стор. 178, 104 і 105, Публікації Загального фонду культури.
120. Чарльз Деніелс, Гарментійці, стародавні мешканці південної Лівії, арабізовано Ахмедом Аль-Язурі, стор. 42, Дар Аль-Ферджані, Тріполі – Лівія.
121. Історія Дерни, Вікіпедія (вільна енциклопедія). Режим доступу: [https://arz.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D8%B1%D9%86%D9%87_\(%D9%84%D9%8A%D8%A8%D9%8A%D8%A7\)](https://arz.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D8%B1%D9%86%D9%87_(%D9%84%D9%8A%D8%A8%D9%8A%D8%A7))
122. Фавзія Тарбан Джаброні Джабер, Стародавня мечеть у районі Аль-Білад у Дерні (1081 р. хіджри/1670 р. н. е.), архітектурно-археологічне дослідження, Журнал архітектури та мистецтв, випуск 19, 2019 р.
123. Наукова стаття «Важливість архітектурної та культурної спадщини та її зв'язок з національною ідентичністю», журнал «Мій сайт», дата видання 2021 р. Режим доступу: <https://maw9i3i.net/%D8%A3%D9%87%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%AB-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%D9%8A-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AB%D9%82%D8%A7%D9%81%D9%8A-%D9%88%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%82/>
124. Міжнародний журнал розвитку, том другий, випуск (1) (2012): стор. 85-92.
125. Наукова стаття, Османська архітектура в християнській мечеті, веб-сайт Al-Marsal. Режим доступу :<https://www.almrsal.com/post/346667>

126. Мустафа Аль-Баркі, Колекціонери: Рашид-паша та Аль-Атік у місті Бенгазі 1303 АН / 1885 AD & 1312 АН / 1894 AD, «Архітектурне археологічне дослідження», стаття 23, том 17, випуск 17, 2014, Сторінки 658-679.

127. Амер Хассан Ахмед Аджлан, Архітектурні особливості мечетей у Нижньому та Середньому Магрибі в Османську епоху, «Порівняльне дослідження», стаття 18, том 23, випуск 1, 2022, сторінка.[577-633]

128. Суад Абдель Кадер, Ісламське завоювання Лівії під час правління халіфів Омара та Османа, Журнал ісламських досліджень та думки для спеціалізованих досліджень, том 3, випуск 4, жовтень 2017 р.

129. Гаспері Мессана, Ісламська архітектура в Лівії, 1998 рік нашої ери. с.[134-103-100-98-97-33] .

130. Арка (архітектура), Вікіпедія (вільна енциклопедія). Режим доступу:

[https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%82%D9%88%D8%B3_\(%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%D8%A9\)](https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%82%D9%88%D8%B3_(%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%D8%A9))

131. Іслам в Іспанії, Вікіпедія (вільна енциклопедія). Режим доступу:

https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85_%D9%81%D9%8A_%D8%A5%D8%B3%D8%A8%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A7.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України та наукових періодичних виданнях інших держав

1. **Mohammed Sulayman.** Formation of Regional Features of Libyan Mosques under the Influence of External and Internal Factors , «Wiadomości Konserwatorskie – Journal of heritage conservation», № 74, 2023, pp. 51-59.

2. O. Kozakova, I.L. Kravchenko, **M. Sulayman**, D. Kuśnierz-Krupa, S. Wang, M. Abdulgani Mustafa, M. Lisińska-Kuśnierz, L. Bednarz, M. Budziakowski, The Role of Photographic Documentation in the Process of Conservation of Destroyed Architectural Monuments and Centres of Historic Cities. «International journal of conservation science», № 15, 2024, pp.3-16.

Особистий внесок здобувача: опрацювання існуючої джерельної бази і виявлення недосліджених питань.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Мохаммед Сулайман, Івашко Ю.В., Мечеті та їх роль у структурі лівійського міста, Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Філософія науки, техніки та архітектури в гуманістичному вимірі», Київ національний університет будівництва та архітектури, 10-11 листопада 2023. С.54-57.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. **Мохаммед Сулайман,** Мечеті Лівії як основа культурної спадщини, Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Філософія науки, техніки

та архітектури в гуманістичному вимірі», Київ національний університет будівництва та архітектури, 12-13 листопада 2021. С.59-61.

Особистий внесок здобувача: текстова частина, яка стосується мечетей Лівії.

ДОДАТОК Б.

Б.1. Джерела ілюстрацій до розділу 1

рис 1.1 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 1.2 : 1) <https://www.libyaherald.com/2017/07/21/historic-mosque-in-awjila-damaged/>

рис 1.3 :

1) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f9/Murad_Agha_mine_rate-Trajoura-Libya.JPG

рис 1.4 :

1) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/Naga_Mosque_Exterior_Tripoli_Libya.JPG

рис 1.5 : фото Резга Куідер, 2018.

рис 1.6 : фото Резга Куідер, 2018.

рис 1.7 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 1.8 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

Б.2. Джерела ілюстрацій до розділу 2

рис 2.1 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 2.2 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 2.3 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 2.4 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

Б.3. Джерела ілюстрацій до розділу 3

рис 3.1 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.2 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.3 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.4 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.5 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.6 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.7 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.8 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.9 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.10 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.11 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.12 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.13 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.14 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.15 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.16 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.17 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.18 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.19 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 3.20 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

В.4. Джерела ілюстрацій до загальних висновків

рис 4.1 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 4.2 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 4.3 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 4.4 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 4.5 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел

рис 4.6 : власні креслення М.Сулаймана на основі існуючих джерел